

V A A R

LÕOKESED TAEVA ALL

Veera Saar sündis 28. märtsil 1912. aastal Jamburgis (praegune Kingissepp) põllutöölise perekonnas. Pärast keskkooli lõpetamist Jõhvis astus ta Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda, mille lõpetas 1937. a. Sellest ajast peale on ta töötanud eesti keele ja kirjanduse õpetajana Tartus, Kehtnas ja 1942. aastast alates Jänedal. 1957. aastal anti Veera Saarele Eesti NSV teenelise õpetaja nimetus.

Veera Saar on avaldanud vabariigi perioodikas novelle ja lühijutte, millest «Põlatud maa» ja «Muld ja armastus» on 1955. ja 1956. aastal novellivõistlusel premeeritud. Lastele on V. Saare sulest ilmunud eri raamatuna «Sõit mustikametsa» (1950).

Romaanile «Lõokesed taeva all» määrati 1959. aastal romaanivõistlusel II auhind.

V. S A A R

LÕÖKESED
TAEVA ALL

VEERA SAAR * LÖÖKESED TAEVA ALL

KAAS JA KAANEÜMBRIS

H. JÖERÜÜT

KIRJAD KUJUNDANUD

P. REEVEER

VEERA SAAR

Lõukesed taeva all

Romaan

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1960

Tu sõbrad ja tuttavad,
ärge otsige end sealt, kus teid pole.

Joonlauana sirge maantee helendas nisupõllu ja heinamaarinnaku vahel. Heinamaalt, allikanire lähedalt tõusid kiivitajad ja tiirlesid heledalt kiljudes poistesalga kohal, kes jaama poole liikus.

Poisid läksid aegamööda, üksteist müksates, ühest maantee-äärest teise lainetades, kahele poole ümber ringi vahtides. Nende kingad ja sandaalid olid tolmused, püksiviigid välja veninud, särgikaelused võidunud, portfellid ja sumadanid tühjad ning kerged, kuid nad olid suurepärasel meeolul, uhkustasid ja hooplesid. Nad tulid ju «lahingust»: kolm päeva kestnud pingutused olid seljataga ja mitte keegi neist ei tahtnud enam tunnistada, et ta oli eksami eel närvisenenud või läbikukkumise pärast hirmu tundnud. Isegi need, kes tööpoolest olid läbi kukkunud või konkursi tõttu ukse taha jäänud, püüdsid esineda sangareina. Nad sammusid mehiselt teiste seas, sülitasid ja siunasid õpetajaid, kes nende õnnetuses süüdi olid. Seejuures ei lastud aga paista, et kahi kuigi suur oleks.

«Õigust öelda — mind see Vana-Võhma väga ei tõmbagi,» seletas pikk, peaaegu mustaks päevitanud näoga poiss, kes kõndis Olevi kõrval. «Agronoomiamet on tänapäeval üks sant asi. Kolhoosid on omadega uppis, tea, mis see agronoomgi seal ära teha saab. Kõik on plaanitud ja piiratud, igasugused volinikud kõnnivad sul kannul — sina muudkui vastuta. Tea, mis sa niimoodi vastutad! Ei, parem juba minna kuhugi vabrikusse või tööstöureservi.»

«Seda muidugi,» vastas Olev midagi mõtlemata ja lõi veerema valge ümmarguse kivi. See tegi tolmus mõned hüpped ja jäi siis jälle teeäärele seisma, nagu ootaks uut lööki. Olev lõi uuesti, kuid nii õnnetult, et kivi hüppas valusasti vastu säärt. «Oh sa kurr...» Ta kummardus kiiresti ja hakkas valutavat kohta hõõruma. Käsi, mis püksisäärt haiget saanud kohal edasi-tagasi lükkas, oli väikesevõitu keha jaoks nagu liiga suur. Sõrmed olid tugevad ja küüneääred lõhenenud.

Kaks salgast mahajäänud kiivitajat tiirlesid Olevi pea kohal, kisendades terava, süüdistava häälega: «Kii-viit, kii-viit! Viid-siit, viid-siit!»

«Lollid!» pahandas Olev. «Mitte midagi ei vii ma siit! Lähen — ja tagasi enam ei tule! Mitte ialgi!»

Ta hõõrus veel veidi tuikavat jalga ja vaatas siis miskipärast tagasi. All orus sinas järv, helendasid kaarsilla käsipuud. Hallrohelise pargi taustal paistis kobar valgeid maju. Kõrgele üle põlispuude tungis punane telliskivist lossi torn, mille kohal leegitses midagi tulena. «Lipp — nad pole seda veel maha toonud!» välgatas läbi Olevi pea ja ta hakkas lonkides teistele järele minema. Jalg polnudki enam valus, kuid Olevi hallid silmad olid ometi niisked. Ja kuigi ta seda sugugi ei tahtnud, pidi ta jälle mõtlema sellele, mis oli nüüd jäädavalt möödas.

Kolm unenäolist päeva... Kolm rahutut ööd... Ja tänane hommik...

... Klassiruum oli täis augustikuu eredat sära. Lahtilükatud akende taga helises sajahäälne suvi. Mitukümmend poissi ja tüdrukut kummardus aga valgete paberilehtede kohale, ja kui nad pead tõstsidki, ei vaadanud nad aknast välja, vaid sinna, kus seisis õpetaja.

«Жизнь агронома интересная, но ответственная,» dikteeris hallipäine õpetaja, ja kohe hakkasid suled jälle krabisema, siin mängleva kergusega, seal mõtlikult, peatudes ja aru pidades. Kuid tema, Olev Räni, kes istus keskmise rea viimase laua taga, surus maha ohke ja jäi üksisilmi õpetaja otsa vaatama.

«Жизнь... агронома... интересная..., но ответственная...» korrati pikkamööda ja iga sõna rõhutades.

Enam ei võinud Olev oodata, ta pidi kirjutama. Esimeste sõnade tähendusest sai ta aru, kuid mida tähendas viimane ja kuidas seda kirjutada? Ta vaatas veel kord küsivalt õpetaja poole, aga see vist ei mõistnud teda. Olev piilus paremale — seal nohises üks paks poiss, tõstmata pilku paberilt; Olev kiikas vasakule — seal istus väike tüdrukutirts, hoidis oma teravat lõuga püsti ja vahtis otse enda ette: tal oli kogu lause juba lõpuni kirjutatud. «Linnaplika!» sähvas põlastav mõte läbi Olevi pea. Samas mõistis ta, et kui ei taha teistest maha jääda, peab kiiresti edasi kirjutama.

Raputanud natuke täitesulepead, et see paremini tinti välja annaks, kirjutas ta suurte algkoolipoisi-tähtedega «ОТВЕТВЕННАЯ», püüdis seda sõna hääldada, tõmbas maha ja kirjutas «ОТВЕТВЕННАЯ», luges uuesti ja raputas pead. Kuid tal polnud aega kauemini kahelda.

Järgmine lause oli lihtsam ja Olev hakkas jälle lootma, et tal siiski ehk õnnestub eksam kuidagi ära teha. Aga kohe, kui see julge mõte temas pead tõstis, tuli mitu rasket sõna üksteise järel.

«No vaat, sa lihtsalt ei taha, et ma läbi saaksin!» pahandas Olev mõttes ja vaatas pahaselt üles. Kuid tabas samas õpetaja pilgu ja tal hakkas häbi: õpetaja silmis helkis säärane lahkus, nagu oleksid kõik need, kes siin tema ees istusid, ta kõige kallimad. Ta kordas keerulisi sõnu sellise kerguse ja soojusega, et oli lausa ime, kuidas keel, mis Olevile kogu kooliaja oli kohmakana tundunud, võis nii hästi kõlada. Õpetaja hääl aga helises nii sõbralikult, nagu ei dikteeriks ta raskeid lauseid, vaid jutustaks imeilusat muinasjuttu, ja tema hallid, kõrvadeni lühikeseks lõigatud kohevil juuksed liikusid kergelt kahele poole, kui ta vilka tähelepanuga pööras pead kord siia, kord sinna.

«Ei,» mõtles Olev, «ta ei või olla väga kuri. Küllap annab rääkida, kui mõni viga peaks üle normi tulema.»

See mõte rahustas, nii et sulg nüüd üsna kergelt paberil libisema hakkas. Vahetevahel sai ta mahti isegi ringi vaadata.

Kõigepealt märkas Olev, et tütarlapsed, kes matemaatikaeksamil nina vastu paberit hoides sulepead närisid, nüüd esimestena seljad sirgu ajasid. Nende seas oli päris

suuri ja üsna väikesi, oli õlgadeni ulatuvate lokkidega ja pikkade patsidega, oli esiletükkivalt julgeid ja üsna pelglikke, kuid kõik nad olid imelikul viisil ühte nägu. Ta ei suutnud neid üksteisest eraldada.

Hoopis teine lugu oli poistega. Neid tundis ta juba nimepidigi. Tiit Leikopiga, kes istus otse akna all ja iga lause vahel välja vaatas, sai ta juba esimesel päeval tuttavaks. Jaan Annuk, kogu vabariigis tuntud agronoomi poeg, istus Olevi ees ja ta võis selle targaks peetud poisi kukalt vahtida, niipalju kui soovis. Köhn, suurte prillidega poiss, kes julgelt oli istunud õpetaja lähedale, oli Otu Kauri. Eile pärast matemaatikaeksamit ütles ta: «Olgu mis on — ma pean sisse saama!» Olev teadis juba, et Otul pole ei ema ega isa, ei õde ega venda, isegi mitte vanaema ega vanaisa. Tähendab, ta oli palju vaesem kui tema — Olev. Kuid ometi ütles ta nii kindlalt: «Ma pean!»

«Ma pean kirjutama, pean kirjutama . . .» kordas Olev endale. Kuid ta tundis ise, et see «pean» oli midagi pehmet ja nõrka.

Samal silmapilgul avanes klassiuks. Mahasurutud ohe võttis vastu tulija, kes eksamit peremehe õigusega segas. Jah, see oli direktor Harak, välimuseltki suur ja autoriteetne, paksude halliks minevate juustega, laia lauba ja sügavate tarkade silmadega. Teinud keelava liigutuse neile, kes end aupaklikult kergitasid, läks ta õpilaste selja taha, kus hakkas hääletult edasi-tagasi liikuma. Kuid juba mõne minuti pärast jäi ta Olevi ja «linnaplika» vahele seisma, pani käed seljale ja toetus vastu seina.

Tütarlaps heitis direktorile kiire kõrvalpilgu, pöördus veidi viltu, nagu tahaks oma tööd varjata, ja kirjutas usinasti edasi. Kuid Olevi käsi jäi seisma, hakkas värisema ja paberile tekkis tindiplekk. Sel ajal kui ta seda suus niisutatud kuivatuspaberi otsaga püüdis ära võtta, jäi ta teistest maha. Ta saatis abipaluva pilgu õpetaja poole. Kuid õpetaja ei märganud teda, ta dikteeris nüüd hoopis kiiremini, ei korranud sõnu nii palju ega hääldanud nii selgesti kui varem. Olevil jäi üks lause täiesti vahele. Järgmist lauset püüdis ta küll kirjutada, kuid tabas tagasi vaadates direktori uuriva pilgu, mis ajas

teda segadusse. «Noh, mine juba, mine! Astu vähemalt kaugemale!» hurjutas ta endamisi ja kirjutas kuidagi edasi. Kuid tähed tulid nüüd hoopis nurgelised, käsi oli raske ja liikus vastumeelselt. Direktor aga sihtis ja sihtis, nagu huvitaks teda ainult see üks töö.

Olevis hakkas tekkima protestitunne ja ta kahetses, et polnud vastu võtnud Tiit Leikopi pakkumist.

«Kui palju sa mulle maksad, kui ma hoolitsen, et sa viie saad?» küsis Tiit enne eksamit.

Viie! Olevile oleks jätkunud neljast või isegi kolmest. Pakkuda ei mõistnud ta ometi midagi. Kuid Tiit õpetas:

«Sa anna mulle kümme rubla, rohkem ma sinult ei tahagi. Siis kirjuta ainult moepärast — lase käsi niisama käia, et kahtlust ei tekiks. Pärast pigista paber kokku ja pista taskusse. Mina aga annan kaks tööd ära.»

«Kuidas sa seda teed?» imestas Olev.

«See jäägu juba minu mureks.»

«Aga käekiri?»

Tiit naeris:

«Minult saad nii palju käekirju kui tahad!»

Ja ta demonstreeris oma võimeid — kirjutas ilusat tihedat kallakkirja, ümmargust püstkirja ja teravat tagurpidikirja.

Kuid Olev polnud siiski nõus. Ei. Algkoolis oli ta küll mõnigi kord spikerdanud, mis oli olnud nagu omamoodi sport — õpetaja tähelepanu proov. See aga, mida Tiit pakkus, oli liig. Nüüd istus ta eemal, ja kui tahapoole vaatas, siis peenelt parastava ilmega.

Direktor jäi samasse kohta eksami lõpuni. Võib-olla ei vaadanudki ta kirjutajaid, vaid seisis niisama, seljaga vastu seina toetudes, kuid Olev tundis ikka, nagu jälgiks direktor tema sulge ja muigaks pilkavalt. Ja kuigi ta edasi kirjutas, siis teades, et kõik on asjata.

Eksami lõpul ei jäänud Olev teisi ootama, vaid jooksis täis meelehärmi trepist alla. Jalutusruumis küsis ta endalt: mis nüüd? Minna internaati, toppida asjad kohvrisse ja kihutada jaama? Või oodata siiski veel siin? Mida? Kuni läbikukkumisest kõigi ees teatatakse? Ei!

Õpilaste seinalehel, mille juurde ta oli jäänud seisa-

tama, oli artikli pealkirjaks «Tere tulemast Vana-Võhmale!». Olev muigas seda lugedes kibedalt. Jumalaga, Vana-Võhma!

Juba tulid teisedki trepist alla. Olev ei tahtnud praegu nendega kokku saada. Tiit hakkaks parastama ja «linnaplika» kirtsutaks halvustavalt nina. Jah, sellest ninakirtsutajast saab agronoom, kuigi see ei mõista ehk kaera ja odra vahel vahet teha, temast aga mitte, sest ta ei oska kirjutada mõnd venekeelset sõna. Kui nii, siis nii, ent naerda ta enda üle ei lase!

Õu oli täis heledat päikesepaistet. Internaadi ees liikusid tootmispraktikalt lõunale tulevad õpilased. Praegu polnud hea internaati minna ja Olev pöördus teise kanti. Piki varjulist kaseallee tõttas ta alla Käärjõe poole, läks üle kitsa silla ja tõusis mööda looklevat teed kõrgele Linnumäele. Üht külge ees hoides laskus sealt mööda järsku lagunenu astmestikku alla ja jõudis järve äärde.

Nagu hõbedane laik läikis Leetjärv mägede ja metsade vahel, hällitas kuldse südamega vesiroose, peegeldas taeva sügavust ja kaldal kasvavate mändide sihvakust. Nende mändide all seistes tundis Olev jälle, et oleks ikka hea olnud, kui vene keele eksam oleks õnnestunud.

Järve ümbrus oli praegu tühi ja vaikne. Ainult lastebasseinis solistasid mõned mudilased ja hüppetorni lähedal askeldas üks mees kolme algkooliealise poisiga, õpetades neid ujuma. Mehel olid pruunid sassis juuksed, punnis silmad ja tugevate kortsidega lõhestatud, kuid nooruslikult jumeakas nägu. Olev märkas, et mees heitis talle kiire hindava pilgu, aga pöördus kohe jälle oma poiste poole.

Seisatanud natuke aega järve kaldal, hakkas Olev lonkides koolimaja poole tagasi minemä. Meel nukker, pea norgus, tõusis ta trepist üles. Kuid rõõmsad hääled, mis lossi poolt lähenesid, sundisid teda Linnumäel peatuma.

Trobikond poisse ja tüdrukuid rühkis rinnakust üles. Hiljutisi eksamitegijaid juhtisid «vanemasse generatsiooni» kuulujad. Kõik tulid aga niisuguse rutuga, nagu ootaks neid ees mingi tähtis toimetus.

«Lähevad ujuma!» ohkas Olev ja tundis kahetsust, et ta polnud samuti teinud. Aga enne kui ta jõudis mõelda kas edasi või tagasi minna, haarasid teised ta kaasa. Kuid Olevi imestuseks ei mindud trepist alla, vaid suunduti vasakule ja roniti mäe kõrgemasse tippu.

Seal kuuskede vahel oli lage plats. Ainult ühest küljest oli mets avatud ja sealt paistis Leetjärv, mille viimane sopp ulatus mäe all oleva heinamaariba sisse. Tumedate tihedate kuuskede vahelt helkisid puhas niidetud heinamaa ja sinav vesi.

«On aga tore!» mõtles Olev ja talle meenus kodu kõige, mis sinna oli jäänud. Jälle tundis ta, et kõige õigem oleks olnud kohe jaama rutata ja tagasi sõita.

«Tähelepanu, seltsimehed!» hüüdis üks poistest, kes kogu aja oli käinud teiste ees. Ta polnud kõige suurem, kuid tema näos, liigutustes ja kogu olemuses oli midagi silmatorkavat. Olev ei mõistnud, mis see oli, ent tundis, et see oli midagi säärast, mis sundis unustama muremõtted. Aga siis, kui poiss oli hüpanud kännule, tõmmanud laialiaetud sõrmedega üle salkus juuste, teinud veider-tõsise näo, mis teised naerma ajas, mõistis ta, et see poiss oli lihtsalt vigur.

«Tss! Vaikust!» keelati üksteist, et mitte segada seda, kes kännul ootas, kikivarvule tõusis ja alustas:

«Lugupeetud seltsimehed, muidumehed ja muud mehed! Meie, kes me oleme kutsutud ja seatud teie eelkäijaiks, teatame teile, et ükski vägi ega võim ei tee teist Vana-Võhma täieõiguslikke kodanikke ega meie järglasi, kui te ei soorita siin pühal mäel kõige tähtsamat eksamit, seda eksamite eksamit. Näete, seal mäe all heinamaal ootab teid üks auväärt kivi, mitte tulekivi ega lingukivi, vaid üks tõeline kivi, üks põrakate põrakas. Igavesest ajast igavesti puhkab ta seal ja mitte keegi ei tohi temasse oma sõrme pista. Aga igal sügisel peavad need, kes on tulnud Vana-Võhmale, et saada siin agroomideks ja asjameesteks, tooma selle kivi üles Linnumäe tippu, siin temaga ümber selle platsi kõndima ja siis jälle alla tagasi saatma. Nii, seltsimehed ja teised sellid, küsin ma teilt oma kursuse ja kogu tehnikumi nimel: kas on teil tõsine nõu ja tahtmine jääda Vana-Võhmale ja hakata siin igasuguste piinajate ning pin-

nijate juures õppima mullasonkimist, lehmälüpsmist ja seasöötmist . . .»

Olev imestas, kuidas see poiss oskas nii toredasti kõnelda, kuidas sõnad voolasid ta suust nii kiiresti, nagu ajaksid nad üksteist taga. Ta mõtles, et tema poleks iialgi niisuguse kõnega hakkama saanud, ja kisendas nüüd koos teistega, et tal «on tõsine nõu ja tahtmine . . .»

«Elagu traditsioonid!» hüüdis kännul olija ja tõstis käe kõrgele.

«Elagu!» karjusid poisid ning tormasid järsust rinnakust alla. Midagi mõtlemata sööstis Olev teistega kaasa. Et hoogu takistada, haaras ta käega mäeveerul kasvava sarapuu oksast kinni, see murdus ja ta lendas nagu kuul teistest mööda ning jõudis kõige esimesena kivi juurde.

See oli tõesti veskikivi, nagu veskikivi peab olema. Ta oli tugevasti pehmesse heinamaapinda vajunud, ja kuigi ümberringi oli hein koristatud, kasvas kivi rummuaugus kimp punakaslillasid tõrvalilli.

«Käed külge!» karjus juht.

Algas hirmus trügimine, tõuklemine ja pingutamine. Kuid paljaste kätega ei suudetud midagi teha. Toodi hoovad ja alles siis saadi põrakas maast välja ning aeti serva peale püsti. Koos veeretati ta rinnaku alla, kuid nüüd tuli kõige keerulisem ning rängem osa — kivi mäele ajamine. Olevgi pidi tunnistama, et see oli tõepoolest kõige raskem eksam; raskem isegi kui vene keel, rääkimata matemaatikast, eesti keelest või konstitutsioonist.

Aga oli mis oli, nii võimatuna kui see näiski — raske veskikivi aeti järsust rinnakust üles ja veeretati võidukisa saatel ümber lagendiku. Ja oligi käes see kõige pidulikum moment: õigus veskikivi uuesti mäest alla lasta, et ta endisel kohal võiks oodata järgmist kursust. Kuid need, kes nüüd olid saanud õiguse kanda Vana-Võhma tehnikumi kaheksateistkümnenda lennu nime, tahtsid vist näidata oma osavust ja võimu: nad ei saanud kivi alla sealt, kust ta alati oli saadetud, vaid lükasid ta minema kahe suure kuuse vahelt. Keegi ei jõudnud neid takistada, kui kivi juba läks hüpeldes üle juurikate, lustlikult ja hooga. Üleval tõusis metsik

kisa, ja nagu sellest kohutatult kargas kivi ettenähtud teelt, riivas ühte kuuske ja võttis uue suuna. Ja siis ta juba tormas hirmsa kiirusega üle kitsukese heinamaariba — otse järve.

Kohe, kui üleval ohtu märgati, joosti alla, et kivile vastu jõuda, teda pikali lükata või suunda muuta. Kuid hilja. Seal ta lamas juba kaldamudas, ja oli võimatu teda kätte saada.

Olev seisis kaldal teiste seas, aga ta ei kirunud ega ahastanud. Ta ainult vaatas üksisilmi sinna, kuhu kivi oli vajunud. Midagi polnud näha, ainult mudane vesi virvendas ja sülitas mullisid... Ja Olevile tundus, nagu tähendaksid need ta petlike lootuste lõppu.

Aga kui ta viimaks järvele selja pööras, et teistega koos koolimaja poole minna, oli ta südames kindel otsus mitte ära joosta, mitte põgeneda, vaid jääda lõpuni ja vastu võtta kõik, mis tuleb.

Järgmisel hommikul seisid nad õpetajatetoa ukse taga. Seisid vaikselt, kannatlikult, kuigi ärevus näris hinge. Seisid ja ootasid, kuigi keegi polnud käskinud seda teha, seisid, nagu oleks see aidanud neid, kes teispool ust tegid valikut. See polnud kerge, seda aimasid kõik, sest need, kes matemaatika tegid viiele, olid keeltes nõrgavõitu, kes aga keeli mõistsid hästi, polnud kindlad matemaatikas. Võib-olla seepärast avaneski aeg-ajalt uks ja üks või teine ootajatest kutsuti komisjoni ette. Iga kord kui hüüti mõnd nime, kajatas see kümnest suust edasi. Hüütu nagu tõsteti üles ja tõugati õpetajatetuppa. Ja kui ta sealt mõne aja pärast väljus, piirati ta ümber ning suurendati ta segadust tuhande küsimusega. Kuigi ta ei mõistnud harilikult midagi vastata, vaadati temale siiski kui õnnelapsele: teda ju taheti näha, tähendab — vaeti ja kaaluti, tähendab — ta võis loota. Ja sellepärast ootas Olevgi, et teda kutsutaks. Iga kord kui uks avanes, käis tuksatus temast läbi: nüüd! Kuid teda ei hüütud, teda ei tahetud näha. Lõpuks sai ta aru, et pole mõtet enam oodata, ja hakkas trepist alla minema — pikkamööda, igal astmel peatudes. Alles siis, kui ta oli jõudnud lugeda juba kahekümne kolmeni ja seisis eelviimasel astmel, tekkis üleval mingi segadus. Talle joosti järele. «Olev, sind tähetakse!» hüüti alla.

«Mind?» ei uskunud ta. «Mind?» — «Jah, sind! Ruttu!» Tal hakkas hirm. Ta oleks tahtnud olla siit kaugel-kaugel ja kõik unustada. Kuid ta pöördus ja otse lendas trepist üles ja õpetajatetoa uksest sisse. Aga seal tardus ta seisma ega mõistnud äkki, miks oli tulnud. Ta silme ees kõikus roheline laud, mille ümber istusid imelikult ähmaste nägudega õpetajad. Ta ei kuulnud, mis temalt küsiti, ega teadnud, mida vastas. Aga ta teadis, et küsiti ja et ta vastas. Õpetajate pilkude eest põgenedes jooksis ta vaade mööda rohelist lauda, mööda õlitatud pörandat, mööda pruunikat tapeeti, kuni jõudis aknani, mille taga rippusid saki- lised metsviinapuu-lehed. Ja äkki märkas ta nende roheliste lehtede seas üht helepunast. «Nagu õis,» sähvatas mõte Olevi ajus, ja kohe kuulis ta selgesti, kuidas keegi küsis:

«Vastake siis ometi — miks tahate õppida just agronoomiks!»

Miks ta tahab saada agronoomiks? Kas ta üldse seda tahab? Kas tahab? Ta ei tea. Ei tea ju! Ta teab, et tahaks jääda Vana-Võhmale, hakata siin õppima seda, mida õpetatakse, — jah, seda võiks ta öelda, talle meeldib siin. Kuid kas agronoomiks? Ja miks just agronoomiks? Ei, seda ta ei tea ega mõista vastata. Ta vaikis, vaadates ikka seda punast lehekest, mis lipendas roheliste vahel.

«Hea küll — saladus. Ei taha öelda,» kuulis Olev uut häält ja tundis kohe, et see on talle vaenulik, kuigi sõnad on head ja hääl ise vaikne, laulev. «Aga ehk ütleksite meile, miks te vene keelt ei ole õppinud? Ei meeldinud, mis?»

«Ei meeldinud!» tahtis Olev vastata, ent mõistis kohe, et nii vastata ei sobi, ja jäi endiselt vait.

«Ei mõista vene keelt ega eesti keelt, on kurt või tumm — või lihtsalt ei taha meie kooli tulla,» ütles jälle seesama vaenulik hääl.

«Ma ju tahan!» karjatas Olev, kuid ta huuled jäid suletuks. Silmad aga leidsid nüüd selle, kes täitis kogu ruumi oma tigeda tõrjuva hingeõhuga. See mees istus direktori lähedal, kuid tema kõrval olid toolid tühjad. Olev nägi ainult silmi, mis olid vesihallid, vilkuvad ja

niisama vaenulikud nagu häälgil. Nende silmade eest hakkas Olev taganema, taganema... kuni otsekui langes uksest välja.

Kõik. Oligi kõik. Jäid ainult tolmune tee, kaaslaste lärmakas rõõm ja kiivitajate parastav kisa.

2

Kohe kui Olev rongilt maha tuli, märkas ta õde. Linda seisis väikese kollakaks vööbatud jaamahoone ees ja tema päevitunud nägu oli nii mossis, nagu oleks tal juba teada, kuidas vennal läks. «Kes seda ometi jõudis rääkida?» imestas Olev ega mõistnud, miks õde vastu oli tulnud. Ta ei tundnud sellest mingit rõõmu, meelsamini oleks ta käinud üksi need kümme kilomeetrit. Nüüd aga polnud midagi parata. Ta astus õe juurde, et öelda võimalikult rõõmsa häälega «Tere!», kuid samas sähvas talle midagi valusalt meelde ja ta hüüatas:

«Linda, ega ometi vanaemaga?!...»

Linda võpatas, kuid tume vari ta näolt hajus ja ta küsis kiiresti:

«Juba tagasi!? Noh?»

«Kas kodus on kõik korras?» kordas Olev juba rahulikumalt.

«Kõik endist viisi,» lausus Linda nagu vastu tahtmist. «Aga sinul? Said sisse?»

Olev tegi tõrjuva liigutuse, ta ei tahtnud jaama ees hakata seletama. Kuid õe nägu tõmbus uuesti pilve ja ta nõudis: «Ei saanud? Miks?»

«Hakkame minema — küll teel räägin.»

Olev tõstis oma kohvri maast ja võttis suuna maantee poole. Linda tuli talle järele ja ütles:

«Oota, kuhu sa tormad! Meie auto on ju siin, saad sellega.»

«Meie auto? Kus siis?»

Olev vaatas laadimisplatsi suunas, kuid see oli tühi. Kodujaama poole sõites oli ta mõelnud, et ehk on õnne mõne auto otsale saada, aga juba vaguniaknast jõudis ta silmata, et kunstväetisehunnikud seisid endiselt raudtee ääres ega olnud nende juures ainsatki autot.

«Kus ta mujal on kui kooperatiivi ees!» ütles Linda süüdistava häälega. «Mehed jorutavad jälle plangu taga.»

Nüüd mõistis Olev õde ja selle paha tuju. Mitte teda ei oodanud ta siin ega mossitanud tema pärast. Ikka see, mis Lindat alati vihastas: mehed jõid ja töö seisis.

«Ainult ühe koorma saime hommikul suure tegemisega peale ja koju, aga kui teist korda tulime, oli pood lahti, ja enam nad sellest mööda ei pääsenud. Nüüd lällavad juba mitmendat tundi...»

«Kes seal siis on?»

«Kõik! Brigadiir, vanaisa, Salu Artu ja Uuetoa Elli. Et neil see ükskord ka läilaks ei lähe niimoodi mööda sõtkutud maad püherdada!»

«Ja Ants?»

«Mis temalgi! Selili sealsamas, vahib pilvi ja haigutab. Kuhu tal kiiret, kui peremehel aega küll!»

Olev andis oma kohvri õe kätte ja ütles laadimisplatsi poole näidates:

«Mine sinna. Ma lähen ajan nad tulema!»

Ta ütles seda niisuguse kindlusega, nagu polekski ta äsja eksamil läbikukkunud poisipõnn, vaid täismees, kel küpsustunnistus ja käskimisõigus taskus. Linda naeratas kuidagi imelikult — kahtlevalt ja kaasatundvalt, kuid võttis siiski kohvri ja hakkas piki raudteeäärset jalgrada edasi minema. Ta läks õige aegamööda, enda ette maha vahtides ja kuivamalöönud kasteheina-päid katkudes. Aga ta ei mõtelnud enam ei meestele ega autole, ei kunstväetisele, mida tuul ja inimesed laiali kandsid, ega kesapõllule, mis asjata väetist ootas. Ta mõtles ainult sellele, et vennal eksamitega ei õnnestunud ja et ta sügisel kooli ei pääse. «Peab jääma kolhoosi nagu minagi,» mõtles ta kibedusega. «Ilma hariduse — teiste taga ajada...» Ja see tundus nii suure õnnetusena, et pisarad silma tulid. Ta jäi seisma, avas peo, mis oli täis rohuseemneid, ja heitis need maha.

Olev läks kiiresti üle raudtee ja maantee vahelise söödisiilu, põikas meiereist mööda ja jõudiski kaupluse ette. Kahe tühja ja ühe koormaga veoauto seas seisis ka «Tuleviku» kunstväetisetolmune masin ja meeste kõrgendatud hääled plangu taga kinnitasid, et Lindal

oli õigus. Läänud ümber plangunurga, nägi Olev, et kõik oli just nii, nagu arvata võis. Kõigepealt märkas ta vanaisa punetavat nägu, siis brigadiiri sorakil vurre, siis Uuetoa Elli läikivaid silmi ja Salu Artu irvitavaid hambaid. Aga peale nende oli seal veel teisi nägusid, silmi, hambaid ja vurre. Olev ei hakanud neid uurima, vaid astus vanaisa ette, kes istus brigadiiriga kaelakuti, ja ütles valjult:

«Jõudu, mehed!»

«Jõudu tarvis, jõudu tarvis!» vastas keegi lahkelt. Vanaisa ja brigadiir aga lõpetasid teineteise kiitmise, vaatasid tunnistades üles ning vanaisa hüüdis:

«Nät-sah, sinder!»

«Jõud on hea poiss, aga kes teeb, see jõuab isegi!» irvitas Salu Artu.

«Tõsi!» kinnitas Olev järsku tekkinud mehisusega. «Ja sellepärast lähemegi nüüd tegema.»

«Mis asja?»

«Tööd!»

«Töö pole jänes, et eest ära jookseb, ja iga konn pole meeste käskija!»

Salu Artu küünitas pudelit võtma, aga Uuetoa Elli nähvas tal pudeli käe eest ära ja ütles seda Olevi poole ulatades:

«Säh võta ka üks lonks ja ära tee tast tühjast väljagi!»

Olev võttis pudeli vastu, kuid ei rüübanud.

Vanaisa käskis:

«Noh, istu ja räägi. Kuidas sul eksamid läksid? Saab sust mees või mis?»

Olev pani pudeli maha, astus meeste ringist välja ja ütles rohul selili olevale autojuhile:

«Ants, aja masin raudtee äärde. Linda ootab. Viskame niikaua koorma peale, kui need siin lõpetavad.»

Ants keeras end haigutades põlvili ja küsis brigadiirilt:

«Lähem või?»

Brigadiir näis aru pidavat. Ta näppis oma vurre ja kergitas tühje pudeleid.

Salu Artu ässitas:

«Vaat kus tuli brigadiir — annab sulle hundipassi!»

Brigadiir lõi pudeleid kokku, upitas end üles ja ütles:

«Õige brigadiir, mitte niisugune rimu nagu meie.» Ta pöördus juhi poole, kes oli põlvedelt alla laskunud ja istus nüüd, jalad ristis: «Kuulsid, pane masin käima!»

Ants ajas end püsti ja läks lonkides auto poole.

Linda seisis juba superfosfaadikuhja juures ja toksis kõvaks tõmbunud väetisekamakaid kummikuninaga. Ammugi juba oleks pidanud väetise kolhoosi vedama, peenendama ja põllule külvama. «Jälle jääb rukkitegemine hiljaks,» mõtles tüdruk kibedusega, «ja tuleval aastal pole leivaga paremat lugu kui tänavu. Et need inimesed ka niisugused on...»

Ta ei uskunud, et Olev viinauimas meestest jagu saab, kuid samas silmas autot. See kihutas väetiselasu juurde, ajas tagaotsa vastu hunnikut, nii et tolmu laiali lendas.

Olev hüppas kergelt üle kastiääre, viskas kuue eemale, võttis labida ja hakkas tööle. Ta ronis jalgupidi väetisehunniku otsa ja ta uued kingad ning sinised treeningpüksid olid varsti tolmust hallid. Linda, kes alati hurjutas teda sellepärast, et ta oma riideid ei hoia, ei öelnud nüüd sõnagi. Ta kühveldas samasuguse hooga nagu vend.

Brigadiir ronis juhirusumist välja, seisis natuke aega töötajate juures, silmalaud paksud, vurrud ripakil. Siis käis ta korra ümber väetisehunniku ja ohkas raskelt, otsekui oleks ta süda mures sellepärast, et hunnik ei vähene. Korraks kergitas vaba kühvliutki, kuid laskis selle uuesti maha ja ronis autokabiini tagasi.

Vanaisa sosis labidaga väetisetolmus, proovis visatagi. Aga kõik see vähene, mis labidale jäi, pudenes maha ja autokasti ei jõudnud sellest midagi.

«Jäta, vanaisa, küll me ise...» püüdis Olev teda eemale tõrjuda, kuid see ainult pahandas vanaisa. Ta läks autole päris lähedale ja tema labidas kolksatas tihti teiste labidate vastu, neid takistades ja segades. Aga varsti, kui keegi teda enam ei keelanud, viskas ta labida maha, lonkis kaubaaida varju ja sealt edasi poe poole: tolmu oli kurgu uuesti kuivama pannud.

Uuetoa Elli seisis ülal autokastis, et väetist ettepoole kühveldada. Aga tolmu oli liiga palju — ta pidi selle eest juhikabiini vastu põgenema ning lõpuks maha ronima, et kurku tühjaks kõhida.

Olevit ja Lindat aitas ainult Salu Artu. Talle polnud viin muud teinud, kui ta muidugi üsna teravaid hambaid teritanud. Ja et parajasti polnud väärilisemat vastast, siis näkkis ta kogu aja Olevit, nimetades teda küll agronoomiks, küll brigadiiriks, küll esimeheks. Kuid samal ajal liikus labidas ta käes imetlemisväärt kergelt. Nagu mängides heitis ta suuri kunstväetisekamakaid autole. Seejuures võttis ta palju ruumi ja jäi ikka põigiti Lindale ette, nii et see aeg-ajalt pidi taganema ja töös pausi tegema.

Olev loopis tolmatvat puru mingi senitundmatu innuga, otsekui püüaks heaks teha seda, mis oli halvasti. Visata tuli kõrgele, üle rinna — see polnud just kerge. Kuid ta oli tööga harjunud ega laadinud väetistki esmakordselt. Varsti hakkasid küll selg ja nägu leemendama, suhu nõrgus soolast vett, silmad kipitasid. Ta sülitas, äigas tolmutse käega üle näo ja loopis edasi.

Kui koorem peal oli, kiskus ta kabiiniukse lahti. Seal norises brigadiir, suu ammuli, pikad sorakil vurrud alla rippumas. Teises kabiininurgas haigutas ja ringutas juht.

«Lase käia,» ütles Olev, «aga pea kaupluse juures kinni!»

Kuid seda polnud vaja. Õigel ajal ilmus vanaisa kaubalao nurga tagant. Ta tuli tuikudes ja laulu jorisedes ja nägu punetas tal veel rohkem kui enne. Lasknud end koorma otsa upitada, vajus ta nagu kott pehmesse tolmu, aga tundis end seal hästi ja alustas ikka uuesti:

Kuule, sina poiss,
ära joo end täis,
katsu ennast ikka
paa-raan-daa...

«Vanaisa, ole vait, suu lendab sul tolmu täis,» palus Linda.

Kuid vanaisa ei teinud sellest väljagi. Aeg-ajalt jäi ta küll nagu tukastama, virgus aga kohe, tõstis pea, jõlitas Olevit, nagu tahaks midagi meenutada, ja pomises:

«Noh, poeg... noh, pojapoeg... noh, poeg...»
Olev ütles käskivalt:

«Hoiat kinni, vanaisa. Vaata et sa kurvil maha ei lenda!»

«Mina — maha? Mina pole kirikutorni otsastki maha kukkunud!» Ja jälle hakkas ta hõiskama:

Kuule, sina poiss...

Linda istus Olevi vastas, hoides käega autoservast kinni. Ta nägu oli valge tolmuga nagu paksu puudri-korraga kaetud, kuid ometi paistis üks kulm tumedam kui teine. Olev teadis ammugi, et õde on ühe silma pärinud emalt, teise isalt: tumedam, sügavam kuulub isale, heledam, meekarva ripsmetega on ema jagu. Ja talle tundus, et just nende erinevate silmade pärast ongi õde talle nii kallis. Nende tõttu näeb ta veel oma ema ja isa, nende kaudu vaatavad ja valvavad nad teda, jälgivad teda armastuse ja murega. Nad teevad seda ka praegu, ja sellepärast on tal nii raske uute riidetega, kohver käe all, väetisekoormal istuda. Ta pole õele veel midagi seletanud ega saa seda ka praegu teha. Ometi peab ta temale ütleva, kui hästi tal läks matemaatikas ja eesti keeleski, ja et ta ainult ühes aines, ühesainukeses aines... Ja võib-olla oleks seegi õnnestunud, kui mitte direktor poleks selja taha seisma jäänud... Kindlasti oleks õnnestunud. Aga kes siis suudab nii, kui iga su käeliigutust jälgitakse! Nii poleks suutnud Lindagi, kuigi tal kõik läheb palju kergemini. Kuid Linda ärgu muretsegu, sest järgmisel sügisel läheb ta uuesti — ja siis juba...

Läheb uuesti! See teadmine tuli Olevile nii järsku ja nii selgesti, et ta otse kokkus. Kuidas siis nii? Ta oli ju Vana-Võhmalt lahkunud teadmiseiga, et mitte iialgi, mitte iialgi enam sinna ei lähe. Ent nüüd siin, väetisekoorma otsas, õe pilgu all, selgus talle, et ta oli endale valetanud. Ei, mitte kuhugi mujale kui Vana-Võhmale! Järgmisel aastal. Ja kui siis ka ei saa — ülejärgmisel! Ta pole ju veel vana.

Olevi süda muutus kergeks ja julgesti vaatas ta õele silma. Ta nihkus talle lähemalegi, istus nii, et auto rap-pumisel nende küljed kokku puutusid, ja ütles nii, et seda ainult õde kuulis:

«Nüüd hakkad kordama vene keelt ja tuleval sügisel lähed uuesti.»

Linda mõistis teda kohe — ta vasak silm hakkas rõõmsalt särama, parem aga paitas venda hella paitusega. Kuid ta ei vastanud Olevile midagi, vaid ütles nii, et seda pidid kuulma ka vanaisa, Salu Artu ja Uuetoa Elli:

«Näete kui hirmus palju kive!»

Nad sõitsid praegu naaberkolhoosi põldude vahel. Ühel pool teed kasvas kartul, teisel pool oli kividega ülekülvatud sööt. Neid oli maa seest välja kistud ja hunnikutesse aetud, kuid ikkagi oli põld neid täis. Oli võimatu mõista, kuidas säärast maad sai harida.

«Jah, üks meil ole neid küll vähe — peaksime «Töövõidu» meestelt lisa paluma!» naeris Salu Artu.

Linda ei vastanud talle midagi, kuid Olev märkas õe näol pahameelevirvendust. Ta mõistis, et kuigi naerja sõnades oli omajagu tõtt — «Tulevikugi» põllud olid kive täis nagu lambaid —, ometi polnud sobiv nii naljatada. See näitas, nagu tunneks Salu Artu «Tuleviku» kividest head meelt, nagu parastaks ta kedagi nende pärast. Lindal olid need aga raskesti südamel, seda teadis Olev hästi. Linda töötas juba mitmendat aastat põllul, ta tundis neid kive kõiki, oli kõndinud rulli või äkke taga nende ümber ega võinud neid unustada. Ja kui ta nüüd ütles: «Näete kui hirmus palju kive!», siis oli see öeldud nagu oma kodu kaitseks. «Vaadake, on veel hullemaidki kohti, on veel kivisemaidki põlde kui meil,» tahtis ta öelda. «Meie kodu on ikkagi parem, on koguni kõige parem!»

Olev oli kindel, et õde mõtles just nii, sest nii mõtles ta ka ise. Tema teada polnud paremat paika taeva all kui see liivane Ellikmäe seljandik, mille algus juba paistis, need metsatukad, mille taga oli Kurisoo ja need kivised põllud, mille keskel oli Vanaküla ise oma madalate hallide majade, lautade ja küünidega. See oli tema kodu. See oli tema kodu, kus ta oli elanud koos õe, vanaisa ja vanaemaga — nendega, kes tal olid.

Õde, vanaisa ja vanaema... Olev ei küsinud kunagi, kes neist oli kõige tähtsam, kõige armsam. Õde oli alati vedanud teda kättpidi, riielnud ja noominud, aga ka nutnud temaga koos ja tema pärast. Õde kartis ta ehk kõige rohkem, sest õde polnud kunagi rõõmus.

Vanaisa oli alati rõõmus — niikaua kui Olev teda

mäletas. Tal olid ikka punetav nägu, lühike lai nina ja kikkhabe. Tal oli pehme ümmargune kõht, mille peal oli hea ratsutada. Alati, kui vanaisa õunapuude all pikutas, ronis pisi-Olevike tema pehmele kõhule ja ratsutas seal, kuni vanaisa teda kõditama hakkas. Aga seda just Olev ootaski, sest see oli veel toredam kui ratsutamine. Vanaisa kõditas, Olev viskles naerukrampides ja palus: «Veel! Veel!» Nii oli siis, kui Olev oli väike. Nüüd oli ta juba suur. Nüüd külitasi nad kõrvuti murul ja ajasid juttu maailma ja kolhoosi asjust, kui aega oli. Aga alati polnud. Vanaisa ei käinud enam kaugel ehitustöödel, kuid ta käis tihti linnas, ajas kolhoosi asju. See oli nüüd tema amet, ta tuli sellega hästi toime. Vanaisa teadis esimehest paremini, kust midagi saab või kuidas saab. Ta kammis oma habeme kikki, võttis kepi — seda oskas ta õhus toredasti tiirutada — ja läks. Teda tunti asutustes ja ladudes, tal oli palju sõpru. «Tervist, selt-simees Räni! Zdraavstvuite, tavaariš Räni!»

Vanaisa hoolde võis kõik asjad usaldada, ta ajas need joonde — alati. Ja läks siis neid «õnnistama» — alati. Ja tuli koju heas tujus: «Kuule, sina poiss, ära joo end täis... tral-lal-laa!»

Vanaema aga kõnnib toa, lauda, kaevu ja pinumaa vahet — viib pool ämbrit vett, mõned pulgad. Ta süda on haige, ta ei tohi korruga palju tõsta, sellepärast peab ta kogu aja käima toast õue, õuest tuppa, edasi-tagasi, edasi-tagasi... Ja iga kord kui ta tuleb või läheb, peatub ta lävel, tõstab käe silmle ja vaatab oodates maantee poole. Keda ta ootab? Vanaisa? Lindat? Teda, Olevit? Neid kõiki. Ja ka neid, kes on maailmas laiali, lapsi ja lapselapsi. Neid on vanaemal palju. Aga ka neid on palju, keda enam ei maksaks oodata, sest nad puhkavad mätta all. Kuid Olev teab, et vanaema nendegi pärast seisatab uksel, käsi silmil, sest talle viirastub, et üks või teine neist võiks tulla. Vanaema ei väsi iialgi ootamast. Küllap ta seisab praegugi uksel, oodates vanaisa ja Lindat, aga enne teisi oma Olevikest.

Juhan Kõnnussaar oli neljandat aastat sovhoosi agroomiks, kui ta ministeeriumis juhuslikult kohtas Vana-Võhma tehnikumi direktorit, kes otsis endale põllumajanduse organiseerimise õpetajat. Ministeeriumi ametnik, kes direktor Harakale Kõnnussaart tutvustas, lausus: «Siin on mees, keda teile vaja, — tark nagu professor ja tööd ei pelga.» Ja kuigi Kõnnussaar vastu rapsis, kujunes asi niisuguseks, et temast sai pedagoog.

Juhan Kõnnussaar võttis uue koha vastu teadmiseaga, et ta teeb ränga vea. Tema arvates oli õpetajaamet midagi nii suurt ja kõrget, et see võib sobida ainult kõige targematele ja parematele inimestele. Tema oli aga lihtne maamees, pealegi rikutud hing, kel enne ülikooli pääsemist oli olnud õige käänuline tee. Mis noorte inimeste õpetajat ja kasvatajat võis temast saada?! Kui ta lõpuks nõustus proovima, siis teadmiseaga, et tegemist on põllumajandustehnikumiga, kus õpivad peaaegu täiskasvanud ja kus õpetajal tuleb olla lihtsalt lektor. Pidada maha ettevalmistatud loenguid ja juhendada õpi-praktikat — sellega lootis ta toime tulla. Ta puikles lõpuks veel ainult sellepärast, et õpetada tuli ainet, mis polnud just tema eriala: ta oli spetsialiseerunud taimekasvatusele. Kuid siingi suutis soovitaja teda veenda:

«Te olete haritud inimene ja mõistate ümber orienteeruda. Selle distsipliini eriteadlasi meil ju praegu polegi.»

«Aga ikkagi...» püüdis Kõnnussaar pääseda.

«Ärge ajage asjata sõrgu vastu, vaid saage aru, et praegu pole aeg nii oma ala piirata. Iga õige agronoom on ju põllumajandusliku tootmise organiseerija. Praegu ei või valida ega keelduda. Peab mõistma, et kui tarvis, tuleb hakata pottsepaks või püttsepaks, direktoriks või ministriks. Võtke eeskujuks kasvõi seesama mees siin teie ees: seltsimees Harak on ajaloolane, aga juhib põllumajandustehnikumi. Ja kuidas juhib!»

Kõnnussaarele oli see tõeliseks üllatuseks: ajaloolane juhib põllumajandustehnikumi! Ta oli ikka olnud arvamisel, et säärast asutust, kust tulevad sotsialistliku põllumajanduse pioneerid, peab juhtima suurte kogemus-

tega eriteadlane, mõni teeneline agronoom — doktor või teaduste kandidaat. Et seda võib teha ajaloolane, oli rabav uudis. Ta küsis imestusega:

«Kas — kas see pole siiski raske?»

«Muidugi on!» kinnitas direktor Harak. «Kuid miks peame just kergust taga ajama?»

Kõnnussaar ei mõistnud vastata. Ta võttis pakkumise vastu.

Kuid juba esimestel päevadel hakkasid tulema halvad üllatused ja siis ka tõsised hädad.

Kõigepealt selgus, et Vana-Võhmal ei õpi mitte täiskasvanud mehed, nagu tehnikumides esimestel aastatel pärast sõda, vaid noored poisid ja koguni ka tütarlapsed. Viimaseid polnud Kõnnussaar üldse arvestanud. Tal polnud neisse vähimatki usku, sellepärast mõtles ta murega, kuidas küll neist plikatirtsudest suudab teha inimesed, kes hakkavad aru saama suurpõllumajapidamise asjust. Teda rahustas lõpuks ainult see, et nemad õpivad koolis neli aastat, tema võib aga järgmisel sügisel jälle lahkuda.

Ent siis juhtus midagi, millest ta kuidagi ei osanud pääseda: direktori käskkiri tegi ta I b kursuse juhatajaks. See oli juba midagi hoopis hullu, midagi, mille vastu ta kogu jõuga protesteeris. Ei! Mis kasvataja tema on, tema, kes ise vajab kasvatamist. Direktor peaks ometi mõistma ja aru saama — inimene, kes sovhoosipõllul on õppinud vanduma ja sülitama, kel on tõsist tegemist, et käsi püksitaskuist eemal hoida, peaks nüüd teistele õpetama viisakust ja häid kombeid! Niisugust kaupa ju polnud.

Kuid direktor oli täiesti unustanud ministeeriumis aetud jutu lektorist ja loengutest ning teatas resoluutselt, et iga õpetaja peab olema ka kasvataja ja kõigepealt just kasvataja, ning kui Kõnnussaar kord juba võttis vastu õpetajakoha, siis pole tal mingisugust õigust osa tööd teiste õlgadele veeretada.

«Mis kasvataja ma siis olen — kuidas ma sellega toime tulen?!» püüdis Kõnnussaar ikka veel protesteerida.

«See on juba teie mure. Kui te aga ei suuda neid kasvatada, siis hakkavad nemad teid kasvatama, ja siis läheb teiega niisamuti, nagu läks teie eelkäijaga.»

See polnud just hea trööst: eelkäija olid õpilased «välja söönud», nii et see oli tootvale tööle läinud. Tootva töö vastu polnud Kõnnussaarel midagi, kuid pankrotitunnistust ei tahtnud ta saada.

Olukord häiris teda niivõrd, et kõik need päevad, mis jäid õppetöö alguseni, ei uurinud ta mitte põllumajandust ega koostanud loenguid sellest, vaid tuhnis kooli arhiivis, lehitses ja lappas vanu klassijuhatajate tööplaane, püüdes endale selgeks teha, kust tal kui klassijuhatajal tuleks alustada. Ent palju targemaks ta ei saanud. Mitmeleheküljelised tööplaanid kubisesid nüüsgustest tarkadest sõnadest, nagu «harmoonilise isiksuse kujundamine», «ideelis-poliitiline suunitlemine», «tööarmastuse kasvatamine», «individuaalne lähene mine» ja nõnda edasi ja nõnda edasi. Kuid mis viisil seda ja kõike muud teha, sellest polnud tööplaanides sõnakestki. Ka pedagoogilised käsiraamatud ning ajakirjad vaikisid sellest, kuidas murdeas noorukitele läheneda.

Kõige selle tõttu pidi Kõnnussaar tööd alustama täiesti ette valmistamata ja sisemiselt tühjana. Ta tundis end raske süüdlasena, ja niimoodi, silmad maas, astuski ta pärast avaaktust oma klassi.

Kõnnussaar polnud pikk mees, ja kõrge puldi taga mitmekümne küsiva silmapaari ees tundis ta end päris väikesena. Ta oli palju vaeva näinud õpilaste toimekutega, püüdes paberite kaudu tutvuda nendega, kellega tal tuleb tegemist, kuid nüüd polnud sellest vähimatki kasu. Teadmine, et tema ees istuvad keskkoolist väljaheidetud väänkael, ematu vaeslaps ja kulaku poeg, kellele tuleb erinevalt läheneda, samal ajal aga neist ühtne klassikollektiiv kujundada, tegi teda päris nõutuks. Kuidas pidi ta alustama?

Kõigepealt tahtis ta nimekirja abil nendega tutvuda.

«Aunap, Mart!»

Vaikus. Keegi ei vasta.

«Aunap, Mart!» kordas ta valjemini ja tundis, kuidas peopesad ha!kasid õhetama.

«Pole!» kõlas tagumistest ridadest.

«Kuidas pole?»

«Pole tulnud!» hüüdis nüüd mitu häält korraga.

Kui rumalasti oli ta küsinud! Muidugi, paljud võisid puudu olla. Kust ta võttis, et kõik, kes nimekirjas on, peavad ka klassis olema. Tema isegi oli mõnikord kooli läinud kolmandal, neljandal päeval, eriti siis, kui õppetöö ei alanud nädala algul. Ja täna oli reede.

Niisiis — ta naeratas endamisi — ühte poissi ta juba tunneb, kuigi pole näinud. Ta tunneb tema suhtumist koolitöösse. Ta tegi selle nime taha miinuse, mis tähendas, et õpilast pole kohal, ja «linnukese», mis pidi talle meenutama seda, mida ta tahtis meeles pidada. Siis ütles ta järgmise nime:

«Avarmaa, Marika . . .»

«Jah!» kõlas kiiresti ja valjult, Kõnnussaarele tundus, et üleliia kiiresti ja valjult, otse ninakalt. Ta pidi seda tüdrukut nägema, seda Marika Avarmaad, kelle elu-lookirjeldus oli puudulik. See rääkis ainult, et Marika kasvas koos vennaga tädide juures, kellest üks elas linnas, teine maal, et vend oli praegu sõjaväes ja Marika oli otsustanud saada «põllumajanduse spetsialistiks», sest «igal suvel olen töötanud kolhoosis». Tunnistus oli tal üsna korralik ja pildilt vaatasid vastu kaks ilmekat silma — tähendab, pidi olema lootustandev laps. Kuid see «jah», üleliia kiire, kärsitu ja sobimatult vali, ei meeldinud Kõnnussaarele. Ta kiskus pilgu nimekirjalt ja vaatas klassi poole. Tema ees kolmes reas istusid tõsiste nägudega poisid ja tüdrukud, kuid ta ei näinud ühtegi seisvat. Kas oli Marika juba istunud või polnud ta vaevunudki püsti tõusma? Uuesti seda nime korrata Kõnnussaar ei tahtnud ja nii ei saanudki ta teada, missugune neist kirjukleidilistest tütarlastest oli Marika Avarmaa.

«Hiljandi, Rein . . . Kauri, Otu . . . Leikop, Tiit . . . Niitla, Urve . . .» luges Kõnnussaar edasi ja sai vastuseks «jah!» või «siin!». Kuid need nimed olid talle veel täiesti tühjad, kehata, näota ja hingeta. Aeg-ajalt sundis ta end küll klassi poole vaatama, nägi tõusvat ja vajuvat mõnd poissi, mõnd tütarlast, püüdis tabada nende kasvu, näokuju, juuksevärvust — aga kõik hajus kohe, segunes, tuhmus. Ainus, mida ta säärase nime eettelugemisega saavutas, oli see, et ta sai tõmmata mõne nime taha kriipsukese, mis tähendas, et õpilast polnud kohal. Neid

kriipsukeksi oli kokku kuus. Kui ta sellest direktorile teatas, ütles see:

«Näete, siit algabki teie töö oma kursusega. Peate järele kuulama, kuhu need kuus on jäänud, ja nad kiiresti kohale kutsuma.»

Ja Kõnnussaar sai teada, et kes lähematel päevadel kooli ei ilmu, kustutatakse nimekirjast, klassis peab aga tingimata kolmkümmend õpilast olema. Direktor seletas seda rahulikult nagu endastmõistetavat asja. Kõnnussaar oli aga tõsises mures. Ta pidi kiiresti tooma kohale ühe õpilase Hiiumaalt, teise Mustveest, kolmanda Paide lähedalt, neljanda jumal teab kust, samal ajal tunde andma viimastele kursustele ja tundma õppima oma kursust, kus tal pole ühtegi tundi peale klassijuhatajatunni. Hea küll, ta kirjutab neile hilinejatele, ähvardab stipendiumist ilma jätta — aga mis siis, kui nad ei kavatsegi tulla, kui nad vahepeal on läinud keskkooli või mõnda teise tehnikumi? Kust saab ta siis need kuus õpilast, kellega täita tühjad toolid klassis?

Kõnnussaar küsis nõu Ränklepalt, paralleelkursuse juhatajalt. Ränklepp oli juba staažiga õpetaja, pealegi mitmendat aastat Vana-Võhmal. Tema pidi teadma. Ja teadiski.

«Ole mureta,» ütles ta oma sportliku rahu ja kindlusega. «Meil on ju reserv.»

«Milline reserv?» imestas Kõnnussaar.

«Suurepärane reserv!» kinnitas Ränklepp, kuid ei seletanud rohkem midagi. Tal polnud selleks aegagi. Kohe pärast tunde viis ta mõlemad esimesed kursused spordiväljakule ja sealt hakkas kostma niisugune rõõmus kisa, et Kõnnussaargi pidi sinna minema.

See, mida ta spordiväljakul nägi, muutis ta hoopis tujutuks, sest see tõestas veel kord, et ta oli võtnud endale üle jõu käiva ülesande.

Kogu väljak oli täis õpilasi. Treeningülikondades tütarlapsed ja palja ülakehaga poisid jooksid, hüppasid, heitsid oda ja loopisid ketast. Nende seas jooksis ja hüppas Ränklepp, õhetav, vaimustatud, äge ja — noor. Kõnnussaar teadis, et Ränklepp on temast vähemalt kümme aastat vanem, tema pruunides juustes oli tublisti halli, silmanurkades ja suu juures teravad joo-

ned — kuid siiski oli ta noor. Ta põsed õhetasid, ta liikmed olid painduvad ja liigutused vilkad. Silmad aga helkisid ja heitsid sädemeid. Ja ükskõik kuhu ta pöördus, kõikjalt kiirgasid talle vastu tähelepanelikud, imetlevad ja austavad pilgud.

«Mis siin õieti lahti on?» küsis Kõnnussaar tütarlapselt, kelle taha ta jooksuraja äärde seisma jäi.

See heitis talle pilgu, mis ütles, et ta ei mõista, kuidas nii tähtsat asja ei teata, ja vastas:

«Kursustevahelised eelkatsed kergejõustikus!»

Kõnnussaar püüdis võistlejate seast oma õpilasi leida, kuid see oli võimatu. Äkki hakkas tema ees seisev tütarlaps kätega vehkima, nagu tahaks lendu tõusta.

«Maa-rii-kaa! Maa-rii-kaa! Maa-rii-kaa!» karjus ta kõigest jõust.

Temaga ühinesid paljud hääled. Teised aga skandeerisid samal ajal:

«Hel-le, juur-de! Hel-le, juur-de!»

Kaks jooksjat lähenesid jooksurada mööda, pea püsti, juuksed lehvimas, kõigest jõust teineteisest mööda pressides. Eespool jooksis pikkade sirgete säärttega tüdruk, kohe tema kannul heledate patsidega tütarlaps. Kumbki püüdis esimesena finišisse jõuda. Raja ääres aga tihenes ergutajate hulk:

«Hel-le!»

«Ma-ri-ka!»

«Hel-le!»

«Ma-ri-ka!»

Kõnnussaar ei mäletanud ühtegi Helle-nimelist oma kursusel olevat, tähendab — Helle oli a-kursuse tüdruk. Aga Marika? On see tema Marika Avarmaa? Ja kumb neist on Marika? Kas see väiksem, heledam? Väike vaeslaps! Temale, oma Marikale, peaks ka tema nüüd hüüdma. «Pinguta, Marika! Võida see pikajalgne hirv!» Kõnnussaar tundis, kuidas temas ärkas midagi uut, ärkas klassijuhataja, kes soovib edu oma kursusele. «Pinguta, väike Marika!» mõtles ta heldimusega. Kuid võitis siiski suurem, ja Kõnnussaar trööstis oma Marikat mõttes: «Kannata, las me kasvame!»

Ent samal silmapilgul pööras ta ees seisev tütarlaps jälle oma väikese energilise näo tema poole ja ütles:

«Näгите, meie Marika võitis!»

«Kuidas?» tahtis Kõnnussaar küsida, kuid taipas ja noogutas ainult pead. Ta nägi endale lähenevat Ränkleppa ja läks talle vastu.

«Noh?» küsis ta, isegi teadmata, mille kohta see käis.

«Tubli kursus on sul, vennas,» lausus Ränklepp.

«Hoopis tugevam kui minu oma.»

«Kuidas nii?» imestas Kõnnussaar. «B-kursusele koondati ju kõik nõrgemad.»

«Eksamihinnete järgi — jaa. Sul on palju neid, kes vahepeal on aasta kodus olnud ja mõne asja ära unustanud. Kuid missugune materjal!»

«Või nii!»

«Võtame näiteks Hiljandi,» rääkis Ränklepp tõelise vaimustusega, «— hüppab kõrgust üks nelikümmend, või Annuki — lennutab oda nagu Sule, või Avarmaa... Nägid, kuidas ta jooksis! Niisugusest materjalist võib juba midagi teha!»

Kõnnussaar kuulas teise juttu kahesuguste tunnetega. «Nii, sinule on õpilased ainult materjal, millest sa tahad teha jooksjaid, hüppajaid, maadlejaid ja poksijaid. Aga minu teada tulid nad siia agronoomiat õppima!» mõtles ta veidi pilkavalt. Kuid samal ajal pidi ta endale tunnistama: «Jah, vaata, tema juba tunneb neid, nimetab neid nimepidi, teab peast, mida keegi suudab. Millal sina nii kaugele jõuad? Sinule on nad alles nimed, mis kirjutatud valgele lehele.»

Ränklepp jättis ta jälle üksi, tal polnud aega vestelda. Kõnnussaar vaatas talle järele, kui ta kergel hoogsal sammul üle väljaku tõttas, ja mõtles:

«Hea küll — sina tunned juba oma materjali ja tead, mis sa sellest teha tahad; mina küll veel ei tunne, kuid mis ma teha tahan, seda ma ometi tean.»

4

Teisel koolipäeval tuli ministeeriumist korraldus, et kõik õpilased lähevad kaheks nädalaks kolhoosidesse koristustöödele. See teade lõi rahuneva vee uuesti lainetama: kõik ruumid olid korrapealt täis siginat-sagi-

nat, kõminat ja ruttu, häälitsemist ja naeru. Raamatud ja vihikud, millele vaevalt jõuti nimi peale kirjutada, heideti riiulile, otsiti välja tööriided, prooviti ja vahetati kummikuid, varustati end muu vajalikuga. Õpetajatetoas toimus aga tõsine nõupidamine: jagati kolhoose ja määrati grupivanemaid, loeti üles nende kohustusi. Kõnnussaar nägi ja kuulis kõike seda esmakordselt. Ta oli elevel nagu õpilane, tundis väikest hirmugi, kui direktor talle lausus:

«Teie, seltsimees Kõnnussaar, saate kogu oma kursuse ja lähete sellega «Tulevikku». See on üks kehvemaid kolhoose rajoonis, abi on seal hädasti vaja. Pange oma poisid-tüdrukud tööle!»

Ta rääkis seda rahulikult ja Kõnnussaargi oleks rahunenud, kui õppealajuhataja seda rahu üheainukese lausega poleks osanud hävitada.

«Pidage meeles,» ütles see pikk, ebaloomulikult kõhn mees oma imala, hoolitseva häälega, «teie vastutate nii õpilaste kui kõige muu eest.»

Kõnnussaar noogutas sõnatult. Ta ei tihanud küsida, mis see «kõik muu» on, mille eest ta vastutama peab. Püüdes unustada igasugust vastutust, mõtles ta kõigepealt sellele, et ei homme ega ülehomme, tervelt paari nädala jooksul pole tal tunde. Tal pole vaja teha muud, kui tõmmata jälle kalifeed ja säärikud jalga ja hakata marssima mööda põlde. Kuid kohe meenusid õppealajuhataja sõnad ja ta hakkas aru saama, et asi pole hoopiski nii lihtne. Ta ei lähe agronoomina sovhoosipõllule, vaid koos õpilastega kolhoosi, koos kahekümne viie inimesehakatusega, kelle eest ta peab vastutama. Mis mõistab ta nendega peale hakata? Ta oli lootnud, et õpib neid pikkamööda, töö käigus, kaasõpetajate abil tundma ja juhtima. Nüüd aga heideti nad järsku ja hoolimatult kokku.

Aga oli veel midagi muud, mis täitis Kõnnussaart ärevusega. Sealt, kuhu ta nüüd koos õpilastega pidi minema, oli tal palju mälestusi — kõige hellemaid ja valusamaid mälestusi, mis inimesel iial võivad olla. Rohkem kui kümme aastat oli ta neist kohtadest eemale hoidunud, kuid nüüd pidi ta sinna minema.

Juba sama päeva lõuna paiku hakkas peahoone ette

ilmuma võõraid veomasinaid. Poisid-tüdrukud ronisid oma pampudega autokastidesse ja siis näis, nagu läheks kogu kool mingile suurele ekskursioonile. Ent see ühine ekskursioon kestis ainult nii kaua, kui kooli hoonete vahelt välja maanteele jõuti — sealt sõitsid autod mitmes suunas.

Kõnnussaar istus kabiinis autojuhi kõrval. Ees hendas looklev maanteelint, kahel pool rohetasid ja kollendasid lainjad põllud rukkihakkide, heinaädala ja kartuliga. Vilksatasid mööda metsatukad, kolhoosikarjad, üksikud lehmad lõa otsas. Paistsid vanad külad hallide majade ja lagunevate katustega. Ja äkki kusagil künal pikk hoone valendavate seinte ja sarikatega... Vana ja uus... Ja igavesti püsiv kallis maa! Maa, mille pärast on valatud verd ja higi, maa, mille pärast on võideldud ja löödud lahinguid, maa, mida on armastatud ja vihatud. Jah, ka vihatud. Kõnnussaargi on teda armastanud ja vihanud, ja niisuguseks, nagu ta praegu oli, on teda teinud armastus ja viha maa vastu.

«Kui kaugel see «Tulevik» õieti on?» pöördus Kõnnussaar jutu alustamiseks noore autojuhi poole.

«Vana-Võhmalt tuleb nii kolmekümne kilomeetri ümber.»

«On teil suur kolhoos?»

«Alguses oli väike, siis tehti suureks, nüüd jälle väikeseks.»

«Nii...»

«On üks igavene proovimine, liitmine ja lahutamine. Aga tea, mis see kõik aitab, kui pole inimesi.»

«Kuhu need inimesed siis said?»

Poiss saatis Kõnnussaarele pilgu, mis ütles: «Kas sa kuu pealt oled?», ja lausus:

«Või te ise ei tea — inimesed lähevad sinna, kus parem.»

«Linna? Aga miks neid lastakse?»

«Kes neid keelata saab. Inimene on ju nagu vesi: läheb kasvõi maa alt läbi.»

«Hm!»

Kõnnussaar vaikis, tal oli tegemist oma mõtetega. Maa, maa! Siin sa nüüd oled, sa igatsetud ja unistatud maa. Miks sind nüüd ei armastata, miks sind ei hoita,

miks sinu heaks töötada ei taheta? Miks? — Aga miks sa ise kord maa maha tahtsid salata, miks sa teda vihkasid, tema juurest põgenesid? Miks?

See oli üks neid valusaid mälestusi, mida Kõnnussaar ei tahtnud kunagi meenutada. Aga nüüd pidi ta seda tegema, pidi oma elu uuesti läbi elama, pidi algama kaugemaltki.

Veel ei paistnud see Vanaküla ääremaade talu — Kullikopli, mis õieti oleks pidanud olema tema kodu. Nii kolmekümne — kolmekümne viie aasta eest oli seal kolm noormeest, kõik suured ja tugevad, heledaverelised, jutukad ja töökad. Vanim neist, kellel oli õigus koju jääda, oli kuus talve koolis käinud, tal oli ilus käekiri ja tarkust rohkesti. Ta oli usin ajalehte lugema ja kõik «Põllumehe» köited olid ta riiulil virnas. Talviti leidis ta mahti koolimajas näitemänguproovidel käimiseks, ja kui tal tuli «Tuulte pöörises» Kaarlit mängida, siis mängis ta iseennast.

«Kaarlit» oli ka oma «Leena» — küll mitte rikas peretütar, vaid Ellikmäe saunaema ainus tuvike. Vähe oli Vanakülas perenaisi, kes poleks soovinud oma tütardele niisuguseid punapõski ja pähkelpruune juuksepatse ja ka nii palju ihalejaid, nagu oli Ellikmäe Altsauna Leenal. Ent oli neid viimaseid, niipalju kui oli, Leena nägi ja kuulis ainult ühte.

Sellel ühel olid aga rängad mured, sest ta ei teadnud, millega vendadele maksta, et need jätaksid Kullikopli kivised põllud temale ning läheksid maailmast õnne otsima. Aga siis, kui ta seda muret küllalt kaua oma Leenaga oli jaganud, naeratas talle ootamatu õnn: ta onu, keskmise jõukusega vanapoiss, pärandas talle oma talu. Tingimusi oli ainult üks: noor Vainu peremees pidi tooma perenaiseks Nõmme peretütret. Aga et tingimus oli tähtajatu ja pealegi suusõnaline, oli selle täitmisega aega.

Noor peremees asus Vainule, võttis ohjad enda kätte ja hakkas tööle. Kõigepealt palkas ta uue tüdruku, ja selleks sai Ellikmäe Altsauna Leena.

Uus peremees ei andnud endale ega teistele armu, ta lõhkus tööd teha, plaanitses ja unistas. Ja Ellikmäe Leena töötas, plaanitses ning unistas temaga koos.

Kõige paremale järjele tahtis Vainu peremees oma talu viia — ja teenijatüdruk Leena ei vaielnud sellele vastu. Tõukari, uued hooned, rehepeksugarnituur — kõik pidid Vainul olema. Kauged metsaheinamaad vahetati riigi soosiilu vastu, mis Vainu piiriga kokku puutus, ja tehti see kultuurheinamaaks. Kisti maha vanad laudad ja ehitati asemele kivitallid. Veeti kohale palgid, et elumajale, mis oli veel üsna uus, teine kord peale teha. Ja siis suri vana onu ning Vainu peremees võis saani ette rakendada halli täku ning sõita kosja, kellele süda soovis.

Suurena ja uhkena istus ta saanis, lambanahkne tekk põlvedel, rebasenahkne krae kõrgele tõstetud. Täkk puristas, loopis lumekamakaid saani ja üle saani. Naabrid piilusid uuest ja akendest, Nõmme peretütar ootas uhkusest tuikava südamega.

Kuid Vainu täkk oli liiga suures hoos, teda ei saanud peatada Nõmme madalavõitu maja ees; ta kihutas edasi ja jäi seisma alles koolimaja õues.

Koolis oli õpetajaks linnast tulnud preili, mitte enam noor, kuid väike, ilus ja elav nagu säde. Tal olid läikivmustad lokkis juuksed ja õrn valge nahk, ja kui ta «Libahundi» Tiinat mängis, siis nuttis kogu saal. Selle «Tiina» sai nüüd Vainu peremees oma saani ja viis koju. Päriseks.

Nüüd olid Vainu tubades klaver, laul ja linnaõhk. Halb oli ainult see, et teenija Leena oli sidunud oma pambud ja südametunnistuse piinata jätnud Vainu majapidamise jumala hooleks. Nüüd ammusid hommi-kuti lehmad nii, et peremees pidi tõusma enne õiget aega ja minema vaatama, mis neil häda on. Ja siis langes tema selga tuhat niisugust tööd ja muret, mille olemasolu ta seni polnud aimanudki. Toas ahastas aga proua, et mehel pole aega tema jaoks, et lehmad ja hobused on talle tähtsamad kui naine. Tema meelehärmi suurendas ka see, et toad olid väikeste akendega ja madalad. «Taeva pärast, ärge üles vaadake!» pidi proua ahastama, kui talle linnast külalised tulid. Ja neid tuli tihti. Proua tegi kõik, mis ta oskas ja suutis, et oma kodu ilustada ja selle matslikku ilmet kaotada. Ta pani toad täis linikuid ja vaipu, värvis uksi ja aknaid,

värvis raiepakugi pinumaal, kuid sellest oli vähe kasu. Ja kõige hirmsam oli, et ta ei suutnud muuta oma meest, seda sündinud matsi, kes tuli tuppä mudaste säärikutega, istus toolipatjadele veskiliseriitega, sõi kiiresti ning matsutades ja tõusis enne teisi lauast. Ja lõpuks hakkas ta veel nõudma, et kaoksid alatised külalised, et proua õpiks lüpsma ning tuleks põllule tööle. «Sa valelik!» pidi proua ahastama. «Sa näitasid mulle igas potis mett — nüüd on igas potis tõrv!» Kuid mees ainult naeris ja vastas: «Ise sa ju iga päev keedad seda tõrva!»

Kuid ka Ellikmäe Leena potis polnud enam mett, see oli ääreni täis pisaraid ning meeheidet. Ent tubli tüdruk pööras poti kummuli, jättis pisi-Juku naabriema mudilaste hulka ja läks Vanakülasse tööle. Ta vihtus heina niita Loigul, sidus rukist Mardil, noppis kartuleid Kiigel, kuid Vainu piiridele ta enam ei lähenenud — liiga palju oli seal juba tema jalajälgi.

Pisi-Juku aga rapsis vanas jakivarrukas, kuni sai sealt põrandale päterdama. Ta võttis vastu hirmu ja armu, mida naabriema jagas talle sama mõõduga kui oma poistele. Koos nendega mängis ta hiljem Ellikmäe toredates liivaaukudes, tuhnis liivikurinnakul pähkli-puupõõsastes, solistas Kurisoo ojas, kus vesi oli soe ja pruun nagu kohv. Ta oli rikas poiss, sest tal oli kaks head ema ja tore isa. Viimane näitas ennast küll harva, aga kui ta mõnel laupäeval Ellikmäest üles rühkis, jooksid kõik poisid talle kisendades vastu ja pisi-Juku kisendas kõige rohkem, sest ta oli kõige väiksem ega jõudnud teistele järele. Isa aga pani maha oma sae ja kirve, mis tal alati kaasas olid, ja tõstis kõik väiksemad poisid kordamööda õhku. Pühapäeval, kui mõlemad emad istusid kõrva Mäesauna trepil, oli isa selili vana pihlaka all, poisid aga ratsutasid kordamööda ta pehmel kõhul. Kuid kõige toredam oli siis, kui ta end poistest lahti raputas, üles hüppas ja toast aampalgi vahelt sõrmilise pilli võttis. Seda, mis isa sellest pillist välja puhuda oskas, võis Juku nii kuulata, et ta suust magus süljenire voolama hakkas.

Kuid siis tuli kurb päev, kus Altsauna ilmus üks võõras mees. Ta rääkis viiest lambast ja kahest lehmast ning võttis lahkudes Juku endaga kaasa. Üle Kurisoo

sooniku minnes tõstis koguni kukile — Juku oli seekord veel nii väike, et ise soonikust üle ei saanud. «Issand jumal!» lõi Juku esimene perenaine käsi kokku, kui ta teda nägi. «Mis ma selle titaga tegema hakkan!?» — «Vähem sööb ja vähem läheb riiet!» vastas peremees. «Ta eksib ju metsa ära, kaotab lehmad ja lambad!» hädaldas naine. «Või tal üksi tuleb käia, poole küla kari koos!» rahustas mees. Aga see, et poole küla kari koos käis, oli Jukule ainult õnnetuseks: suuremad poisid asetasid teda kui koera. Ta pidi alalõpmata lippama ümber suure karja, jooksmas end hingetuks.

Ent ometi mäletas ta seda esimest karja-aastat kui kõige paremat, sest Soovere kehvikku juures olid inimesed lahked ja leib pehme. Hiljem sai ta tunda peremehi, kes söögi ajal hoidsid leivakannikat küünarnuki all, ja perenaisi, kes koera kausi täitsid enne kui karjapoisi oma. Siiski oleks ta olnud õnnelik, kui kõik oleks jäänud nii, et ta igal sügisel oleks võinud minna tagasi oma Ellikmäe koju.

Juku oli üheksa-aastane, kui suri tema noor-ema. Ellikmäe Altsaun oli siis juba maadligi vajunud — Juku ei saanud sinna üksi jääda. Mäesaun oli aga täis väikesi ja suuri poisse, kellele lisaks oli tulnud veel üks tibatilluke tüdruk. Ainult püsti seistes mahtus suur pere laua ümber sööma. Ja siis võttiski ühel päeval isa varnast mütsi, pani selle pähe ja ütles: «Nüüd ma siis lähen ja vaatan, kas neil inimeseloomadel on südant sees või ei.»

Kas see oli südame pärast või sellepärast, et kevad oli lähedal ja karjapoissi varsti vaja, kuid Vainu peremees tuli koos prouaga ja viis Juku kaasa. «See on sinu isa ja mina olen nüüd sinu ema,» kinnitas väike, juba halliks minev naine. Nii sai Juku endale kolmanda ema. Ja ka see ema polnud halb.

Ometi sattus ta nüüd säärasesse tuulepöörisesse, kus ta ei mõistnud kuidagi kohaneda. Vainul ei olnud lapsi — tema oli ainus. Kuid ei ta ise, ei teenijad ega pererahvaski vist teadnud, kes ta siin on, kus on ta õige koht. Kord hellitati teda temale võõra hellitusega, kord karistati võõra karmusega. «Isa» ja «ema» tirisid teda kahele poole, vintsutasid egoistliku omamisiha ja enese-

armastusega, piinasid teda teineteise piinamiseks. Kord kõneldi temast kui noorperemehest, kord sunniti taga kui orja, ja mitte iialgi ei tundnud ta end olevat kodus.

Kaunid, karmid ja kurvad mälestused Ellikmäe kodust ei tahtnud ununeda. Liigutas tuul puude oksid, sumises herilane ristikkeheinaõiel või lõgises põllul niidumasin, ikka kuulis poiss Ellikmäe hääli. Lippas ta karja kannul, kõndis äkke taga või tõstis viljavihke, ikka tundis: «Ei, see pole see, see pole see.»

Kui kuus klassi oli lõpetatud, teatas isa Juhanile:

«Sügisel lähed põllutöökooli!»

«Isa, ma tahaksin muud,» palus Juhan.

Vainu peremees ei küsinud, mida. Ta ütles:

«Lähed sinna, kus õpivad Kubjarahva Karla ja Otsa Äрни. Vainu pole neist viletsam!»

Kuid ta unustas, et poisid voolas ta enda jonnakas veri. «Ei, ma ei lähe sinna kooli, kus nemad on. Ma tahan keskkooli.»

«Vainu peremees peab olema põllutöökooli lõpetanud.»

«Mina ei taha peremeheks,» ütles Juhan seda, mis ta mõtles. Ta ei tundnud mingit armastust maa vastu. Ta oli liiga palju näinud tülisid, mis olid tekkinud maa pärast. Isa ise oli juba vimmas ja nüüd tahtis ta ka teda siduda maaga igavesti, eluks ajaks, küsimata, kas ta seda soovib. Ta hakkas vastu.

«Sa ei taha!? Sa ei taha peremeheks?! Hea küll, siis jääd sa sulaseks.»

Juhan oli seekord viieteistkümnene. Sel ajal usutakse juba oma jõusse ja Juhangi uskus, et tal pole vaja Vainu ega sealsete tuge. Ta sirutas oma käsivarsi, mis olid jäänud Vainu vilja tõstes kangeks, ja ütles endale, et raskem ei või olla kusagil. Aga tal oli ees veel palju raudraskeid päevi ja aastaid, enne kui võis leida oma nime õhtukeskkooli õpilaste nimede seast. Selleks ajaks oli kadunud kõik uhkus ja jonn ning mõne kuu pärast oli tal rohkem kui teada, mis tähendas väsinud keha ja tühja kõhuga õppimine. Esimese semestri lõpul uuris ta matemaatikaõpetaja teadet mustal tahvil. Teiste nimede seas oli ka Juhan Kõnnussaare nimi ja selle

taha oli kirjutatud: «Süstemaatiliselt töötada!» Juhan uuris kaua neid kahte sõna ja otsustas minna veel kord isa palvele.

«Ma maksan sulle kõik hiljem tagasi, anna mulle laenukski!» palus ta.

«Mul pole raha laenamiseks, näed, elumaja on pooleli. Kuid oma sulasele maksan ma kolmkümmend krooni kuus — kui tahad, teeme kaupa!»

Solvumist maha surudes ütles Juhan:

«Isa, võib-olla tuleb aeg, kus sul minu abi vaja läheb. Aita mind nüüd!»

«Minul pole vaja mitte kellegi abi. Kuid sulast on mul tarvis.»

«Kui nii, siis ei tea, miks ma peaksin just sinu sulaseks jääma. Mujal makstakse rohkem kui Vainul.»

See oli ta viimane jutuajamine isaga. Aga kui ta väravast välja läks, vaatas ta tagasi. Isa seisis üksi suure maja ees, mille ülemise korra aknad mustasid tühjalt nagu silmakoopad koljus, seisis, astus pinumaale ja istus raiepakule.

«Ori! Pime ori!» välgatas Juhani peas, ja see oli ta viimane mõte Vainu õuest välja tulles.

«Siit nüüd algavadki «Tuleviku» maad! Kivised teised ja lahjad. Aga vanasti olla olnud jõukad talud.»

Autojuhi sõnad äratasid Kõnnussaare kaugetest mõtetest ja nüüd hakkasid minevik, olevik ja tulevik läbi-segi ta silme ees virvendama. Tuttavad kivised põllud kahelpool teed — selles oli veel midagi tema minevikust; kiiresti sõitev auto laiendatud ja parandatud teel, tema, Kõnnussaar, juhi kõrval ja õpilased ülal autokastis — see oli olevik, mida ta ei tohtinud unustada; noored agronoomid, kes kogu oma jõu ja armastuse annavad nende kiviste põldude harimiseks — see oli tulevik, mida ta tahtis näha.

«Ei, vanasti polnud siin kaugeltki kõik jõukad,» vastas ta autojuhile. «Jõukaid oli vähe. Rohkem oli neid, kes kuidagi läbi ajasid, ja neid, kes lausa hädas olid.»

Noormees küsis imestades:

«Teie siis tunnete seda kanti?»

«Jah, olen siin kasvanud.»

Maantee tegi kaare ümber küla. Välkusid mööda madalaks vajunud hooned suurte poolkuivanud puude all, tuttavad kiviaiad, õueväravad, sissesõiduteed...

«Kuhu te meid viite?» päris Kõnnussaar seesmise pinevusega.

«Kontori juurde.»

«Kus see on?»

«Sealpool küla — Vainul.»

Alles natukese aja pärast küsis Kõnnussaar kõlatul häälel:

«Miks see pole Kubjarahval või Otsal?»

«Kubjarahva põles sõja ajal maha, Otsa on aga liiga kaugel, ei sobi keskuseks.»

Nüüd alles mõistis Kõnnussaar täie selgusega, et see, kuhu ta praegu sõidab, pole Vanaküla, vaid «Tulevik» ja et mahasurutud värin südames on põhjusega ning rumal.

5

Kui auto šeffidega sõitis kontori ette, seisis Olev vanaisaga trepi juures. Ta oli kogu päeva riisunud odrapõldu, õhtu eel sellega valmis saanud, hobuse koplisse viinud ja kontori juurde brigadiiri otsima tulnud. Brigadiiri polnud näha, vanaisa aga istus kontori laial trepil, kepp põlvede vahel, ja vahtis taevast. Kui ta Olevit nägi, osutas kepiga päikese tõusu poole ja lausus: «Vaata, missuguse samba ajab üles. Küllap laseb homme jälle, nii et ladiseb!»

Olev vaatas. Tõepoolest — veereva päikese vastas punetas taevas kahtlaselt, lillakad jooned jooksid otse alt üles. Ta ütles:

«Väljatagusel sain kokku — naised jäid viimaseid riismeid peale panema. Aga Koplimeel teeb sõnnikut.»

«Seda muidugi ka!» mõnis vanaisa. «Aga rukkipõllu poole ei taha enam vaadatagi.»

Olev tahtis vanaisale vastata, et asi pole nii hull, et hakkidel on pead peal, aga kuulis automootori mürinat ja vaatas tee poole. Ta nägi, kuidas vahtrate vahelt, mis kasvasid kahel pool sissesõiduväravat, sõitis õue nende oma veoauto.

Olev ei teadnud midagi sellest, et neile õpilased appi tulevad. Kui see poleks olnud «Tuleviku» auto, oleks ta arvanud, et mingi ekskursioon — nagu neid suvel tihti käis — tuleb öömaja paluma. Nüüd ei osanud ta midagi arvata.

Autokabiini ukсед lükati lahti. Ühelt poolt astus välja Ants, teiselt poolt võõras mees kalifeedes ja kummikutes. Viimane laskis pilgu üle maja ja kõrvalhoonete libiseda, käis siis korra ümber auto, rääkis midagi nendega, kes seal pinkidelt ringutades ja mantlihõlmu lehitades püsti tõusid, ja tuli trepi poole.

«Tere! Kas võiks esimehe või agronoomiga kokku saada?»

«Tere-tere!» vastas vanaisa oma lõbus-lahkel moel, pani kepi konksupidi käevangu, tõstis habeme püsti ja Olev tundis uhkusega, kui tore võib vanaisa olla. Iialgi ei jäänud ta kimpu, igauhte mõistis väarikalt kohelda. Nüüd mõötis ta võõrast hindavalt, näis temaga rahule jäävat ja ütles:

«Esimees, õigemini esinaine on rajoonis, agronoomi meil pole ollagi, aga mis teil siis oli — ehk tuleme nendetagi toime?»

Olev märkas, kuidas vanaisa hääl äratas võõra mehe nagu mingist unest. Ta võpatas; tõsine, isegi murelik nägu elustus ja silmadesse ilmus varjamatu rõõm. Ta sirutas vanaisale käe ja ütles uuesti teretades:

«Tere, meister Räni!»

Vanaisa võttis käe vastu ja kordas:

«Tere-tere! Aga mitte ei tunne!»

«Kas ikka tõesti ei tunne?»

Vanaisa mõötis meest pikuti ja põigiti — midagi nagu hakkas ta mälus hargnema, aga ei hakanud ka. Võõras ei kärsinud kauem oodata.

«Kas siis isa tõesti mind enam ei tunne?» küsis ta Olevi suureks imestuseks.

Vanaisa unustas oma väarikuse, ajas silmad pärani ja hüüdis:

«Juss, sindrinahk, oled see tõesti sina!?»

«Mina, isa!» kinnitas mees ja veel kord raputasid nad teineteise kätt, nüüd juba kaua ja tugevasti. Vanaisa pühkis habet ja kordas:

«Või siis nii... Või siis niimoodi... Kassa näe...»

«Niimoodi jah!» naeratas võõras, kes korraga oli muutunud Olevile omaseks ja lähedaseks. Ometi ei saanud ta asjast veel aru. Ta tundis kõiki oma onusid, aga säärast ei teadnud ta endal olevat. Või oli mõni surnuist üles tõusnud?

«Nüüd siis ütle, on sul anda meile tööd ja leiba, või sõidame tagasi,» küsis «onu» ikka veel naeratades ja vanaisa mingi erilise lugupidava armastusega silmitsedes.

«Ah et ikka ajad taga tööd ja leiba!» imestas vanaisa, pühkis koguni silmi ja ütles auto poole vaadates: «Mitte poleks osanud arvata, et sa niimoodi tuled. Aga noh...» Ta pöördus Olevi poole ja käskis: «Mine ütle kontoris, et šefid tulid!»

Olev kuulis küll, mis vanaisa ütles, kuid ta ei saanud tema käsku kohe täita. Vanaisaga samal ajal oli ta auto poole vaadanud ja äkki midagi taibanud. Ja järgmisel silmapilgul oli ta juba nende seas, kellega ei lootnud enam kokku saada.

Algas säärane rõõmus vadin, imestuste ja üllatushüüdude segu, nagu oleks kohtunud palju vanu häid tuttavaid. Mitte ainult poisse, vaid ka kõiki tütarlapsi pidi Olev kättpidi teretama, ja see oli säärane tere, mis korraga tegi kõik tuttavaks.

«Või siis sina elad siin!» imestas Tiit Leikop juba mitmendat korda. Ta tegi seda niisuguse häälega, nagu oleks see olnud mingi suur ime või ootamatu õnn. Ja Olev kinnitas hea meele ning uhkusega:

«Jah, siin. Või õieti — mitte just päris siin, aga ikkagi siin «Tulevikus».»

«Mis siis viga! Siis hakkame elama nagu omas kodus!»

«Jah — no muidugi! Oodake, ma vaatan kontoris kohe järele, kuhu sumadanid panna.»

Kuid kontoris oli juba võõraid nähtud. Raamatupidaja ilmus trepile ja teatas:

«Esimees käskis teil asuda kontori peale — seal on kaks tuba. Varsti tuleb brigadiir — küll tema siis...»

Septembri algul on harilikult soojad ja vaiksed öhtud. Kui nüüd Olev oma sõpradega läbi küla kõndis, et neile tutvustada «Tuleviku» tähtsamaid kohti — poodi, rah-

vamaja ja bussipeatust —, olid kõik kerges, suvises meeleolus. Bussipeatuse juurest mindi uue kanala juurde ja sealt karjalauda ehitusplatsile. Seal polnud küll rohkem näha kui kividega täidetud vundamendikraav ja mõned koormad laudadeks lõikamata palke, aga ka neid tasus näidata ja vaadata. Ja lõpuks kõnniti lihtsalt niisama, liiguti mööda tasaseks tallatud teed. Kahel pool olid vanad aiad täis õunu, õued lõhnasid kummelist . . .

Mitte kunagi polnud Vanaküla tundunud Olevile niisugusena kui sel õhtul. Teistele oma kodu näidates hakkas ta ka ise seda paremini nägema.

«Mis ma neile veel näitan, mis veel?» mõtles ta teiste ees käies. «Aga Ellikmäe! Aga jõgi! See on ju peaaegu nagu Vana-Võhmalgi. Mis sellest, et jõgi on soos, kallasteta, pruuni, sogase veega — kuid supelda ikkagi võib. Ja Ellikmäest võiks nii palju kõnelda . . .» Äkki meenus Olevile midagi tähtsat. Ta küsis:

«Tea, kas see kivi on ikka veel seal mudas?»

«Missugune kivi?» ei saadud kohe aru.

«Noh see veskikivi, mis Linnumäelt sinna Leetjärve . . .»

«Muidugi!»

Nad kinnitasid, et olid käinud seda vaatamas. Kivi puhkab endisel kohal, pole isegi sügavamale vajunud. Võib-olla on ta seal mõne teise kivi peale sattunud või istub mõne kännu või noti otsas — jumal teab, mis kaldamudas kõik võib olla.

Olevi silme ees oli selgesti see kivi, nagu ta seal heinamaal lamas, tõrvalilled südames, ja talle tundus, et nad poleks tohtinud seda puudutada. Nüüd rõõmustas teda teadmine, et kivi polnud sügavamale vajunud, et teda võis veel näha.

Sel ajal kui Olev tutvustas külalistele oma kodukohta, kõndisid kaks meest aegamisi mööda maanteed ümber küla. Vanema samm oli lühike, aga mitte tõnts, ta käes oli kõvera otsaga kepp, kuid ta ei toetunud raskelt sellele, vaid heitis seda veidi vigurdava kergusega. Aeg-ajalt tõusis ta lai käsi habeme juurde, nagu tahaks ta seda näidata või silitada. Ta kitsad, kavalad ning targad silmad uurisid teist vargsi ja avalikult.

«Või siis nii! Või siis niimoodi, et ikkagi Vainu Juhan! Ja koguni koolmeister. Või õpetaja, nagu nüüd öeldakse.»

«Õieti ma polegi veel õpetaja — proovin alles, esimest aastat.»

«Vaata sindrit! Ja mis sa siis siinamaani tegid? Õppisid kogu aja? Või olid ametis?»

«Kõike olen teinud — sõdinud, õppinud ja ametis olnud.»

«Või kõike oled teinud — seda võib arvata.»

«Viimati olin agronoomiks Võipere sovhoosis.»

Vanamees jäi teele seisma. Pöördus kogu kehaga teise poole ja hakkas naerma. Naeris toredasti, mõnusalt, mitte ainult suuga, vaid kogu oma punetava näoga, kõikide kurdude, kriipsude ja voldikestega, mis sellel olid. Ja alles siis, kui küll oli naernud ja mitu korda nii silmi kui habet pühkinud, sai öelda:

«Vaata, missugust vingerpussi see elu võib mängida! Kus nüüd vana Vainu Jüri on!? Kurtis ja kratsis, et ma olen ta poja ära rikkunud, et see ei armasta maad, et see paneb pahaks talutööd. Tere-tere! Tule nüüd, vanamees, ja vaata! Aga kus sa sindrinahk ise oled!? Kraabid tänavakivide vahelt tikuotsi ja suitsukonisid!»

Ta sai naerust jagu ja küsis juba tõsiselt:

«Oled sa teda nüüd ka näinud?»

«Olen. Aga meil pole palju teineteisele öelda.»

«Seda võib arvata. On ta ikka veel uhke ja kange?»

«Mis uhkust tal enam — õiget särkigi pole seljas.»

«Aga koju tagasi ei taha tulla?»

«Kes tema südame sisse näeb.»

«See'p see on, et kes sinna näeb. Isegi ei näe igakord.»

Nad sammusid mõne aja vaikides, nagu püüaksid oma südame mõtteid lugeda. Siis ütles vanamees:

«Jah, nii me siis nüüd siin elame ja oleme.»

Noorema ilme elavnes. Ta vaatas paremale, kus kivi-aia taga laius suur vahepeenardeta põllumassiiv, siis vasakule, kus tee ääres seisid vanad, osalt lagununud majad kobaras kaevude ümber. Ainult väiksemad eluasemed näisid korras olevat, korralikkude õueaedadega, rohust puhastatud teedega, lillepeenardega. Ühe vana tare ümbrus oli täis mitmesuguseid põllutööriistu ja

masinaid, roostetavaid, osalt rohuse ja nõgestesse kasvanud. Paari suurema talu õu oli poriseks sõtkutud — piimariistade kolin ja laudahääled seletasid selle põhjuse. Vanamees jälgis teise näoilme muutumist ja kor-
das:

«Jah, nii me elame...»

«Tõepoolest — suured ja vägevad on madalaks vajunud, madalad aga, nagu näha, hakkavad tõusma.»

«Nii ta on. Jäme ots pole enam Kubjarahva, Otsa ega Vainu käes. Nüüd juhivad Kullikopli, Kivilombi ja Väljataga ning revideerib vana Ellikmäe Räni. Aga ikkagi ei lähe, nagu minema peaks.»

«Aga miks siis?»

«Saa sa sellest asjast aru. Korruga nagu liiga palju kätte antud. Jaks ja mõistus ei hakka peale. Ja üks siin ole muidki hädasid.»

«Kas esimees on tubli?»

«Kuidas seda nüüd öelda... Naisterahva asi — teeb ka, mis oskab. Aga paljuke ta üksi jõuab.»

Vanamees päris ohkas. Raputas siis pead ja ütles nagu vastumeelselt:

«Partei joon on meil nõrk. Mõistad!»

«Mispärast?»

«Paljuke neid siin siis on — esimees, tema vend ja Väljataga Valter. Kõik alles kobajad.»

«Aga sina ise?»

«Mina? Mina olen parteitu...» Vanamees muutus äkki väga tõsiseks. «Vaat oleks mu Jaan elanud — tema juba teadis, mis tahtis. Aga magama panid, sindrid, mehe.»

«Kes?»

«Omad. Sellesama söödisiilu pärast, mis ta neljaküm-
nendal aastal sai.»

Vanamees vajus nagu küüru. Kepp ta käes unustas vigurdava kerguse ja asus oma õiget ülesannet täitma. Ja nüüd märkas teine, et Ellikmäe isa pole hoopiski enam endine meister Räni, et ta jalad on kõverasse vajunud, nokatsi alt väljapaistvad juuksed hõredad ja peaaegu valged, punagi näol kerge ja petlik. Ja tal hakkas temast kahju. Ent vanamees, kes iial polnud harjunud vastu võtma kaastunnet ega sallinud haletsemist,

näis seda kohe tundvat. Ta ajas end uuesti sirgu, äigas peoga üle habeme ja küsis peaaegu vihaselt:

«Aga miks te mu poissi kooli ei võta, mis!?»

«Missugust poissi?»

«Olevit. Sedasama, kes läks teie omadega. Jaani poeg. Jaan tahtis õppida, muud ei rääkinudki kui põllutöökoolist. Aga seal õppisid siis peremeeste pojad. Mul polnud raha, et teda sinna saata. Nüüd poiss — samuti vali tööle ja... Meil siin agronoomi hädasti vaja, aga ei võeta vastu. Paljalt vene keele pärast. Paljuke seda siis agronoomil vaja on?!»

«Nii et käis eksamitel ja ei saanud sisse. Noh, tuleb uuesti proovida. Koolil ju ka omad eeskirjad, ei saa niisama.»

«Seda muidugi. Aga mehele tuleks ikka näkku ka vaadata. Igast sitast ei saa ju veel agronoomi.»

«See on tõsi,» nõustus Kõnnussaar ja püüdis vanameest rahustada, rääkides, et poisil pole ju veel hilja õppida. Las käsverb ja harjub tööle. Ja kui tal tõsine tahtmine on, küll siis õpib vene keelegi ära. Seda läheb ikkagi vaja, jah, ka agronoomil. Sinul oli ta vanast ajast suus — kulub nüüd marjaks. Mulle teda koolis ei õpetatud ja oleksin nüüd püstihädas, kui poleks olnud neid pikki rännu- ja sõja-aastaid. Ja või minugi koolitee sirge oli — kõrvaäärtes oli halli, kui lõpetasin.

Nii umbes seletas Kõnnussaar, ja vanamees kuulas teda tähelepanelikult, noogutas nõustuvalt, ei vaielnud vastu. Aga siis, kui teine rääkis hallidest juustest, välgutab ta kavalaid silmi ja naeris:

«No nüüd sa küll luiskad! Pole sul praegugi halli. Nii tumedad nad küll vist ei ole, kui su emal olid, aga Vainu peremehest oled küll hoopis tõmmum. Halle karvu — neid annab sul veel oodata.»

«Jah, viimasel ajal on nagu vähemaks jäänud,» nõustus Kõnnussaar. «Elu on rahulikum.»

Nad olid jõudnud ringiga küla viimaste majade juurde. Seal, heinamaa kaskede taustal oli veel üks maja. Valgeks võõbatud korstnast tõusis suitsu, uksel aga seisis pikk kõhn naine, hoidis kätt silmade kohal ja vaatas maantee poole.

«Lähme aga sisse — näed, ema juba ootab,» lausus

vanamees lahkesti. «Ega sa pole ju näinudki meister Ráni praegust elamist. Neljakümnendal aastal ehitasin Jaanile, aga nüüd elan siin ise tema lastega. Nii jah! Niisugune see elu on. Lähme!»

«Aitäh! Kui ma tüli ei tee.»

«Kuule nüüd juttu!»

6

Olgu töö kuitahes raske, laupäevaõhtul pole ükski noor väsinud. Seda kinnitas vanaema alati ega keelanud Lindat, kui see end rahvamajja minekuks seadma hakkas.

«Mine aga, lapsuke, mine! Küll ma tilgutan lehma isegi ära,» julgustas ta teda, kui Linda mõnikord kahtles, kas minna või ei. «Kunniks noorust!»

Vanaema armastas rääkida oma noorusest, kõigest, mis ta pika eluea jooksul läbi oli elanud. Ent kõige meelsamini rääkis ta sellest, kui kiired käed ja kui kerged jalad tal noorena olid — nüüdse aja noortel pole enam niisuguseid käsi ega jalgu.

«Sada vihku päevas lõigata polnud mul asigi, aga mõni aietas viiekümne juures. Mul oli seitse last — kuus poega ja üks tütar, kuid ühelgi polnud niisuguseid käsi ega jalgu. Kui tantsupeole läksin, ei ma saanud sealt enne tulema, kui kõik poisid olid väsinud. Aga mina oleksin ikka edasi vihtunud. Niisugused jalad olid mul. Külarahvas rääkis, et sel tüdrukul jalad kohe laulavad all. Ja ma tundsin ka ise, et nad nagu laulsid.»

Kui vanaema nii endast ja oma noorusest rääkis, siis ei tundunud see hooplemisena, vaid puhta tõena. Praegugi olid vanaema käed kiired, need ei püsinud kunagi tühjadena, ja kui ta üle õue tõttas, näis lastele, nagu laulaksid vanaema jalad ikka veel all.

«Vanaema, ära käi nii ruttu — sa tead, sa ei tohi!» püüdis Linda teda mõnikord tagasi hoida.

Kuid vanaema vastas:

«Mis inimene ma siis enam olen, kui käiagi ei või.»

Vanaisal käskis ta koju tassida kolhoosi katkised kotid, ja kui ta nad aita viimiseks tagasi andis, olid need nagu uued.

Lindal olid vanaema töökad käed, aga jalad olid tal hoopis vaiksed. Võib-olla poleks need üldse tantsima õppinud, kui rahvamaja juhataja oleks järeleandlikum olnud. Aga tema leidis, et ilma Lindata ei tule «Tuljaku» paarid täis ja ilma «Tuljakuta» ei saa kolhoosinoortele õiget elu sisse. Ja tal oli tuline õigus. Sest kui «Tuljak» oli selge, ei raatsinud keegi enam koju jääda. Linda aga õppis varsti peotantsegi tantsima, ja kuigi ta just kõiki poisse ära ei jõudnud väsitada, siis lausa minema ta ka enam ei põgenenud. Tema armastas rohkem sääraseid tantse, kus jalad mitte laulma ei hakanud, vaid kus nad nagu jutustasid, vaikselt ja natuke nukralt.

Kolhoosis oli vähe Linda-ealisi noormehi. Need, kellega ta koos algkoolis käis, läksid sõjaväeteenistusse, need aga, kes sealt vabanesid, ei tulnud enam kolhoosi. Nii polnudki tütarlastel õigeid tantsitajaid. Tuli leppida peamiselt kuue-seitsmeteistkümneaastaste poisikestega või siis jälle säärastega, kelle parimad aastad olid juba möödas.

Lindal oli siiski oma kindel ja visa austaja. See polnud enam noor, polnud ka vana, ta tantsis hästi ja tal oli kolhoosis kõige rohkem normipäevi. Ent kui ta laupäevaõhtul Lindat rahvamajja tuli kutsuma ja Linda teda õigel ajal märkas, põgenes ta aiamulgu kaudu koplisse ja põikas sealt toomingate ning kaskede varjus maanteele.

Sel õhtul oli Linda rahutu ja ehevil. Pöllul, kus nad koos niiskusest rasket otra puudele tõstsid, õpetas Salu Artu teda: «Lollike, ära tee nii suuri kärbiseid — sa ei saa nii pooltki normipäeva!» Viimase kärbise juures aga sosistas: «Ole õhtul kodus. Mul on sinuga rääkida.»

Linda aimas, mis rääkimine see on. Selle rääkimise eest oligi ta kõrvale hoidunud ja oleks põgenenud ka täna, kui vanaisa poleks külalisega tulnud. Kuid võib-olla polekski põgenenud, sest ta teadis, et selle eest kuhugi ei pääse ja ükskord ikkagi vastu peab võtma, mis tuleb. Aga kui ta sellele mõtles, hakkas ta vaikne hing mässama.

Vanaema ei kurtnud kunagi sellepärast, et ta seitsme lapsega sel ajal pidi elama Ellikmäe saunas, kui vanaisa

külast külasse ja talust talusse rändas. Linda mõistis ometi, et vanaisa elu oli vanaema omast palju toredam ja kergem. Praegugi oli kapis flööt, ja kui vanaisa selle sealt võttis, suule pani ja põsed punni ajas, hakkasid kõlama niisugused helid, mis jutustasid millestki rõõmsast, millestki säärasest, millest vanaema ilma oli jäänud.

Ka nüüd istus vanaema vaikselt, kui mehed rääkisid. Ta poetas sõna sekka ainult siis, kui jutt oli Ellikmäest, endisest Vanakülast või praegusest «Tulevikust». Aga niipalju kui neist ka räägiti, pöördusid mehed ikka jälle võõraste maade, linnade ja rahvaste juurde, mida ei vanaema ega Linda olnud näinud ega saa näha.

Linda tundis, et see on suur ülekohus ja et ta ei ole sellega rahul. Miks peab tema jääma ilma kõigest sellest, mida räägivad võõrad paigad, nimed ja sõnad? Iga poiss, olgu ta temast laisem või rumalam, on siiski õnnelikum, sest ta kutsutakse sõjaväeteenistusse ja saab ilma näha. Tema aga ei pääse kuhugi, mitte kuhugi...

Kõike seda tundis Linda juba ammugi, aga eriti valusasti sel õhtul. Kogu aja oli tal tahtmine toast põgeneda, et teiste juttu mitte kuulda ja kõik unustada. Aga jutt oli nii põnev, et ta kuidagi ei suutnud end sellest lahti kiskuda. Ja siis tuligi, mida ta kartis. Külaline pöördus tema poole ja küsis:

«Ja Linda? Mis siis tema tulevikuplaanis on?»

Vanaema ohkas ja pööras oma hellitava pilgu Linda poole, kes seisis akna kõrval nagu tulp. Vanaisa lausus süüdlaslikult:

«Lindaga on meil kehvasti. Temal jäi neil segastel aegadel kool lõpetamata ja nüüd...»

«Aga nüüd?»

Linda võpatas, kui ta kuulis, kuidas võõras nagu haaras selle sõna vanaisa suust ja paiskas tagasi.

«Nüüd... nüüd jälle on nii, et ema on meil haigetanud, teda ei või just päris üksi koju jätta. Minul aga tuleb käia linnas ja mujal neid kolhoosi asju ajamas. Nii et Linda... Ja eks ta ole juba unustanud... Ja need aastadki. Mis muud, kui tuleb aga leida korralik kosi-lane, eks siis sellega tee neid tulevikuplaane!» lõpetas vanaisa võidukalt.

«Ei!» hüüatas Linda ja heitis pea tagasi. «Ma pole midagi unustanud ega unustagi. Ma ei saa unustada!» Ja jooksis toast välja.

Värvavas seisis Salu Artu, näol temale sobimatu tõsidus. Kui ta Lindat nägi, tõttas ta temale vastu ja ütles tavalise lõbususega:

«Vaat nii on juba õige, et sa mind ootad ja mulle vastu tuled.» Ja märkamata või tahtmata märgata Linda meeleolu, võttis ta tema küünarnukist kinni ning lausus kergelt: «Lähme!»

«Jäta mind rahule!» hüüdis Linda ägedalt. Ta oleks tahtnud nutta, nuuksuda. Aga nüüd valgusid kõik pisarad sissepoole, lämmatasid teda, takistasid hingamist.

«Noh, mis tujud need siis jälle on?» küsis mees, kes ei võinud aimata, mis tüdrukus toimub. «Kas puder kõrbes põhja või? Pole viga, mina olen nõus ka kõrbenud putru sööma. Tule!»

Kas see, et tal kuhugi polnud põgeneda, või mehe lõõpivate sõnade toon sundis Linda peatuma. See, keda kunagi ei nimetatud õige nimega, keda tema irvitava, ennast ja teisi nõökava oleku tõttu ei arvestatud tõsiselt, oli täna teistsugune.

Linda vaatas mehele otsa, nagu näeks ta teda esmakordselt. Kõik oli korras, kõik omal kohal: silmad, nina ja suu, hall ülikond, kaap ja kollased kingad. Puudus ainult portfell, ja ta ees oleks võinud seista ükskõik missugune tähtis tegelane rajoonist. Aga selletagi teadis Linda, et Salu Artu mõistis teha iga tööd, et kõik tema käes läks kiiresti, et ta oma taibukuse poolest oleks võinud olla brigadiir või esimeeski.

«Tule, lähme rahvamaja poole,» kutsus Artu. «Lähme üle heinamaa — ma pean sinuga rääkima.»

«Hästi, lähme,» nõustus Linda ja astus mehe ees värvast välja. «Räägi!»

Artu tuli tema kõrvale, kuid ei rääkinud midagi. Nad käisid vaikides. See oli nii ebaharilik, et Linda rahutus aina kasvas. Ta tahtis pöörduda maanteele, kuid Artu puudutas jälle tema küünarnukki, juhtis teda heinamaarajale ja ütles:

«Lähme siit!»

Linda ei tõrkunud. Teda valdas mingi lootusetu passiivsus. «Mis siis ikka,» ütles ta endale, «keegi ju ei pääse oma «õnne» eest!» Keegi ei pääse oma õnne eest — nii tavatses vanaisa öelda, ja nüüd kordas Linda seda alistuva ükskõiksusega.

Heinamaarada oli kitsas, ta lookles toomingate ja lep-pade vahel, puges läbi kaskede alt. Niidetud heinamaa täitis Linda hinge alati mingi seletamatu nukrusega, mingi kummalise kahjutundega. Nüüd oli ädal juba suur ja mõned päevad tagasi olid siia lastud kolhoosi mullikad. Praegu tilisesid eespool karjakellad ja see kauge tilin andis Linda hingele imelist tuge. Ta taipas äkki, et kui mingi võim annaks talle kõik need ebamää-rased kaugused ja kõrgused, mida ta nii valusalt igatses, aga võtaks talt ära selle heinamaa kaskede, õhtuse kaste ja kauge te karjakellade tilinaga, siis ta ei lepiks.

Salu Artugi näis seda mõistvat, sest ta ütles:

«Eks ole siin . . . ilus.»

Ka see oli midagi ootamatut. Mees märkas tema imestavat pilku ja naeratas kibedalt.

«Kas sa ei võiks täna unustada Salu Artu ja näha enda kõrval Artur Salustet?»

Linda jäi seisma, võttis allarippuva kaseoksa pihku, nagu vajaks ta tuge, ja vaatas liikumatute silmadega kaugusse. Ei, ta ei tundnud Artur Salustet ega taht-nud teda tunda. Ta tundis ainult Salu Artut, seda irv-hammast, kes kolhoosi tuli aasta-poolteist tagasi ja keda kunagi polnud vaja tõsiselt võtta. Et sel mehel on ka teine mina, seda polnud ta iialgi mõelnud.

Mees vaikis, nagu ootaks vastust. Ta vaatas Lindat tõsise, isegi mureliku näoga, mis tegi teda võõraks ja mis sundis Lindat edasi minema.

«Oota . . . nüüd . . .» lausus mees otsekui paluvalt.

«Noh?»

«Linda, kas sa oled kunagi oma elu üle järele mõtel-nud?»

Linda ootas hoopis midagi muud. See küsimus oli säärane, et pani teda ainult õlgu kehitama. Kuid teine ei oodanudki muud vastust.

«Sa oled noor ja ilus — jah, nagu päike —, aga matad kõik siia kolkasse. Selle vähese, mis sa kolhoosist saad,

loputab vanaätt kõrist alla või saavad teised. Sa ei saa mitte midagi, isegi mitte õiget riiet.»

Ta võttis kiiresti Linda käest kinni, takistades teda ära jooksmast.

«Oota, ära saa nüüd tigidaks,» lausus ta rutates. «See on ju nii, kas ma siis ei näe. Sa peaksid õitsema nagu lill — kõige paremas vaasis, kuid siin pole see võimalik. Sa närtsid. Ma näen ammugi: sinu hing närtsib.»

«Ei!» hüüatas Linda ja tõmbas oma käe ära. Ta hoidis end suure pingutusega vaos, kuid tundis, et iga kiud temas värises. See, mis mees rääkis, oli tõsi, aga see, et teine sellest aru sai ja seda rääkis, täitis ta pahameelega. Mis õigus oli tal selleks!?

«Linda, sina ei pääse kolhoosist kuhugi, aga mina pääsen. Ma olen vaba ja võin iga päev minna, kuhu tahan. Ja ma mõistan tööd teha, ka teistsugust kui siin.»

«Mis sa sellest minule räägid!» ütles nüüd Linda, kuigi ta väga hästi mõistis, miks teine rääkis.

Mees aga püüdis uuesti ta käe kinni ja lausus hellitlevalt:

«Sõrmed on sul peenikesed nagu preilil, aga ometi peavad rasket tööd tegema. Minu juures ei oleks neil vaja midagi teha. Nii.»

Linda tundis, et midagi külma libises ta sõrme. Ta langetas pilgu käele. Nimetissõrmes läikis sõrmus mingi lillakalt helkiva kivikesega.

«Ei, ma ei taha!» hüüatas ta ja hakkas kätt raputama. Ta tundis jälle tugevat, otse füüsilist hirmu, kuid sõrmuse sõrmest ja tahtis tagasi anda.

«Ma ei nõua ju sinult midagi,» naeratas mees kibedalt. «Ma tean, et sa ei taha. Ma ainult räägin sulle, mis on ja mis võiks olla, kui sa tahaksid. Pane sõrmus sõrme — see ei tee sulle haiget.»

«Ei!» ütles Linda kindlalt. «Võta!»

Sõrmus hiilgas ta sõrmede vahel. Ta lähenes sellega Artule, kuid see taganes. Ta läks talle järele ja nii käisid nad ümber kase. Endisele kohale jõudes jäi Linda seisma, kordas veel kord: «Võta! Ma ei taha seda!», purskas nutma, viskas sõrmuse rohu sisse ja hakkas kodu poole jooksmas. Kui lepikuni jõudis, heitis ta kiire

pilgu üle öla, nagu kontrollides, kas teine on juba küllalt kaugel või peab veel jooksuma. Ta nägi: Artu kõndis kummargil ümber kase ja liigutas käega rohtu, otsides mahaheidetud sõrmust.

7

Niipea kui Kõnnussaar sai maa ligi, ärkas temas jälle agronoom. Ta otsekuu unustas, et on õpetaja, kelle ülesanne on valvata, et õpilased ettenähtud aja korralikult kolhoosis ära oleksid ja et nendega seal midagi ei juhtuks. Ta unustas ka, et on «Tulevikus» ainult kaks imelühikest nädalat, ning et kõik see, mis siin praegu on ja edaspidi juhtub, pole üldse tema asi.

Esimesel ööl, kus ta üle paljude aastate jälle viibis oma kunagise «kodu» katuse all, ei tulnud und.

Mansardkorra suures toas, kus ta magas koos poistega, valis ta endale kõige uksepoolsema paiga. Ta laotas lina õlgedele, heitis linale oma vana mantli ja tõmbas end selle alla kerra. Kuid uni ei tulnud. Päevaste elamuste rahutus, poiste naljakad vaimukused, kõrvaltoast kostvad tütarlaste naeruturtsatused, rukkiõlgede tuttav lõhn, kaugete mälestuste ärkamine, meister Ráni muretsev jutt sellest, et kõik ei lähe nii, nagu minema peaks, — kõik see ja veel palju muud hoidis ta meeled elevil. Ja kui ta vahetevahel oligi suigatamas, äratas teda jälle mõni kõhatus, mõni unes öeldud sõna, jalgade liigutamise tekkinud õlgede kahin, laste kiire ja võõras hingamine. Lahtisi silmi vahtis ta pimedusse, kartes end pöörata, et mitte äratada neid, kes tema läheduses magasid. Ja alles hommiku eel langes ta lühikesse raskesse unne.

Akna taga oli veel hall hämarus, kui ta ärkas. Sovhoosis oli ta harjunud vara tõusma, kuid nüüd äratas teda miski muu. Õled olid laiali vajunud, ta tundis külje all kõva põrandat ja talle viirastus midagi kauget, ammu unustatud. See oli mähklikuks tallatud põrand suure kerisahju kõrval vabastatud Eestimaa piiriäärses külas. Automaat kaenlas, lamas ta seal kolme seltsimehega, kellest üks oli naine, õigemini — tütarlaps. Maja

oli tühi, hääletu nagu kogu mahajäetud küla. Kuid hommikul istus uksepakul tuhmunud seelikus vana naine ja söötis käe pealt kana. «Tibi-tibi-tibi...» häälitsetes ta ja peened pisarad langesid nagu purunenud vihmapiisad ta halli rüppe. Ei miski kogu pika sõja vältel puudutanud Kõnnussaart nii kui need tundmatu eidekese pisarad. «Tibi-tibi-tibi...» häälitsetes vanake, kuid Kõnnussaar kuulis, nagu ütleks ta: «Kus sa olid nii kaua, mu poeg, kus sa olid, mu pojuke? Vaata nüüd, mis siin on tehtud, vaata, mis on juhtunud. Küla on tühi, majad surnud ja varjud kõnnivad teedel. Tibi-tibi-tibi...»

Miks meenus talle nüüd see kauge hommik?

«Kõik ei lähe nii, nagu minema peaks...»

Kõnnussaar tõusis istuli ja vaatas enda ümber. Tugevasti ja rahulikult hingavad lapsed äratasid ta lõplikult. Aga ometi kuulis ta, nagu küsiks keegi temalt süüdistav-nukra häälega: «Kus sa olid nii kaua, mu pojuke?»

«Ma ju töötasin!» ütles Kõnnussaar endale ja veel kellelegi nähtamatule, aga kuulis kohe vastust: «Ikkagi ei oleks sa tohtinud unustada kodu ega neid, kes siin tahtsid luua uut ega tulnud sellega toime.»

Et mitte kauem oma südametunnistusega vaielda, tõusis ta vaikselt, vaatas kella, pani end riidesse ja läks käratult trepist alla.

Küla hakkas juba ärkama — läbi uduse hämaruse kostis üksikuid hommikuhääli. Kuid kontori ümbrus oli veel vaikne ja tühi. Kõnnussaare rahutus oli aga nii suur, et ta ei saanud jääda ootama, kuni keegi ilmub. Ta läks maanteele ja pöördus alla Kivilombi poole.

Ta mäletas hästi Kivilombi Helmit. Mäletas teda sellest ajast, kui ise oli Vainul, Helmi aga teenijaks naabertalus Niidul. Ta mäletas ka seda, kui Helmi Kivilombi perenaiseks viidi. Kivilombi oli pärijate vahel kolmeks jagatud, põllud olid täis kive, aga karjamaa ja heinamaa ulatusid äärega Kurisoose. Helmi töötas põllul ja kodus, tassis kotiga soosaarelt lehmadele rohtu ja viis seljas piimavinkud maanteele piimamehele vastu. Seda, et tal oli tütar, et ta oli sõjast saadik lesk ja teist aastat «Tuleviku» esimees, kuulis Kõnnussaar nüüd

vanalt Ränilt. Kuidas ta toime tuli? Kuidas ta esimeheks sobis? Või oligi tema süüdi, et «Tulevikku» arvati rajoonis viimaste sekka?

Kõnnussaar astus kiiresti. Kolmanda klassi maantee, mis tegi tiiru ümber küla ja põikas siis Kurisoo ja riigimetsa vahelt mõnekümne kilomeetri kaugusel asuva rajoonikeskuse poole, oli tasane ning suurtest masinastest lõhkumata. Kuid kraavid kahel pool teed olid puhastamata ja teeveered umbrohtu kasvanud. «Jah, aga kes seda märkab, kui põlludki on raisus,» mõtles Kõnnussaar ja talle meenus, kui palju oli tal tegemist, et sovhoosi läbivate teede äärest umbrohukasvandusi hävitada. «Oleks aga siin tööd, oi, oleks tööd!» ohkas ta vasakul laiuvate põldude poole vaadates.

Seal, kus maantee tegi käänaku Kurisoo poole, tuli talle üks naine jalgrattal vastu. Ta sõitis temast mööda, vaatas tagasi, astus rattalt maha. Kui ka Kõnnussaar teele seisma jäi ja tagasi vaatas, tuli naine jalgratast käekõrval lükates tema juurde.

«Teie! Sina!? Kust sina siia said?» küsis ta imestades ja Kõnnussaar tundis ta kohe ära.

Naine ulatas Kõnnussaarele käe ja kui Kõnnussaar seda surus, unustas ta silmapilguks, et ta ees on «Tuleviku» esimees, kelle peale ta hing seletamatul põhjusel täis on. Helmi oli juba üle neljakümne, ta polnud enam endiselt täidlane ega blondidele omase värske jumega. Ta nägu oli päevitunud, laup nagu mehel täis sügavaid vagusid, mis aeg-ajalt tasandudes näitasid oma heledaid, päevitumata põhjasid.

«Nagu näed, on maailm ikkagi veel liiga väike ja kõik teed toovad tagasi koju,» lausus Kõnnussaar ja tundis samas, kui veidralt kõlas sõna «kodu» ta suus. Ja kohe küsis ta endalt, kus siis õieti on siin ta kodu — kas Kullikoplil, Ellikmäel või ikkagi Vainul? Helmi aga ei märganud midagi, vaid ütles:

«Näha on. Kahju ainult, et mul pole praegu aega — oleks nii tore natuke juttu ajada.»

«Täna ju pühapäev — mis kiiret siis täna peaks olema?» küsis Kõnnussaar muiates.

«Šefid!» lausus Helmi õhates ja vaatas rahutult küla poole. «Saadeti rajoonist paariks nädalaks mõniküm-

mend õpilast meile appi. Tuleb nüüd vaadata, mis neid tegema panna.»

«Kui tööd nii korras, et pole abi vaja, helista rajooni, las suunavad mujale.»

«Korras pole midagi, aga nii järsku kolmkümmend last tööle panna...»

Nad hakkasid mööda maanteed tagasi kontori poole minema. Helmi arutas nagu valjusti mõeldes:

«Sigalasse võiks kartuleid võtta, aga kust neid vagude lahtiajajaid täna saada... Tagaväljal on oder maha niidetud, see tahaks kokku panna... aga kas brigadiir kärbisepuid laskis juba viia — mitte ei tea. Mõned poisid võiksid kuivatisse aidamehele appi minna... Kunstväetist tuleks ka purustada... Võib-olla sobiks Kurisoo luhalt heinugi vedada — aga ei, seal ikka vist ei kanna. Ah, et see Nõmmik ka...»

Kõnnussaar teadis, kes Nõmmik on. Ta teadis ka juba, missugune mees see on.

«Miks sa teda korrale ei kutsu?»

«Ei mõju temale miski asi...»

«Noh, siis valige uus brigadiir.»

«Lihtne öelda,» ohkas naine ja vaatas Kõnnussaarele, nagu vaadatakse inimesele, kes elust veel suurt ei tea. Nad käisid mõne aja vaikides, siis ütles Helmi:

«Ei, tänaseks tuleb neile lihtsalt vaba päev jätta. Eks homme vaata...»

Oldi juba Vainu väravas. Kõnnussaar jäi seisma ja ütles:

«Ei, me ei tulnud siia suvitama. Vabu päevi oleksime võinud pidada Vana-Võhmalgi. Kuid seks pole meil aega. Meil on ka oma töö, ja nende päevade tõttu, mis me siin oleme, peame pärast mitmekordselt pingutama. Nii et...»

Kõnnussaar rääkis hoogsalt, kuid mitte pahaselt. «Tuleviku» esimees kuulas teda imestades, sai aru ja hüüdis rõõmsa üllatusega:

«Ah siis nii, et sa ise... No see on ju tore! Ma ei teadnudki... Koju jõudsin ka alles öösel... Kas teil oli ikka kõik?»

«Kõik oli korras — ainult tööd ei taheta meile anda.»

«Noh, ära karda,» naeris Helmi ja Kõnnussaar mär-

kas, et tal olid ikka veel endised silmad, säärased sügavsinised nagu siis, kui ta veel Niidul oli. Talle meenus, kuidas Helmi talle kord põlle alt õuna pihku pistis — suure ja läbipaistva, ise aga temale nagu vandeseltslasele kavalalt silma pilgutas. Vainul oli suur aed — külm polnud seda siis veel hävitanud —, Juhan võis süüa õunu palju soovis, kuid nii head õuna polnud ta saanud kui see Niidu Helmi antud õun. See suur läbipaistev õun meenus talle nüüd, kui ta nägi, et Helmi silmad on ikka endised, noored ja sügavsinised.

Poisid kolistasid juba kaevu ümber. Tüdrukud jooksid käterätikuid lehvitades õues edasi-tagasi. Avatud köögiuksest tuli kohvilõhna.

Kõnnussaar läks Helmiga koos kaevu juurde, soovis õpilastele head hommikut, küsis, kuidas uni passis, ja ütles Helmi poole viidates:

«Esimees arvab, et täna peaksime rukist masindama.»

Helmi heitis talle kiire imestava pilgu, kuid vaikis. Õpilased olid nõus.

«Hästi!» lausus Helmi, «alustame rukkist. Ainult et paar tundi kulub meil organiseerimiseks — me ju ei teadnud, et säärane võimas abivägi tuleb.»

Õpilased kutsuti sööma. Kõnnussaar läks koos esimehega kontorisse. Kui nad olid istunud üks ühele, teine teisele poole lauda, küsis Kõnnussaar:

«Oled sa pahane?»

«Ma ainult imestasin, kuidas sa jõudsid juba märgata, et meil rukis . . .»

«Juba hakis haljendab,» lõpetas Kõnnussaar naljatada püüdes ja lisas: «Ma olen ju agronoom, sa tead.»

«On näha!» tunnistas Helmi ja muutus äkki väga tõsiseks. Kortsud ta laubal süvenesid, ilme kivines, silmad vaatasid väsinult ja kurvalt tindiplekki määrdu nud lauapaberil. Käed aga lebasid süles liikumatult, lõdvalt. Kõnnussaar nägi seda ja tal sähvas läbi pea, et Helmi on väsinud. «Ta magas täna öösel vist veel vähem kui mina,» mõtles ta, kuid taipas kohe, et see, mida ta näeb, pole ühe öö väsimus. Ja võib-olla polnudki see ainult väsimus, vaid hoopis midagi muud. See oli mingi nõutus, mingi kaua varjatud mure, mingi peidetud hingevalu, mis otsis teed välja.

«Võib-olla sa räägiksid mulle natukene «Tulevikust» ja kõigest, mis siin praegu on,» ütles Kõnnussaar lihtsalt selleks, et teist ergutada.

«Jah, ma räägin. Mõnikord on hea, kui saab veidi viriseda,» ütles Helmi ja tõstis pead. Ta ilme muutus kohe energilisemaks, suujooned jonnakamaks. «Vaata, muidu poleks viga midagi, aga kui näed, kuidas inimesed sinu otsa vaatavad ja loodavad... Ja sa tead, et sa ei suuda, et sa neid petad... ikka veel petma pead... siis...» Ta peatus, vaatas Kõnnussaarele otse silma ja küsis: «Ütle, sa imestad, et mina esimees olen, eks?»

«Ei, mispäras?»

«No-jah, naised on ju nüüd moes. Meie rajoonis on mitu naisesimeest. Ma ei usu, et kauaks. Kolhoosi juhtimine ei ole mäng. Ja kui naisel on veel muid kohustusi, koduseid ja — siis ta lihtsalt ei suuda. Kusagilt peab kärisema. Mina aga, tead, ma ei saa isegi aru, kas see on auahnus või mis... Aga ma ei tahaks enne ära minna, kui midagi olen teinud. Nii, et meiegi inimesed hakkaksid juba uskuma kolhoosi. Praegu aga... Tahad, ma räägin sulle, kuidas oli lugu siis, kui üks suur kolhoos oli, ja kuidas kõik nii läks... Ja kuidas nüüd...?»

Helmi alustas sellest, kuidas Vanakülas kolhoos organiseeriti, lootustest ja kahtlustest, eestvedajatest ja vastulööjatest. Ta rääkis kiirustades, kuidas kolm väikest kolhoosi ühendati, tülidest, mis siis tekkisid, väljast tulnud esimehe tegevusest, sellest, kuidas see ainu juhtimise printsiipi rakendades kõike väga suurelt alustas, aga midagi ei lõpetanud ja sel moel kolhoosi võlgadega koormas.

«Inimestele anti ainult kopikaid. Mis seal imestada, et usk kadus ja paljud enam tööst ei hoolinud. Nooremad hakkasid kolhoosist põgenema, vanemad aga nokitšesid oma aiamaal,» lõpetas Helmi.

«Noh, ja nüüd?» küsis Kõnnussaar.

«Kerge on suurt kolhoosi väikeseks või väikest suureks teha, aga seda, mis seal on, ei muuda päevapealt. «Tulevikus» on nüüd ainult kaks brigaadi — lihtsam muidugi juhtida ja inimesed usaldavad üksteist. Aga ikkagi... Ja võib-olla tuleb see ka sellest, et... esimees... pole, nagu peaks.»

Helmi vaatas Kõnnussaarele, nagu ootaks ta temalt mingit otsust.

Kõnnussaar küsis:

«Kas ka sina rakendad . . . ainujuhtimise printsiipi?»

«Mina . . . noh, ma ei tea. Paljud asjad tuleb muidugi üksi otsustada.»

«Seda küll. Aga vaata, mind huvitab, miks sa oled üksi? Miks pole «Tulevikul» agronoomi? Miks pole siin isegi zootehnikut? Kas see tuleb sellest, et sa ei taha enda kõrvale teist jumalat?»

Helmi naeratas kibedalt.

«Kas siis praegu jätkub agronoomi iga kolhoosi jaoks? Pealegi säärase vaese jaoks nagu «Tulevik?»»

«Minu teada on Vanaküla andnud mitu agronoomi.»

«Jah! Aga kui ma kutsun: «Tule meile agronoomiks!», kas sa tuled? Ei tule! Ja lõpuks — traktorijaama agronoom meil ju käib. Tuleb korra kuus, ütleb: «Tere, jõudu!» ja läheb.»

«Kes ta on?»

«On üks ülikooli lõpetanud plikakene — lakitud küün-
tega teoretik. Aruannete klappijaks sobib.»

Need kibedad sõnad tuletasid Kõnnussaarele meelde neid, kes teda väljas ootasid. Ta tõusis toolilt ja lausus:

«Hea küll, jõuame veel . . . Nüüd vaatame, et tööotsa kätte saame. Muidu jäävad minu omad ka viimaks ainult lakitud küün-
tega teoretikuteks.»

8

Mitu päeva kostis «Tuleviku» põldudelt viljapeksu-
masina pidulikku undamist.

Ilmad püsisid kenakesed, vahetevahel küll tibutas vihma, kuid tööd see ei takistanud. Õhtuti tulid brigadiirid ja esimees kontorisse. Kõnnussaar istus nendega koos. Arutada ja kaaluda oli palju. Ta märkas murega, et nädal hakkab juba lõpule jõudma, kiireid töid on aga veel palju. Õpilaste üle ei võinud ta nuriseda, näis, et nad töötasid huviga. Kuid ikka kippus juhtuma, et ei jõutud teha nii palju, kui ta oli lootnud. Ta püüdis õpi-

lasi ergutada, pikendada tööpäeva, aga kasu oli sellest vähe. Hoopis vastupidi — ta hakkas märkama nagu mingit vastumeelsust, opositsiooni. Ja siis tuli esimene üllatus.

Veeti Kurisoo-äärsetelt uudismaapõldudelt ristikeina. Hein oli juba riknenud, must. Tee oli halb, rööpik, põld aga pehme, nii et kohati vanker rummuni sisse vajus. Kõnnussaar usaldas hobused ainult kõige suuremate poiste kätte. Tiit Leikop sai ühe paari, Jaan Annuk teise ja Leo Laane kolmanda. Määrati ka hangujad ja virnategijad. Kõnnussaar ise oli lõunani vedajate juures, õpetas ja aitas, ning koormad liikusid üsna kiiresti soo poolt küüni poole. Pärast lõunat läks ta aga nende juurde, kes tegid silo. Alles üsna õhtu eel leidis ta mahti tagasi minna. Suundudes otse üle põldude, jõudis ta kõigepealt küüni juurde. Ta üllatus oli suur, kui märkas, et heinavirn oli hoopis vähe kasvanud. Tüdrukud lamasid heintel ja jutustasid midagi vaikse häälega. Kui nad õpetajat nägid, hüppasid nad püsti.

«Mitu koormat pärast lõunat on toodud?» nõudis Kõnnussaar.

«Täpselt ei mäleta,» ühmas keegi vastata.

«Kuidas nii? Kolm või neli?»

«Vist viis...»

«Miks nii vähe?»

Tüdrukud vaatasid üksteise otsa, kehtasid õlgu.

«Millal viimane koorem tuli?»

«Tüki aja eest...»

Kõnnussaar läks kiiresti küünist välja, hakkas tõtama uudismaa poole. Ühtegi koormat polnud tulemas näha. «Võib-olla on juhtunud õnnetus, vanker kraavi vajunud, koorem ümber läinud...» Ta tundis, kuidas külm higi laubale ilmus. Senitundmatu hirm pani ta südame pekslema. «Kindlasti... kindlasti on midagi juhtunud. Kuidas ma ometi nad niisugusesse kohta üksi jätsin... Laanel olid veel noored hobused, teine neist kippus perutama...» Kõnnussaar läks peaaegu joostes läbi võsastiku, mis uudismaad vanast põllust eraldas. «Pidage meeles, teie vastutate nii õpilaste kui kõige muu eest...» pirisesid ta kõrvus õppealajuhataja sõnad. «Vastutate... vastutate... vastutate...»

Võsa lõppes. Kõnnussaar hüppas üle laia kraavi ja jäi hingeldades seisma. «Kus? Kus?» tagus süda vasarana ja silmad püüdsid leida kohta, kuhu oleks tulnud jooksuma hakata. Ja siis ta nägi: hobused sõid heinakärbise juures, poisid aga külitasiid maas, lobisesid ja naersid.

Mõne pika sammuga oli Kõnnussaar nende juures.

«Mis see tähendab!?» nõudis ta ja tundis, kuidas mure südames muutus tuliseks vihaks.

Poisid tõusid. Tõstjad võtsid hangud, Laane ja Annuk läksid pikkamööda oma hobuste juurde. Leikop jäi seisma ja ütles rahulikult:

«Tegime väikese salooga — hobused tahtsid hingastada.»

Mitte niivõrd sõnad, kuivõrd toon ja poisi üleolev nägu üllatasid Kõnnussaart ning panid ta kohmetamagi. Poiss ei kiirustanud ohje võtma, ta näis otse ootavat, et Kõnnussaar kärataks. Kuid sovhoosis töötades oli Kõnnussaar harjunud end taltsutama. Algul, kui ta sinna läks, oli tal töölistega palju kokkupõrkeid. Kuid ta tegi endale ülesandeks inimesi tundma õppida. Ja siis hakkas ta märkama, et vähe on neid, kes nurisevad päris põhjuseta. Ükskõik kui väike see ka oli, ikkagi oli põhjus olemas, ja seda püüdis ta arvestada. Nii kujunes tal varsti töölistega hea ja sõbralik vahekord. Ta saavutas, et tema sõna kuulati ja nurinata täideti. Seepärast oligi tal kahju sovhoosist ära tulla.

Nüüd vaatas ta poissi, kes seisis tema ees, pea kuklas, suurevõitu suu häbematul muigel, kogu pikkusesse kasvanud keha hoiak nagu noorel kukel. Ta vaatas teda üksisilmi ja küsis endalt: «Miks on ta niisugune — sõjakas? Mis õigus on tal nii seista ja mulle vastu vahtida? Ta on ometi süüdi — kogu õhtupooliku on ta laiselnud.»

«Mitu koormat te pärast lõunat olete viinud?» pöördus Kõnnussaar Laane poole.

«Mina... olen viinud... kaks,» ütles see süüdlasena. Ta heasüdamlik paksuvõitu nägu väljendas piinlikkust.

«Ja teie?» nõudis Kõnnussaar Annukilt.

«Ka kaks,» ütles see naeratades. Tundus, nagu teeks kogu lugu talle ainult nalja.

«Tähendab — teie olete viinud ainult ühe!»

Ta ütles seda rahulikult, kuid vaatas tungivalt Leikopile silma.

«Ja mis siis?»

See oli väljakutsuvalt häbematu küsimus ja iialgi poleks Kõnnussaar oodanud säärast õpilaselt. Uuesti tõusis viha temas kõrgele ja tahtis välja voolata. Kuid talle meenus, et just Tiit Leikop oli see, kes esimestel päevadel oli olnud kõige agaram ja ka — nagu talle näis — kõige taibukam.

«Ei midagi muud, kui et ma pean teadma, miks te olete pool päeva laiselnud,» lausus Kõnnussaar end taltutades. «Miks?» kordas ta uuesti nende poole pöördudes, kes seisis, hang käes.

Vastus tuli sealt, kust ta seda kõige vähem ootas. Jaan Annuk lausus süütult naeratades:

«Tea, mis me end ikka nii rebestame, kui kolhoosnikutel enestel selle kiire asjaga aega küll on.»

«Just!» kinnitas Leikop ja keha lõdvaks lastes läks veniva sammuga oma hobuste poole. «Kolhoosi köis, las lohiseb...»

«Ei!» hüüdis Kõnnussaar kõike unustades. «Ärge minge! Seletage mulle, kust te niisugused mõtted olete võtnud?» Ta astus mõned sammud Annuki poole. «Kas teie isa teile seda on õpetanud?»

«Mispärast isa? Ma näen ise,» vastas see ikka naeratades.

«Mida te näete?»

«Seda, et meie peame siin nende sõnnikut vedama, nemad aga nopivad oma kartuleid,» vastas Leikop vaenulikult.

«Hommikul, kui meie tööle läheme, kõnnivad naised alles oma lehmadega,» täiendas Annuk.

Kõnnussaar oli rabatud. See kõik tuli nii ootamatult ja oli ometi tõsi. Tööjõudu oli kolhoosis vähe, aga töödistsipliini veel vähem. Et see aga õpilastesse nii mõjub, polnud ta osanud ette näha. Ja nüüd seisis ta probleemi ees. Mis viisil seda lahendada? Karistada? Kolhoosist minema kihutada? Direktorile ette kanda? Stipendiumist ilma jätta? Käitumist alandada? Kõike seda võis ta teha, kuid mis oli õige? Ta pidi otsustama kohe —

ja õigesti, sest see oli ta esimene karistus. Ja keda neist karistada? Kõiki kuut, kes siin seisid? Või ainult Leikoppi ja Annukit?

Kõnnussaar mõistis, et ükskõik keda ta ka karistaks ja mis viisil, ta pidi seda tingimata tegema rahulikult. Ta küsis:

«Tiit Leikop, olete te kommunistlik noor?»

«Ei!»

«Teie, Laane?»

«Ei.»

«Annuk?»

«Olen.»

«Aga teie?» pöördus ta tõstjate poole.

Ta sai vastuseks ühe «jaa» ja kaks «ei-d». Kiiresti taipas ta, et seda teed pole praegu õige minna. Ta tegi uue käigu.

«Hästi. Nüüd öelge mulle, kui vana te olete?» ründas ta uuesti Leikoppi. See kehtitas õlgu ja lausus vastu tahtmist:

«Seitseteist.»

«Nii — ja minu teada olete paar aastat keskkooliski käinud. Ja teie, Laane? Ka seitseteist — või koguni kaheksateist?»

«Kuusteist.»

«Ei, ta ei valeta,» mõtles Kõnnussaar, vaadeldes Laane ümmargust lihtsameelset nägu. «Heledaverelised kasvavad kiiresti.»

Ta küsitles kõik poisid läbi ja ütles siis:

«Nii — tähendab, te kõik olete juba nendes aastates, kus inimesel peaks olema arenenud mõtlemisvõime. Minge nüüd koju ja mõtelge hästi järele, mis kool see on, kuhu te õppima tulite, ja kas te mitte valesti ei valinud. Ei, ühtegi koormat pole vaja enam viia — andke hobused tallimehele ja tehke, mis ma ütlesin. Hommikuks peab see küsimus olema teil lõplikult lahendatud.»

Kõnnussaar rääkis seda vaikselt, kuid niisuguse kindlusega, et poiste näod muutusid tõsiseks. Küsivalt vaatasid nad üksteise otsa ja siis mustavate kärbiste poole. Kõik tundsid, kui narr oli enne õiget aega koju sõita.

Keegi ei liikunud paigast. Lõpuks lausus Annuk lepitavalt:

«Kas on vaja just nii . . .»

«Jah, on vaja. Riigil ei ole raha selleks, et tööpõlgu-reid kasvatada. Ja mina neid kasvatama ei hakka. Seda ütlen ma teile selge sõnaga ja seda võite ka teistele edasi öelda. Ja nüüd sõitke koju!»

«Mis siis ikka, kui on käsk — sõidame,» ütles Leikop, keeras end vankrile ja võttis ohjad. Ka teised hakkasid nüüd liikuma, kuid pilgud, mis Leikopi poole saadeti, polnud just kõige sõbralikumad.

Kõnnussaar jäi üksi mustavate kärbiste vahele. Neid oli siin veel üsna palju ja taevas oli ähvardavalt madal. Tõenäoliselt hakkab öösel sadama ja kes teab, millal tuleb jälle heinaveo-ilm. Praegu aga sõitsid kolm plaanikut tühjalt keskuse poole — ning aega õhtusse oli küllalt. Vähemalt kuus kärbist oleks jõudnud veel ulualla viia . . .

Agronoomi süda hakkas vaevama.

Kuid Kõnnussaar polnud enam ainult agronoom.

9

Sellest õhtust peale, kui Vana-Võhma tehnikumi õpilased kolhoosi tulid, elas Olev mingis seletamatus uimas. Ta magas rahutult, tõusis hommikul enne teisi ja jõudis koju õhtul hilja. Isu ei olnud tal üldse, ja kui vanaema sellepärast muretses, ütles ta ainult:

«Ei taha — toit käib suus ringi.»

«Ei see ole õige asi — küllap sul on uss sees,» muretses vanaema. «Peaksid sööma kõrvitsaseemneid.»

«Pole mul mingit ussi,» ühmas Olev ja jõi vanaema rahustamiseks tassi piima. Kuid piimalgi, mida ta muidu nii armastas, polnud õiget maiku.

Uss oli temas tõepoolest olemas ja see näris järelejätmatult. Kohe hommikul, kui ta silmad avas, tundis ta seda. «Ei tea, kuhu brigadiir mind täna tööle saadab?» mõtles ta murega. «Küllap paneb haakijaks või saadab autoga linna. Mitte ei tahaks!»

Tööd, mis talle seni kõige enam olid meeldinud, tun-

dušid nüüd karistusena. Kartulipõllul, kus märg muld tegi jalad raskeks ja vahetpidamata tibav vihm leotas turja läbi, oli nüüd hoopis toredam olla. Seal olid vargsi kiruv Tiit, ikka lõbus Jaan, omaette nokitsev Otu ja veel terve hulk teisi poisse ja tüdrukuid. Seal oli ka õpetaja Kõnnussaar.

See, et vanaisa ja vanaema õpetajat tundsid, et ta oli kasvanud üles Vanakülas ja olnud kunagi Vainu karjapoiss, mõjus algul Olevisse häirivalt. Aga siis, kui ta kuulis, missuguse lugupidamisega õpetajast kodus räägiti, ja nägi, et kolhoosnikud tema sõna hoopis rohkem ootasid kui esimehe oma, sai Olev esialgsest tundest võitu. Et Kõnnussaar ei eraldanud teda oma õpilastest, et ta teda nagu teisigi käskis ja õpetas, oli Olevile eriti meeltemööda. Ta töötas innuga, oli kõikjal esimene, kuid ei mõelnud niivõrd kolhoosile, kuivõrd koolile. «Ärge unustage, kes te olete!» armastas õpetaja sageli meenutada, ja Olevile tundus, et need sõnad käisid ka tema kohta. Ja nii tuligi, et ta ei püüdnud teenida mitte brigadiiri või esimehe kiitust, vaid õpetaja tunnustust.

Kõige rängema ülekohtuna tundus talle see, et ta ei võinud elada teistega koos, süüa ühise pika laua taga, magada peeneks hõõrutud õlgedel. Kui teised lõuna ajal või õhtul kiirustasid kontori juurde, tema aga hoopis teise kanti pidi minema, langes ta meeoleolu. Mõnikord ei suutnud ta kiusatusele vastu panna, vaid läks teistega kaasa, pesi käsi Vainu vana kaevu juures rohelise põhjaga puutoobris ja istus kontoritrepil, oodates, kuni teised sõid, et hiljem koos palli lööma hakata. Sööma ta teistega ei läinud, kuigi teda kutsuti. Ta neelas ainult seda lõhna, mis lahtisest söögitoauksest tuli, ja ikka tundus see talle imeheana. Kuid siis läks ta trepilt ära, võttis palli ja hakkas seda läbi posti külge pandud rõnga loopima.

Vana-Võhmalt oli kaasa toodud võrk ja igal ilusamal õhtul mütsus nüüd Vainu õues pall ja kõlasid noorte ülemeelikud hääled. Olev oli hea mängija, kuigi ta polnud just pikk. Päevane töö ei suutnud teda kunagi nii väsitada, et poleks olnud enam tahtmist palli järel joosta. Aga siis, kui saabus pimedus ja teised treppi

mööda üles läksid, tundis Olev väsimust. Pikkamööda ja kurvalt lonkis ta küla teise otsa.

«Kus sa ometi hulgid?» pahandas Linda, kuigi teadis, kus vend oli olnud.

Olev ei vastanud harilikult midagi, kolistas natuke aega praeahju kallal, kõlistas lusikat või kahvlit taldriku vastu, et vanaema rahustada, ja puges sängi.

Mida lähemale jõudis päev, kus teised pidid Vana-Võhmale tagasi sõitma, seda haigemaks muutus Olevi meel. Tihti jäi ta töö juures seisma, silmitses Kõnnussaart ja mõtles: «Kui õige räägiksin talle...» Kuid ta kartis, et sellel pole mõtet: kooli võeti ainult eksamitulemuste põhjal. Aga ikkagi — mõni koht on veel vaba! «Ta ju naeb, et ma pole laisk,» julgustas ta end. «Tiit on minust peajagu pikem, aga niipea kui õpetaja selja pöörab, laseb end lõdvaks. Ja kuidas ta sünab: «Kuradi Kõnd — hinge tahab välja võtta!» Küllap hakkab ka koolis viilima ja virisema. — Kuid tal on ju vene keel viis,» vaidles ta endale vastu. «Töö pole tähtis. Näed ju — tüdrukud ei oska hobustki õigesti rakedada, panevad looga vasakult poolt peale, kuid ikkagi...»

Ometi teadis Olev, et Kõnnussaar vägagi hindab tööd ja töökust. See, et ta laiskievad poisid põllult koju saatis, ei jäänud saladuseks. Olev pani tähele, kuidas ta järgmisel hommikul tööle juhatades asjaosalised viimaseks jättis ja siis neilt küsis: «Kas mõtlesite hästi järele?» Kui poisid alandlikult jaatasid, ütles ta pea-aegu tigidalt: «Siis pidage seda meeles!» Rohkem sellest asjast juttu pole olnud, kuid Olev sai aru, et õpetaja peab poisse silmas, et ta kuuleb ja näeb kõike.

Kord tegi Olev odrakoormat, Rein Hiljandi ja Marika Avarmaa andsid talle kätte.

Rein Hiljandi oli kursuse omapärasemaid poisse. Tal oli alati kiire, sest ta pea kihas plaanidest ja kavatsustest. Talle ei meeldinud kaua teha ühesugust tööd, ja seepärast loopis ta hiiglasuuri hangutäisi koormasse. Olevil oli päris tegemist, et neid paika panna. Pealegi ei andnud ka Marika talle armu. See «linnaplika», kes eksamipäeval tundus Olevile väikese tüdrukutirtsuna, polnudki nii väike ja nõrgake. Ja vaevalt, et ta oligi

linnast. Marika oli tüdrukute seast parim hobuserakendaja, kihutas hobustega ratsa ja üldse armastas nendega töötada. Kui ta aga mujale tööle määrati, oli ta mossis ning kade nendele, kelle kätte hobused anti. See, et Olev sai hobusemeheks, tema aga pandi hanguma, ajas teda turtsuma. Kätemaksuks kihutas ta üles nii sassis sületäisi, kui vähegi sai.

Kõik kolm olid tõsisel tööhoos ega pannud tähele, millal õpetaja nende juurde ilmus. Nad märkasid teda alles siis, kui ta astus Reinu juurde, võttis sellelt hangu, lõi otradesse ja ütles:

«Vaadake, nii tuleb tõsta ja nii koormasse panna — näete!»

«Kas see pole ükskõik!» turtsus Marika.

«Ei, see pole kaugelki ükskõik. Kui te vilja nii üles loobite, mis peab Olev sellega seal peale hakkama? Kui te aga tõstate, näete, iga hangutäie õigesse kohta, siis tuleb koorem nagu nukk!»

Kõnnussaar võttis hangutäie, tõstis selle libamisi olevale koormanurgale ja Olevil polnud vaja teha muud, kui jalaga peale astuda.

«Ega me teda näitusele vii,» vaidles Rein, «peasi, et kiiresti tehtud saab.»

«Eksite, Hiljandi,» lausus õpetaja. «Ja mitte üksnes siin, koorma suhtes, vaid üldse. Ma olen märganud, et te tahate kõike teha palju, kiiresti, olla igal pool esimene — ja teil on selleks võimeidki. Te spordite, saadate rajoonilehte meie tööst sõnumeid, olete hea jutumees, töötate tublisti, kuid — ajate taga kvantiteeti. Mõistate? Te ei tee midagi südamega. Kuid nii ei jõuta kaugele.»

Poiss kuulas, kuulas ja vangutas pead:

«Tuleb välja, et ma peaksin kolhoosi läppunud otra armastama!»

«Jah, peate,» kinnitas Kõnnussaar tõsiselt. «Te peate armastama isegi seda hanguvart, mis teie käes on. Muidu ei saa teist agronoomi!»

Ta andis hangu Reinule tagasi.

«Noh, eks proovime siis südamega,» lubas see uuesti tööle asudes.

Kuid Marika hüüdis nüüd omakorda:

«Ei, õpetaja, neid hanguvarsi me küll armastada ei saa, seda ärge meilt nõudkegi!»

«Miks mitte?» küsis Kõnnussaar ja pöördus tüdruku poole.

Marika jonnakal näol virvendas naeratus, tema rohelised silmad helkisid kavalalt.

«Aga vaat, sellepärast...» Ta küünitasku hangu õpetajale. «Ütelge, palun, mitu kilo see kaalub!?»

Koormal püsti seistes nägi Olev, kuidas Kõnnussaar võttis hangu, tõstis seda, vaatas, libistas käega mööda vart edasi-tagasi. Ta nägu muutus tõsiseks, laup tõmbus kortsu ja heledavõitu paksud kulmud peaaegu puudutasid teineteist. Olev teadis: hangud, millega nad töötasid, olid uued, suured ja kulumata. Toorest puust kiiruga tehtud varred olid rohmakad ja tõepoolest väga rasked. Tema ise tuli seepärast igal hommikul tööle oma hanguga — sel oli paras kerge vars, mille vanaisa oli voolinud hästi siledaks. Ühelgi päeval ei saanud ta küll ise sellega töötada: tütarlapsed kiskusid hangu ta käest ja nääklesid omavahel tema kerge tööriista pärast.

«Noh?!» nõudis nüüd Marika, tundes ilmselt võidurõõmu õpetaja kimbatuse üle.

«Teil on õigus!» möönis Kõnnussaar. «Säärast hanguvart ei või küll armastada ja selle tegijat ka mitte.»

Veel samal päeval käis brigadiir Olevi vanaisa jutul ja teisel hommikul sõitis vanaisa koos Loigu taadiga Kurisoo taha, kus soo sisse tungivatel poolsaartel kasvavad vanade puude vahel pikad külgoksteta kuuse- ja männivibalikud. Mõne päeva pärast säras Loigu rehe all seina najal rida uusi reha- ja hanguvarsi. Loigu taat aga kooris ja voolis neid üha juurde. Iga kord kui Olev sealt mööda läks, mõtles ta, et taat teeb nüüd sääraseid hanguvarsi, mida võib armastada. Kuid ühtlasi torkas teda teadmine, et ei Marika, ei Rein ega teised ole siis enam kolhoosis, kui uued varred hangu taha lüüakse. Ainult tema ükski on — aga mis rõõmu need siis veel talle teevad!

Ühel õhtul pärast tööd istus Olev tühjas kontoris ja ootas, kuni teised söömise lõpetavad. Kogu päeva oli sadanud, kõik olid väsinud ja lotsis, seepärast polnud

kindel, kas keegi pärast sööki tahabki palli lüüa. Kuid Olev ootas siiski.

Äkki helises telefon. Ta võttis kuuldetoru. Võõras, ent ometi kuskil kuulnud mehehäääl nõudis Kõnnussaart.

«Halloo! Kust räägitakse? Kust räägitakse?» hüüdis Olev ja kuulis kohe selget vastust:

«Siin Vana-Võhma! Halloo! Kas «Tulevik»?»

Kummalises segaduses jooksis Olev õpetajat otsima. Nüüd ta teadis, kes rääkis. See oli Vana-Võhma õppealajuhataja — sama äraraiutud kuklaga mees, kelle küsimustele ta vastata ei mõistnud. Mis tahtis ta nüüd Kõnnussaarest?

Ka Kõnnussaar muutus kuidagi imelikult, kui Olevi kutset kuulis. Ta äigas käega üle habemetüükasse kasvanud lõua ja mingi rahulolematuse vari tumestas ta laupa. «Koolist,» ütles ta õpilastele ja tõusis lauast. Koos Oleviga läksid nad kontorisse.

Kõnnussaar võttis kuuldetoru laualt, hüüdis paar korda «Halloo!», lausus «Tere-tere!» ja jäi kuulama. Siis ütles ta kuidagi vastumeelselt: «Pole viga!» Pärast seda oli jälle vait, ainult ta ilme näitas Olevile, et ta polnud nagu rahul sellega, mis kuulis. Äkki aga näis talle tulevat mingi mõte, ta kehahoiak muutus ja ta hüüdis telefonitorusse: «Halloo! Kuulete? Küsige direktorilt, kas me ei võiks jääda veel üheks nädalaks. Ilmad on halvad ja tööd on hirmus palju! Ja-jah, veel üheks nädalaks!» Olev seisis teispool lauda, ta tõusis kikivarvule ja pingutas oma kuulmeid, et mõista kauget vastust. Kuid ta ei kuulnud midagi. Selle asemel aga nägi, kuidas Kõnnussaar kortsutas kulmu, kuidas ta silmad tõmbusid pahaselt pilukile. «Mis jutt see on!» hüüdis õpetaja. «Kes helistas? Mis rajoon?» Ta pidas vahet, kuulas, ilme pingul ja vihane. Keeras siis miskipärast Olevile selja ja hüüdis, peaaegu kisendas nähtamatule süüdistajale: «Jah, seda me siin just teemegi! Ainult palli taome!»

Ta heitis toru hargile ja pöördus ringi. Võib-olla märkas ta alles nüüd Olevit. Ta äigas jälle endal käega üle habeme, püüdis naeratada ja lausus:

«Kuulsite — meie peale on kaevatud! Eh! Kes võis seda teha?»

«Mispärast kaevatud?» imestas Olev.

«Noh, et viidame aega — lööme kolhoosis palli.»

«Kas see on siis keelatud?»

«Ei! Aga töö ajal — muidugi.»

Nüüd alles mõistis Olev kogu telefonikõnet. Kuid ta oli rõõmus, et õpetaja oli rääkinud nii, nagu oleks temagi üks nende seast, kelle peale kaevati. Kes võis see küll olla, kellele nende õhtune pallimäng ei meeldinud? Ja kuidas võisid nad seal Vana-Võhmal nii kergesti kõike uskuda? Võib-olla sellepärast ei lubagi direktor õpilasi kauemaks «Tulevikku» jääda. Nii et laupäeval nad lähevadki...

Kõnnussaarel olid omad mõtted ja need ei paistnud Olevi omadest sugugi kergemad olevat. Ta marssis tühjas kontoris edasi-tagasi, ikka edasi-tagasi. Lõpuks löi ta käega ja läks otsustava hooga trepile.

Trepil seisid kobaras söömast tulnud poisid ja tüdrukud. Nad polnud just rõõmsate nägudega. Väsimus, nukrus niiskest ilmast ja varjatud kojuigatsus paistsid nende palgelt.

«Kas te täna palli lööma ei lähegi?» küsis Kõnnussaar kõikide imestuseks. Veel kunagi polnud õpetaja väljendanud huvi selle vastu, mis õpilased õhtuti teevad. Nad võisid mängida palli, kõndida uneaega oodates maja suurte vahtrate all või istuda unistades trepiastmetel. Mõnikord seisatas ta küll pallimängijate lähedal, hüüdis mõne ergutava sõnagi, mõnikord istus ka trepile või pingile õpilaste sekka. Kuid seda juhtus siiski harva. Kolhoos oma tööde ja muredega ei jätnud talle selleks aega. Nüüd aga: «Kas te täna palli lööma ei lähegi?» Ta küsis seda nii, nagu ei mõistaks, kuidas võivad nad siin seista ja ükskõikselt puude vahele seotud võrgu poole vaadata.

«Pole nagu tahtmist,» vastas Annuk, «päeval sai isegi rügada.»

«Aga minul on täna niisugune tahtmine palli lüüa, et...» ütles Kõnnussaar käsi teineteise vastu hõõrudes. «Kes tuleb?»

Poiste nägudelt kadus tuimus, rõõmus üllatus asus sinna asemele. Nad vaatasid üksteise otsa.

«Lähme, poisid!» hüüatas Annuk.

«Lähme!»

Poisid jooksid rüsinal trepist alla. Kuid Kõnnussaar jäi paigale. Ta silmitses kavalalt tüdrukuid, kes ikka veel seisis kahel pool trepikäsipuu vastas.

«Aga mina tahan ainult neiude poolle mängida,» lausus Kõnnussaar jonnaka poisikese häälega.

«Tore!» hõiskas Marika ja hüppas trepist alla.

Mitte ühelgi õhtul polnud mängitud sellise vaimustusega. Ei tähendanud midagi see, et palliplats oli libe, ei see, et Kõnnussaar polnud kuigi hea mängija. Mingi puhas rõõm, mingi tore lõbusus lennutas palli käest kätte, tõstis seda kõrgele, virutas üle võrgu — ning ununenud oli kogu väsimus ja nukrus.

10

Lindal oli vennast kahju. Ta nägi ja mõistis, mis Oleviga toimub, ja otsustas Kõnnussaarega kõnelda.

Kui ta oleks pidanud enese pärast Kõnnussaarega rääkima, poleks ta seda teinud. Esimesest õhtust, kui Kõnnussaar küsis: «Ja Linda — mis siis tema tuleviku-plaan on?», oli tal jäänud tema vastu erilise kartusega segatud austus. Õpetaja sõnad olid riivanud tema hinge valusasti, ärritanud seal vaevaga mahasurutud rahutuse. Pärast seda hoidus ta Kõnnussaarest võimalikult kaugel. Kuid venna pärast tahtis ta nüüd ometi temaga kõnelda.

Juhus selleks tuli ärasõidueelsel reedel, kui kõik õpilased olid saadetud viimasele kaerapõllule. Põld oli täis suuri ja väikesi kive, kombain ei saanud siin liikuda. Kolm hobuniidumasinat täristasid kivide vahel ja rõugutegijad olid üle suure põllu laiali. Sellel päeval töötas ka Linda õpilaste seas.

Tööd juhtides käis Kõnnussaar põllul ringi ja jõudis nii ka Linda juurde. Ja nüüd rääkiski Linda talle kõik, mis ta oli valmis mõelnud. «Mul on temast kahju... Ma paluksin teid väga...» lõpetas ta segadusse sattudes sellest pilgust, millega mees teda kuulas. Ta mõistis seda nähes, et Kõnnussaar ei kuulagi teda tõsiselt, et ta mõtleb hoopis midagi muud. Ja nii see oligi. Kui Linda vaikis, lausus ta üsna ükskõikse häälega:

«Olev on tubli poiss, kuid ta on veel noor. Pole midagi katki, kui ta alustab tuleval sügisel.» Ta tegi pausi ja lõpetas siis hoopis teistsugusel toonil: «Aga teie ise?»

«Minust ei maksa rääkida!» tõrjus Linda, nähes, et lähebki täide, mis ta kartis: Kõnnussaar ei aita, ei taha aidata Olevit, aga teda hakkab jälle piinama.

«Just teist tuleb rääkida, Linda,» ütles Kõnnussaar rõhutades, noomides ja otsekui hurjutades. «Kas siis meie ajal sobib noorel inimesel jääda pooliku haridusega!? Te ju ometi loete ajalehti ja jälgite elu — kui paljud vanadki õpivad! Teie aga lasete käed lõdvalt alla ega viitsi võidelda.»

«Ärge piinake mind! Ma ju ei saa...»

«Kes teid keelab?» nõudis Kõnnussaar.

«Teie ei tea...» Linda püüdis end vaos hoida, kuid ta huuled värisesisid. «Mul on ainult... viis klassi.»

Kõnnussaar vaikis. See, mis Linda ütles, tuli talle tööpoolest ootamatult. Tüdruku käitumine, jutt ja näo tark ilmekus kõnelesid hoopis millestki muust.

Nad seisisid pooleli oleva viljarõugu juures. Kahe käega hoidis Linda kaerasületäit, panemata seda redelile. Ta pikad kaarjad ripsmed, ühel silmal helekuldsed, teisel tumedad, kastanpruunid, liikusid äraandlikult. Et mehe eest ärevust varjata, peitis ta näo viljasületäie ligi.

«Õelge mulle, Linda, kui vana te õieti olete?» küsis Kõnnussaar lõpuks. «Te teate — ma tundsin teie isa. Minu arvates ei võiks te üle kahekümne olla, kuid teie jutt, teie taibukus, teie... Midagi teis sunnib mind arvama, et olete juba hoopis vanem. Kas te ei tahaks mulle öelda?»

«Üheksateist,» lausus Linda, olles rõõmus, et Kõnnussaar hakkas kõnelema millestki muust. Kuid ta eksis.

«Tähendab — mul oli õigus,» naeratas Kõnnussaar. «Ja nüüd kõnelge mulle kõik. Rääkige, mis teiega juhtus, et te ei saanud algkooli lõpetada.»

Linda otsis tegevust. Ta pani viljasületäie rõugu puule ja vaatas sinna, kus lõgises niidumasin. Kuid Kõnnussaar lausus:

«Lõuna on käes. Lähme koos ja... rääkige mulle kõik.»

«Kui ma ka tahaksin, kõike ei saaks ikkagi kõnelda — mitte kellelegi.»

Ta ütles seda lihtsalt ja hakkas Kõnnussaare kõrval üle kõrrepõllu küla poole minema. Sügisene niiske tuul tuhises üle lageda põllu, sasis veel vajumata viljarõuke ja rapsis minejate kuuehõlmu. Linda oli sidunud pearaati tihedasti ümber näo. Kõnnussaar teadis, et tal on ilusad lainjad juuksed, heledamad kui valminud kaer, kuid need olid viimse tukani rätiku alla peidetud. Ainult oma silmi, millest üks oli suur, sinine ja unistav, teine suur, tume ja rahutu, ei saanud ta kuhugi peita. Ja kuigi Kõnnussaar enam midagi ei küsinud, alustas Linda natukese aja pärast:

«Vanaisa juba rääkis teile, mis sai minu isast. Ja siis jäi ema haigeks. See oli imelik haigus — kõik kohad valutasiid tal, teda ei võinud puutudagi. Arstid aga ütlesid, et pole häda midagi — ainult närvid. Olev oli väike, tema ei saanud millestki aru. Ta ei osanud õieti nuttugi, kui ema suri. Aga mina...»

Kõnnussaar lausus üsna tasa:

«Ma ei tundnud teie ema. Kuulsin küll, et Ellikmäe Jaan oli Vaaplas naise võtnud.»

«Jah, ema töötab lubjavabrikus. Meie mõlemad Oleviga oleme sündinud seal ühes suures barakis... Aga isale meeldis ju maa, ja kui seda hakati andma, tuli ta Vanakülasse tagasi. Ema oli küll vastu, ta ei armastanud maad, aga ta hoidis isa — väga...»

Jälle kõndisid nad vaikides, kumbki oma mõtete ja mälestustega. Kõnnussaar mõistis Lindat hästi. Ta teadis, kuidas mõni mälestus rõhub südant nagu kivi, mis ei lase end ära veeretada; ta teadis ka, et on haavu ja arme, mis ei luba end puudutada. Seepärast ei küsinudki ta enam midagi, ainult ootas. Ja Linda jätkaski:

«Kui isa tapeti, läksime jälle Ellikmäe sauna vanaisa ja vanaema juurde. Seal siis ema surigi. Ma olin kolmeteistkümne-aastane, kui jälle kooli sain. Kõik teised olid klassis väiksemad — ma olin nagu nende ema. Aga ma olin ikkagi hirmus õnnelik, et võisin õppida. Õpetajad aitasid mind ja ma tegin sel aastal kaks klassi

korraga — neljanda ja viienda. Ja ma oleksin ka järgmisel aastal teinud kaks. Aga siis — siis jäi vanaema nii raskelt südamehaigeks, et pidi lamama, ja arstid ei lubanud tal supilusikatki suu juurde tõsta. Siis me elasime jälle oma kodus ja meil oli lehm ja tööd oli palju. Olev käis ka juba koolis ja vanaisa . . . üksi . . . ei saanud . . .»

«Ja nii te jäitegi koju.»

«Jah! Nõuti küll ja määrati korra karistuski, aga mis see aitas. Aastad läksid . . .»

Kõik oli väga lihtne, otse uskumatult lihtne. Nõukogude elu esimesed aastad. Sõja valusad vermed. Haigused, mida ükski võim takistada ei suuda. Ja kohustused, mis on suuremad kui kõige kirglikumad igatsused. Kõik see oli Kõnnussaarele arusaadav, kuid ometi tundis ta, kui väär oli sellega leppida. Ja visadus, mis teda ennast kord sundis poolelijäänud haridust jätkama, ärkas temas jälle.

«Aga nüüd? Vanaema pole ju enam nii haige. Ja kui vendki saab kooli ning asub elama internaati . . . Siis ometi — eks? Mõelge sellele, et teie pole ainus säärane — meie ajal on palju ematuid ja isatuid, kõik nad . . . Ma ei mõista teile praegu anda õiget nõu . . . kuid nii ei või see jääda! Kui siin lähedal oleks maanoorte kool, oleks asi lihtne. Aga me mõtleme veel ja peame nõu — eks? Jah?! Ma olen kindel, et te ise leiате kõige õigema tee, kui te ainult jõuate kindlale veendumusele, et peate ja tahate õppida.»

Kõnnussaarele meenus, kuidas temal tuli õppida, õppida ja nälvida. Ta mäletas kuivanud leivakannikat, millele tõmbas viirud peale märgiks, kui palju ühelgi päeval võib süüa. Kuid miski ei murdnud ta tahet — tahet õppida, targemaks saada. Ja see tahe oli tal veel praegugi, oli nii suur, et ta pidi seda jõuga maha suruma, sest muidu ei saanud tööd edasi teha.

Nad olid jõudnud juba esimeste majade juurde kus kummalgi tuli eri suunda minna. Enne kui nad lahkusid, lausus Linda veel kord:

«Aga ma siiski palun, kui teil oleks võimalik Olevi heaks midagi . . .»

Kõnnussaar vangutas pead:

«Ikka teised, ikka jälle teised... Hea küll, luban: teen, mis saan. Kuid ka teie peate mulle lubama, et te — ei lase enam pead norgu ega jää rahule, enne kui...»

«Ei,» naeratas Linda tänulikult, «rahule ma enam jääda ei saa, selle peale võite kindel olla. Aga kas see on hea või halb — seda ma ei tea.»

«Hea! Uskuge mind, hea!» kinnitas Kõnnussaar, ja tütarlapse kätt surudes tundis säärast rõõmu, nagu oleks tasunud mingi ammuse võla.

11

Ühel päeval pärast seda, kui Vana-Võhma õpilased olid kolhoosist ära sõitnud, töötas Olev haakijana põllul. Traktorist oli noor ja põld, mida nad kündsid, täis kive. Nende ümber, mis olid nähtavad, tegi traktor aupakliku ringi, need aga, mis olid mullapinna varjus, raputasid kündjaid, lõhkusid traktorit ja tegid sahad nüriks. Kaitsetraat, mis ühendas suurt atra traktoriga, katkes tihti ja siis näägutas ning haugutas traktorist haakijat, nagu oleks tema kõiges süüdi. Ta oli Olevist küll ainult mõned aastad vanem, kuid ikkagi õppinud mees, spetsialist, mehhanisaator, ja seda püüdis ta kõigiti mõista anda. See vihastas Olevit ja rikkus ta muidugi halba tuju. Mitte kuidagi ei suutnud ta unustada, et teised on nüüd klassis ja kuulavad õpetajate seletusi, pärast tunde aga löövad palli, tõukavad kuuli või lennutavad ketast. Tore elu! Oh kui tore! Küllap unustavad sellegi, et lubasid kirjutada.

Kui traktor jõudis küninitiiruga maantee äärde, nägi Olev, et seal tuleb kaarik, ees väike hobune. Look oli kõrge nagu vikerkaar, rattad logisesid kahele poole, põhukotil istus aga vanaeit, suur, paks, laiade kohevil riietega, istus nii, et terve kaarik oli teda täis.

Traktorist hüppas pukilt ja hüüdis:

«Hei, memm, kas pruudilt kirja tõid?»

Hobune jäi seisma, eit nihutas end koomale ja Olev nägi pungil postikotti.

«Tpruu! Nät-sah! Mis peaks alati koukima!» taples eit

hobusega, pani ohjad kõrvale, käskis hobust kinni hoida, et see kraavi ei tõmbaks, ja hakkas postikotis tuh-nima. Olev hoidis hobust suu kõrvalt, traktorist aga seisis, kõht vastu kaarikut, — tal oli nägu, nagu tahaks haarata sülle kogu postikoti.

Lõpuks leidis vanaeit otsitava kirja. Kuid ta ei andnud seda ärevusest põlevale traktoristile, vaid ütles:

«Seekord peab Olev tantsima!»

«Olev!?» imestas pettunud mehhanisaator.

«Mina?» ei tahtnud ka Olev uskuda. Ometi laskis ta kohe hobuse lahti ja tuli vankri juurde.

«Näed, kui ruttu kirjutasid! Mina veel pahandan ja kahtlen,» mõtles ta ja pidi kirja juba taskusse peitma, et seda pärast üksi lugeda, kuid märkas midagi kahtlast: ümbrik oli ebaloomulikult õhuke. Ta vaatles seda tähelepanelikumalt ja ta käsi hakkas värisema. Ta kis-kus kirja lahti ja luges selle siinsamas teeveerel läbi. Luges mitu korda pead tõstmata. Ja kui siis üles vaatas, käis maailm ringi ja oli lilla, sinine, roosa, kuldne...

Ta ei näinud enam edasilogisevat postikaarikut ega pikaks veninud näoga töökaaslast. Ta istus kraavikal-dale, traktorist ärapuretud maale ja luges uuesti ja ikka jälle uuesti kahte lühikest lauset, millest koosnes kogu kiri: «Teatame, et olete täiendavalt Vana-Võhma teh-nikumi esimesele kursusele vastu võetud. Ilmuge või-malikult kohe.» Selle all olid veel ainult direktori all-kiri ja tempel. Olev puudutas sõrmega templikohta ja kordas: «Vastu võetud... vastu võetud... vastu võe-tud...» Ta vaatas direktori allkirja, veeris «Ha-rak», ja äkki hakkas tal hirm. Ta nägi meest, kes seisis tema selja taga ning vahtis üksisilmi tema paberile, ja kuulis häält, vaenulikku häält, mis ütles: «Aga miks te vene keelt ei ole õppinud — mis?» Olev teadis, et see nägu ja see hääl ei kuulu kokku, kuid ometi ühinesid nad, ühi-nesid ja muutusid ähvardavaks, suureks.

Ta hüppas püsti, ja kohe kadus kogu hirm.

«Ma hakkan õppima, hakkan kõvasti õppima ja siis...»

Ta nägi enda ees traktoristi, kes kiikas kirja poole ja küsis kadedalt:

«Noh? Mis lipaka sa said?»

«Ma pean kohe koju minema,» tahtis Olev öelda, kuid teda valdas nii suur rõõm, et ei saanud seda jätta ainult endale.

«Mind kutsutakse kooli! Vana-Võhmale!»

Ta püüdis seda öelda võimalikult ükskõikselt, kuid ta hää l hõiskas.

«Kutsutakse? Kesse kutsub?» küsis teine natuke uskmatuselt, natuke kadedaht.

«Direktor!»

Ta uhkustas nagu kõik poisid, kui selleks on võimalus. Paar masinakirjarida õhukesel paberitükil tegid teda võimekaks ja kindlaks, tõstsid teda teistest kõrgemalegi. Ja nii, nagu oleks nüüd tema see, kel on õigus käskida ja keelata, istus ta oma kohale agregaadil ja hüüdis:

«Lase käia!»

Nüüd tahtis ta töötada. Lõunani võis seda. Aga pärast pakib sumadani ja läheb jaama. Õhtul sõidab rong. Ja homme hommikul istub ta koos teistega klassis. Huvitav, kelle kõrvale ta küll istub?

Traktor laulab... Muld ja kivid laulavad... Tuul ja vihmapiisad laulavad... Ja Olevi mõtted laulavad... Miks ainult mõtted? Kuidas see nüüd oligi:

Kuule, sina poiss,
ära joo end täis,
katsu ennast ikka
paa-raan-daa...

Nii ilusat hommikupoolikut polnud Olevil veel olnud! Ja kui ta lõuna ajal kodu poole tõttas, jooksid rõõmsad mõtted ta ees. Ta teadis — Linda polnud veel teisest brigaadist, kuhu ta hommikul saadeti, tagasi jõudnud. Ka vanaisa ei võinud kodus olla — ta sõitis hommikul linna. Aga vanaema on kodus! Tema on ikka kodus, seisab uksel ja ootab. Ootab ja muretseb... Ta ju teab: vanaisa tuleb täna jälle lauluga. Aga sügisel on teed libedad... ja õhtud pimedad... ja autod kihutavad nii hirmsasti... Oh sa vanaema, vanaemake! Joodikul on õnne ja tal on visa hing, nagu vanaisa ise ütleb. Aga vaata, siit tuleb su pojapoeg, su oma Olevike, ja arva ära, mis tal taskus on! Oh-hoo!

Olev jõudis kodu lähedale. Maja uks paistis. Kuid seal ei oodanud keegi. Olev jooksis aiavärvani, lükkas selle lahti:

«Vanaema!»

Vanaema lamas trepil ukse ees. Ta suu oli viltu. Ühest silmast veeres pisar...

Kogu õhtupooliku istus Olev vanaema voodi juures, silitas tema halvatud kätt ja kordas kokkupigistatud kurguga: «Vanaema... vanaema...»

Vanaema lausus vaevaga:

«Pole... midagi... pojuke... Vaata... kas... vana-
isa... juba...»

Vanaisa tuli alles poole öö ajal. Tuli hõisates, kurjustas õues koeraga, kes ulgumist ei tahtnud lõpetada, pahandas Lindaga, et tuli nii hilja toas põleb, viskas vana kasuka kööki põrandale ja heitis sinna pikali.

Linda püüdis talle seletada, mis juhtunud on, ja teda vanaema juurde viia. Kuid vanaisa ajas vastu, ei tulnud üle läve ja jäi varsti magama.

Linda ja Olev istusid ikka veel vanaema voodi ees.

«Mine... magama... pojuke,» ütles vanaema, «hommene on... jälle... töö.»

Olev ei pidanud kauem vastu:

«Vanaema, ma sain kirja, ma võin kooli minna... Kohe...»

Ta puhkes nutma, peites oma näo vanaema padjale, ta halvatud palge kõrvale.

Vanaema sai kõigest aru, ta pani oma terve käe tema pea peale:

«Pojake... Jumal... õnnistagu sind! Mis... sa siis nutad?»

«Ega ma sellepärast... Sinu pärast, vanaema, et sa haige oled,» nuuksus Olev.

«Minu pärast ei maksa... Ma olen kaua maailmas elanud... Ainult seda tahtsingi näha, et sa kooli saaksid. Nüüd võin rahuga minna...»

«Ei, vanaema, sa pead terveks saama!»

Vanaema püüdis naeratada, kuid sai seda teha ainult ühe suupoolega:

«Ehk saan ka, lapsuke... Kõike võib juhtuda.» Ja lisas siis paluvalt: «... Ole hea laps, mine vaata... kas

vanaisal on ikka midagi peal... Ja tõmba tal... saapad jalast.»

Olev läks kööki, kus vanaisa sirutas end põrandal, vehkles kätega, pahandas läbi une kellegagi ja ümises: «... püüa ennast ikka... paa-raan-daa...» Olev kohendas talle midagi pea alla, kiskus mudased saapad jalast ja pani vana palitu peale. Vanaisa ei tõrkunud, keeras küljeli ja jäi magama. Olev läks tagasi tuppa, istus Linda kõrvale endisele kohale. Nad kõik vaikisid. Olevi rind oli täis valu. Aeg-ajalt riivas ta käsi taskut, kus peitus kiri. Kuid see ei rahustanud teda, vaid paistatas valu veel suuremaks.

Vastu hommikut ärkas vanaisa, nägi tuld köögis ja toas, ajas end üles, jõi toobitáie vett — ja äkki mõistis, et on midagi juhtunud. Ta lükkas vaheukse lahti, seistas lävel ja vaatas. Vanaema silmad — halvatud ja terve — vaatasid talle vastu. Vanaisa tuli üle põranda paljaste märgade sokkidega, langes vanaema voodi ette põlvili; ta pea kolksatas vastu voodi äärt. Vanaema pani oma terve käe ta juustele — need olid hallid, aga ikka veel üsna tihedad — ja ütles nagu äsja Olevilegi: «Jumal õnnistagu sind... isa...» Siis nuuksatas vanaisa ja hakkas ennast süüdistades kaeblema. Vanaema laskis tal natuke aega oma südant kergendada, liigutas siis jälle kätt ja lausus: «Pole midagi, Fedi, mine magama... Mul on nüüd ka uni.» Ja siis samuti laste poole: «Minge nüüd teie ka... Olev peab ju hommikul vara tõusma, et rongile jõuda.» Ta pööras pea viltu, sulges terve silma ja uinus otsekohe, nagu oleks nüüd ta südames rahu.

Natuke aega seisid nad kolmekesi tema voodi ees, siis tegi vanaisa liigutuse, mis tähendas: «Minge, lapsed, mina valvan teda.» Ja ta istus vanaema asemel ette toolile.

Hommikul seisis Olev jälle vanaema voodi juures. Kohver oli pakitud, kuid ta ei teadnud ikka veel, mis teha — minna või ei. Nii väga oleks ta tahtnud minna, kuid nii minna oli raske. Südames tekkis juba otsus, et ta ei lähe enne, kui vanaema on terve. Ja kui siis enam vastu ei võeta — ärgu võetagu! Kuid vanaema armas viltukistud suu ütles:

«Hakka aga nüüd astuma, pojuke, hakka astuma! Rong ei oota. Õpi, Olevike!» Ta ohkas ja lisis raskelt, ühe sõna kaupa: «Oleksin... andnud... oma... hinge... kuradile, et... sinu isa... oleks võinud... õppida...»

Nüüd ei saanud Olev enam minemata jätta. Ta läks, raske kohver käe otsas ja nutt kurgus. Linda ei saanud teda saatma tulla. Ta läks üksi. Läks, peatus ja vaatas tagasi. Õunapuud aias olid täis õunu, kuid ta ei näinud neid. Ta nägi ust, õigemini — seda tühja kohta ukse kõrval, kus peaks keegi seisma. «Ei, ma ei lähe, ei lähe...» kordas ta endale, aga läks ometi ja laskis lõpuks koguni pooljooksu. Kuuma naha ja valutava südamega jõudis ta viimasel silmapilgul rongile — kuid ikkagi jõudis.

Sel aastal tuli sügis ootamatult järsku. Suve teine pool oli vihmane. Päevad ja ööd udutas märga või ladistas lausa sadada. Päike näitas end harva. Pööripäeva eel aga tekkisid halli elutusse taevasse helkjad jooned ja tuul, mis seni oli sasinud märgi viljarõuke ja koristamata kombainipõhuhunnikuid, sai nüüd pilvedest kinni. Öösel särasid taevas tähed, hommikul olid aga kurgi- ning kõrvitsalehed hõbehallid ja kui päike tõusis, langesid kartulipealsed longu. Kõik suvililled, mis Vana-Võhma tehnikumi ümbrust kaunistasid, olid murdunud ja nende mitmevärvilised silmad ei naernud enam õpilastele vastu, kui need koolimaja laiast trepist alla jooksid. Mõne päikeselise päeva ja tähe-rikka öö järel hakkasid vanad vahtrad poetama kirjused lehti ja siis sahisid salapäraselt kõik pargiteed ning mägirajad, kus poisid ja tüdrukud pärast tunde liikusid. Vana-Võhma oli ilus, ta oli ilus igal aastaajal, kuid need, kes olid siin esimesi nädalaid, olid veendunud, et ta kunagi ei saa olla nii ilus kui nüüd, sügisel.

Kõnnussaar polnud küll eriti tundelise meelelaadiga, kuid ometi mõtles ta tihti, et Vana-Võhma tehnikum on just säärasel kohal, kus ta olema peab. Siin oli kõike seda, mis noortele vaja — mägede, metsade, järvede ja jõgede romantikat, aga ka seda, mis tulevasele agronoomile tarvis — laiade põldude avarust, soode ja heinamaade otsatust. Kui mitte siin, kus siis veel oleks võinud inimene oma südame ja hingega, kõigi oma närvi-

kiududega loodusega kokku kasvada, hakata teda armastama nii, nagu peavad armastama need, kes oma elu temaga ühendavad.

Pikkadel luusimisretkedel, mida Kõnnussaar Vana-Võhma põhjalikuks tundmaõppimiseks tegi, avastas ta mitmesuguseid õpetajale kasulikke rikkusi.

Vooremäed, mis kaitsesid tehnikumi külmade kirde-
tuulte eest, olid kaetud haruldaselt liigirohke metsaga. Mäe jalamil, kus lookles kitsas roheline veega Käärjõgi, kasvasid pajupuhmaste vahel üksikud vee kohale kaldu vajunud sanglepad; neist veidi kõrgemal kaardusid vanad, osalt juba kuivanud latvadega pärnad; rinnakul, punavate marjakobaratega pihlakate ning kõverate toomingate vahel, kahisesid saledate haabade salgad. Laiadelt remmelgatelt langes koos viimaste lehtedega kuivanud oksapuru. Vanade vahtrate, tammede ja saarte läheduses kasvasid nende elujõulised järglased; kõrgel mäeharjal võimutsesid igipõlised kuused, mille vahel siin-seal valendasid kasetüved; tee ääres, mis lookles piki mäeselga, seisid kindlalt mõned jämedate juurikatega hiigelmännid, nende kõrval aga pikkade kuldsete narmastega lehised ja siledakoorelised nulud. Kogu voore ulatuses võimutsesid sarapuupõõsad ja magesõstrad, aga nende vahel järskudel rinnakutel peitis end mürgine näsiniin.

See looduslik dendroloogiaaed pakkus end metsandusõpetajale ja Kõnnussaar kadestas teda. See oli õppealajuhataja Lill, kel oli õigus jalutada siin koos õpilastega, minna nendega teispoole Linnumäge riigimetsagi, kõndida seal istutatud puude vahel nagu kitsastel varjulistel alleedel ja jutustada meie metsade minevikust ning tulevikust. Kindlasti tegi ta seda hästi, tegi nii, et kõik õpilased hakkasid armastama metsa ja kaitsuvad seda ka tulevikus oma kolhoosis, aga ikkagi arvas Kõnnussaar, et tema teeks seda veel paremini. Ta ei mõelnud sugugi sellele, kui vähe on tehnikumis metsandustunde ja et see on üldse siin kõrvalise tähtsusega õppeaine. Ta silme ees olid Vanaküla metsad — nii auklikuks ja lagedaks raiutud, et ei pakkunud enam õiget varju külale ega olnud mingiks uhkuseks «Tulevikule»; ta mäletas hästi, kui raske oli sovhoosirahvale

selgeks teha, miks kütet ei või võtta kõige lähemast maantee-äärsest kuusikust, ja ta uskus kindlalt, et õige agronoom peab olema mõnevõrra ka metsamees. Kui mitte mujalt, siis Vana-Võhmalt pidid küll tulema sää-
rased agronoomid. Need, kes oma nooruse kõige kauni-
mad aastad kõndisid vooremäe toredate puude all ning
luusisid Leetjärve varjavas põlises männikus, ei või-
nud metsa unustada.

Kuid mitte ainult mäge ja metsa ei vaadelnud Kõn-
nussaar säärase imelikkude kaaluvate ja kasu ihkavate
silmadega. Kõike, mida ta nüüd nägi ja mida Vana-
Võhmalt leidis, sidus ta õpilastega ja sellega, mis neist
pidi saama. Heinamaa, mis algas lossi tagant Käärjõe
kaenlast ja langes ühtlase tasandikuna alla Umbvõhma
poole, okastraadiga kopliteks jagatud karjamaa Leet-
järve taga, kinnikasvanud aukudega turbasoo mägede
vahel — kõik see huvitas Kõnnussaart kui agronoomi,
aga veel rohkem kui õpetajat. Mis on siin nii, nagu peab
olema, mis on siin nii, nagu ei tohi olla, — need küsi-
mused ei jätnud Kõnnussaart maha, need saatsid teda
kõikjal ja rikkusid ta rahu.

Vana-Võhma oli riik, mis jagatud kahte ossa: kooliks
ja õppemajandiks. Kõnnussaar ei tundnud veel kum-
bagi, aga ta pidi kiiresti tundma õppima nii ühte kui
teist. See polnud lihtne ülesanne, eriti mis puutus ini-
mestesse, sest Kõnnussaarel puudus oskus tutvuste soe-
tamiseks.

Hea seegi, et inimene, kes ühendas neid osasid, mis
õieti oleksid pidanud moodustama ühe jagamatu ter-
viku, oli Kõnnussaarele sümpaatne ja usaldatav. Direk-
tor Harak, kes ajaloolasena oli hakanud kasvatama
agronoome, näis olevat erakordsete võimetega inimene.
Ta oli Vana-Võhmal juba neljandat aastat — enne teda
oli igal aastal olnud uus direktor. «Mina ei lähe Vana-
Võhmale aastaks, ma lähen sinna eluksajaks,» oli vana-
nev pedagoog kinnitanud, kui ta direktoriks suunati. Ja
paistis, et ta mõtles seda tõsiselt.

Igal hommikul, kui Kõnnussaar lükkas lahti oma
akna, nägi ta, kuidas pikk, tugevasti vimmas mees läks
üle kaarsilla õppemajandi kontori poole. Ühel hommi-
kul läks Kõnnussaar temaga koos ja siis kõndisid nad

läbi kogu ojataguse riigiosa. Direktor Harak tuvustas uuele õpetajale meeeldi seda koolipoolt, mis, nagu ta kinnitas, tegi teda enneaegu halliks. Õppemajandi pärast anti talle igal aastal «pähe», õppemajandi pärast taheti teda igal sügisel lahti kangutada. Kuid direktor Harak ei tahtnud alla anda: ta palus armuaega ja ta jäeti jälle üheks aastaks — proovile.

«Ja nüüd loodan ma teile,» lõpetas ta oma aruande.

«Minule?» imestas Kõnnussaar.

«Jah, teile. Teile kui praktikule ja teile kui organiseerimise õpetajale,» kinnitas direktor tõsiselt.

Kõnnussaar tundis, nagu oleks nende sõnadega tema turjale heidetud mingi hirmus koorem, rängem, kui tema nõrgad õlad kanda suudavad. Mis praktik ta on või mis õpetaja! Ta on töötanud mõned aastad teise inimese juhtimisel ja vastutusel — see on kogu tema praktika, ja andnud mõned arglikud tunnid — see on tema õpetajaoskus. Kui õppealajuhataja Lill, kauaaegne pedagoog ja nimekas agronoom, pole suutnud direktorit vajalikult aidata, kui õppemajandi juhataja, noor energiline mees, pole asjast jagu saanud, kui kõik kaheksa agronoomiliste ainete õpetajat pole jõudnud õppemajandi olukorda parandada, kuidas siis tema, algaja igal alal, võiks sellega toime tulla?

«Tutvuge meie õppemajandiga, tutvuge temaga põhjalikult,» soovitas direktor lahkumisel. «Ärge vaadake ainult lautade valgeks vööbatud seinu, vaid tungige tema sisimasse sisemusse! Ja siis tulge minu juurde. Aga te võite tulla ka enne. Tulge kohe, kui teil on tekkinud mõni mõte, mõni tibatillukenegi mõte, kuidas meie agronoomide taimelava parandada.»

Direktor Haraka viimased sõnad ja tema murelik, põskedelt lohku vajunud nägu panid Kõnnussaare mõtlema. «Meie agronoomide taimelava...» Jah, see pidi olema korras, see pidi olema kõigiti eeskujulik, sellest sai ta aru. Aga kas ta pidi andma riigile ka kasumit iga toodetud kaerakilo ja piimaliitri pealt — see oli teine küsimus.

Kõnnussaar mõistis, et ta peab õppemajandit tõepoolest tundma õppima, hästi tundma õppima. Ta peab

teadma, mis on sel ühist ja mis erinevat, võrreldes teiste majanditega, mis mõttes on see-soodustatud ja mis mõttes raskemas olukorras. Üldistest teadmistest, mis tal seni tehnikumi õppemajandist olid, ei jätkunud. Oli vaja tungida tema «sisima sisemuseni».

Ja Kõnnussaar ei läinud enam pärast tunde tehnikumi taha mägedele, vaid sammus üle kaarsilla õppemajandi tootmishoonete poole. Ta käis sepikojas, aidas ja lautades ning hulkus põldudel, kus inimesed lõpetasid sügistöid, ja põldudel, mis olid juba tühjad ning lagedad. Aga alles siis, kui ta koos kolmanda kursusega, kus tal pidid olema sel päeval tunnid, saadeti naeripõllule, hakkas ta tabama õppemajandi hinge, õige natuke juba taipama, mis siin oli valesti.

See, missuguste nägudega õpilased võtsid vastu töölemineku teate, kuidas nad rõhutatud aeglusega sammusid põllu poole, nende vastastikku heidetud sõnad ja lausepooled, nende liigutused, nende töötempo — kõik see tuletas meelde midagi, mida ta oli näinud ühel päeval kolhoosi heinamaal ja mis teda seekord rängalt oli vapustanud. Siin, õppemajandi põllul, sedasama näha, olgugi varjataval kujul, oli veelgi hullem. Seal, «Tulevikus», oli tegemist nendega, kes maailmast olid kokku tulnud, kaasa toonud oma isa-ema või jumal teab kelle suhtumise töösse, siin olid aga need, kes varsti pidid minema teisi juhtima, teisi õpetama tööd armastama ja seda õigesti tegema. Missugused juhid saavad neist, kes ise tööst kõrvale tahavad hoida, missugused põllumajanduse spetsialistid võivad neist tulla, kes oma ala ei armasta?!

Aga — kas nad tõesti ei armasta? Ja miks nad ei armasta?

— Ja miks tulid nad siis Vana-Võhmale?

2

Vana-Võhma oli ehtinud end pidurüüga, et vastu võtta noori, ja need olid tänulikud, et ta aitas kiiresti üle saada kodust lahkumise kurvastusest. Ometi oli neidki, keda Vana-Võhma ilu ei suutnud lohutada ja

kes kaua käisid ringi uduste silmade ning suletud südamega. Üks sääraseid oli väike Liivi Loit.

Neljateistkümne-aastane Liivi oli oma kursuse tütarlaste seast kõige väiksem. Tema helkjaspruunid juuksed rippusid veel kahes pikas patsis. Esimesest päevast alates kandis ta klassis vormikleiti helevalge krae ja kätistega. Tunnis istus ta vaikselt, käed laual, ja tema tumedad tähelepanelikud silmad vaatasid läbi prilliklaaside ainult õpetajat. Kõik olid talle võõrad, sest vastuvõtueksameil ta ei olnud, samuti ka mitte kolhoosis. Ta oli tulnud Vana-Võhmale ainult sellepärast, et oli konkursi tõttu jäänud pedagoogilise kooli ukse taha. Ometi ei võinud keegi aimata, et ta õhtuti peidab näo patja ja nutab.

Väike Liivi ei rääkinud sellest kellelegi, et ta igatseb koju. Ta oli siin nii hirmus üksi. Igal tüdrukul oli juba oma sõbranna, oma südamesõber, keegi, kellele võis näidata vargsi kirjutatud päevikut ja rääkida kõik mured, — temal aga polnud kedagi. Ta oli üksi nii klassis kui ka internaadis.

Tütarlapsed elasid uues hoones, mis asus vana internaadi varemete lähedal, üsna allikatiigi ligi. Vana internaat oli sõja ajal maha põletatud ja selle paksud raudkivimüürid olid ikka veel koristamata. Nende ümber kasvasid nõgesed ja pujud, põlenud sirelite asemele olid ilmunud mürgiste marjadega koerõispuud ja müüripragudest pugesis välja kase- ning pajuvõsud.

Liivile need vanad müürid ei meeldinud, videvikus ajasid lausa hirmu peale. Õnnetuseks pandi ta elama just sinna tuppä, mille aknad olid varemete poole. Ta oleks võinud paluda end ümber paigutada, kuid ei tihanud klassijuhatajale põhjusest kõnelda ega tahtnud lahkuda Marikast ning Urvest, kellega oli juba veidi harjunud.

Tuba ise meeldis Liivile päris hästi — see oli avar, laia akna ja seinakappidega. Mitte kõikidele tüdrukutele ei jätkunud veel uusi reformpõhjaga voodeid, kuid Marika tegi komandandile selgeks, et loosivõtmine pole õiglane, vaid kes ees, sel eesõigus. Nii oli nende toas kolm ühesugust valget voodit, mille vahel seisid väikesed öökapid. Kappidel olid tikitud linad, vaasid lilledega

ja veel palju tähtsaid asju. Marika oli asetanud aukohale põletatud mustriaga puukarbi, Urve aga seitse elevanti ja lõhnava verega neegripoisi. Kummalgi öökäpil oli ka pilt: Urvel perekonnapilt isa, ema, õe ja vennaga, Marikal venna pilt, mille taha oli kirjutatud «Pirtsule — Peetrilt». Lõpuks tõi ka Liivi oma aarded välja. Veidi areldes pani ta lauale isa pildi allkirjaga «Taa-dike» ja selle kõrvale tüki põlevkivi ilusa konnakarpide mustriaga. Viimane äratas kohe tähelepanu ja käis käest kätte, enne kui talle määratud kohale tagasi jõudis. Muidugi pidi nüüd Liivi rääkima, kust ta selle kivi sai, oma isast, kes töötab sügaval maa all, oma võõrasemast ja väikesest poolõest, kes ei oska veel kõneldagi. Aga seda tehes ei suutnud ta haledust tagasi hoida — ta pidi teistele selja pöörama, et vargsi prillide alt pisaraid pühkida.

«Miks sul õe pilti ei ole?» nõudis Marika kohtumõistja häälega.

Sõnakuulelikult otsis Liivi ühe raamatu vahelt pildi. Sellel oli päris noor naine samasuguste suurte tumedate silmadega nagu Liivil ja tema käel paksuke alasti beebi toredate lokikiharatega ümber ümmarguse inglinäo.

Tüdrukud leidsid kohe, et Liivi peab ka selle pildi lauale panema. Nii oli pere ilusasti koos ning Liivil polnud õieti enam mingisugust põhjust kurvastamiseks.

Liivi hakkaski pikkamööda harjuma. Õppimine ei olnud talle raske, ta vastas alati hea meelega ja hästi. Ning ühel päeval ütles Urve:

«Liivike, kas sa ei tahaks minu juurde istuda?»

Urve oli nii Liivist kui ka Marikast vanem. Ta oli juba kena neiu elektrilokkide ja ilusate kapronsukkadega jalgadega. Vahetundide ajal jalutas ta harilikult vanema kursuse tüdrukutega, klassi tuli alati kindlal otsustaval kõnnakul ja istus laua taga sirge seljaga. Internaadis nõudis ta korda ja hurjutas Marikat, kes armastas istuda päevatekil ega hoidnud lauda korras. See, et ta kutsus Liivit enda juurde istuma, pani väikese Liivikese punastama ja muutis korrapealt õnnelikuks.

«Aga — ma ju ei saa,» pidi ta ometi Urvele vastama.

Ta istus nimelt üksi esimese laua taga ja Urve kõrval istus Marika. Siis, kui Liivi esimest päeva kooli tuli,

olid kõik tütarlapsed juba paaris ja platsid täis. Liivi jaoks laskis komandant tuua klassi uue laua, mis pandi päris rea algusesse. Seal nüüd istuski ta ükski. Tema ees polnud enam kedagi, taga oli rida paaristikku istuvaid tütarlapsi, paremal samasugune rida poisse, vasakul aga lai aken. Esimestel päevadel piinas see Liivit kole-dasti, et ta pidi istuma ükski, pealegi kõige ees. Talle tundus see päris karistusena, ta arvas, et kõik teda vaatavad ja parastavalt muigavad. Vähehaaval hakkas see ebamugavus küll vähenema, aga ikkagi oleks ta hea meelega kohta vahetanud. Ja mitte kuhugi poleks ta niisuguse rõõmuga läinud kui Urve juurde. Kuid seal oli ees Marika.

Marika oli säärane, et teda ei liigutanud ükski võim, kui ta ise sellega ei nõustunud. Tema ei arvestanud teisi. Hommiküti tõusis ta varakult ja tegi seda ikka nõnda, et ka teised tingimata pidid ärkama. Tõmmanud selga pika sitsist hommikumantli, jooksis ta pesuruumi, solistas seal nii, et kogu põrand oli vett täis, ja kui ta tuppa tagasi tuli, oli ta juba täiesti unustanud, et on veel vara ja peaks liikuma tasa. Ta lükkas ukse hoolimatult kinni, kolistas toolidega või kõndis, et põrand paukus. Igal hommikul sai ta hurjutada nende käest, kes tahtsid magada, tema aga näitas neile keelt, mis oli terav nagu ussil, ja sähvas:

«Unimütsid! Magate oma elu maha!»

Suure, pooleks murtud kammiga ragistas ta oma juustes, mis olid alati sassis ja mida ta kunagi sirgeks ei saanud. Murdnud välja mõned piid, heitis ta kammi kapisahklisse ja istus laua taha, et hakata «töple». Raamatud ja konspektid, mida tal ühelgi õhtul polnud mahti avada, ootasid lauanurgal virnas. Ta tõmbas need enda ette, lehitses üksteise järel kähku läbi ja viskas teise virna. Siis rebis ta vihikust lehe ja hakkas kirja kirjutama. Ta kirjutab kiiresti paberilehe mõlemalt poolt täis, murdis kokku ja pistis ümbrikusse. Marki polnud tal vaja, selle asemel maalis ta sõjaväeüksuse numbri. Igal hommikul laskis ta säärase kirja koridoris olevasse postkasti, ja nii algas tema päev, mis mitte milleski muus ei sarnanenud eelmisega.

Väike Liivi jälgis Marikat imetlusega, Urvet aga austusega. Endamisi kadestas ta nii ühte kui teist. Kuidas ta küll oleks tahtnud olla säärane ilus, tark ja uhke, nagu oli Urve, ja säärane lõbus ja julge, nagu oli Marika! Kuid ta oli ainult väike «prillnina», kes iga vahetundi pelgas.

Liivi ei saanudki Urve kõrvale istuma, kuid ometi jäi Urve tema vastu kenaks. Vahetunni ajal võttis ta mõnikord Liivil käe alt kinni ja tõmbas ta jalutama, kodus aga hakkasid nad koos õppima, ülesandeid lahendama, harjutusi kirjutama. Urve rääkis, et ta isa töötab sohoosi tallimehena, ema aga aiatöölisena. Urvelgi on juba koht sealsamas valmis — kohe, kui ta kooli lõpetab, saab Veetla osakonna juhatajaks.

Seda viimast jutustas Urve ühel õhtul, kui nad kõik kolmekesi toas olid. Liivi ja Urve tegid õppimises vaheaja. Marika aga sirvis mingisugust vana «kapsast».

«Kui õnnelik sa oled,» ohkas Liivi Urve jutu peale, «sa saad, mis sa igatsed.»

«Kas sina siis ei saa?» küsis Urve.

«Ei,» ütles Liivi ja ta pehme hääl värahtas äraandlikult.

«Miks?» küsis Urve.

«Ta ju ei taha agronoomiks saada,» seletas Marika ja virutas raamatu kinni. «Kas sa siis ei tea — teda sunniti Vana-Võhmale tulema.»

«Ei!» nuuksatas Liivi. «Keegi ei sundinud — ma ise tulin. Aga...»

«Kui ise, siis ära hädalda!» hüüdis Marika põlglikult ja tahtis toast välja lipsata. Tal oli alati kiire — kunas oli vaja minna «rõngastele», kunas uut palli proovima —, teise mured ei läinud talle korda. Täna ei pääsenud ta ometi kohe minema, sest klassijuhataja sulges tal tee.

«Tere õhtust!» ütles ta ja astus tuppa. Küllap oli tüdrukutel ilme, nagu oleks neid tabatud mingilt lubamatult teolt, sest Kõnnussaar küsis:

«Noh, mis teie siin teete?»

«Nutame!» pahvatas Marika ja hakkas ise naerma.

«Nutate?» imestas õpetaja. «Aga miks siis?»

«Kolhoosi pärast,» vastas Marika, tähele panemata teiste keelamist.

«Missuguse kolhoosi?»

«Selle, kus on nii palju muda ja pori, et agronoom peab käima pükstes ja kummikutes ega saa selga panna ilusat halli kostüümi.»

«Marika!» hüüatas Urve. Ta oli Marika julmusest kohkunud. Kuidas võis ta naerda seda, et Liivi oli igatsenud saada õpetajaks ja kanda ilusat halli kostüümi. Tema, Marika, naeris ju kõige rohkem õpetaja Soorähna üle, kelle püksid lotendasid ja olid kortsus.

Kui klassijuhataja oli läinud ja Marikagi tema kannul välja lipanud, ütles Urve trööstivalt:

«Sa ära pane teda tähelegi — mis võib sellelt oodata, kel pole õiget isa ega ema!»

See, et Marikal polnud õigeid vanemaid, tegi Liivi kurvaks ja ta andis talle andeks. Ka Marika oli kõik unustanud, ja kui ta sai vennalt kirja, näitas seda nii Urvele kui ka Liivile.

Liivile tundus, et Marika venna kirjad olid imetoredad. Iga kord olid nad isesugused. Kord oli kirja peale kirjutatud «Armas õde!», kiri ise oli aga täis kerget loba, naljatlevat lõõpimist. Teinekord algas kiri lihtsalt sõnaga «Pirtsuke!», kuid järgnes tõsine jutt kirjutaja tegevusest, kavatsustest ja plaanidest või jälle oli see täis vennalikke õpetusi ning manitsusi.

«Oleks mul ka niisugune vend!» ohkas Liivi kord Marika kirja lugedes.

Marika murdis kirja kiiresti kokku, peitis öökapil olevasse laekasse, keeräs selle lukku ja riputas võtme endale kaela.

«Ära kadesta!» ütles ta teravalt. «Sul on vanemad ja õde. Mul pole mitte kedagi peale Peetri.»

Seekord sellest enam ei räägitud. Mõni päev hiljem, kui nad tulid kahekesi üle kaarsilla, lausus Liivi:

«Mina küll ei mõista, kuidas sa saad olla niisugune...»

«Missugune?» nõudis Marika ja jäi sillale seisma.

«Noh, niisugune — lõbus,» püüdis Liivi ettevaatlikult seletada, mõeldes sellele, kuidas Marika oli koolis kogu

päeva «tõmmanud». Marika turtsatas, tahtis edasi minna, kuid pöördus uuesti ja sähvas:

«Mis ma siis sinu arvates peaksin tegema? Käima kogu aeg nagu sina — silmad peos ja saba näpus!? Oota sa seda!»

Liivi kohkus, naaldus silla käsipuule ja vaatas vette. Vesi oli puhas, rohekalt läbipaistev. Allika põhjas helkisid kivikesed, helendas uhutud liiv. Parv ogalikke ujus kalda poole, kus kasvasid tarnad ja vesikarikad, kahisesid viimased lehed hõbepajude pikkade oksaraagude küljes.

Liivi pea vajus üha allapoole. Äkki nägi ta, kuidas tema pea kõrvale tekkis teine. Marika nägu vaatas talle veest vastu, algul tõsine, siis naeratav. Ta tundis oma õlal Marika rõhuvat kätt.

Korraga pistis Marika suust välja oma terava salvava keeleotsa — ta näitas iseendale keelt.

«Jookseme!» hüüdis ta ja võttis Liivi käest kinni. «Kumb jõuab enne internaati!»

Säärane tujukas ja taltsutamatu oli Marika ja Liivi ei mõistnud temale läheneda. Oli arusaadav, et Urve soovis endale teistsugust pinginaabrit. Marika aga istus oma kohal, nagu oleks see tal ostetud, ega tahtnud sellel teemal rääkidagi. Ja Liivil tuli istuda endiselt üksi.

Ühel hommikul, kui Liivi üsna rõõmsa südamega koolimaja laiast trepist üles jooksis ja oma klassi läks, juhtus midagi ootamatut. Tema laua ümber trügisid kõik I b poisid ja klassijuhataja oli nende seas.

«See koht on siin vaba, eks?» kuulis Liivi viimast küsivat.

«Jah, see on vaba!» tõendas Tiit — poiss, kes Liivile oli miskipärast vastumeelt. «Aga ta võiks ka minu kõrvale tulla!»

«Teie istute ju Kauriga,» lausus õpetaja.

«Mis sellest — me mahume ka kolmekesi.»

«Keda ta enda juurde tahab?» mõtles Liivi ja püüdis oma lauale läheneda. Ja siis märkas ta Tiidu ning klassijuhataja vahel võõrast poissi sinistes treeningpükstes ning uues hallis tuulepluussis. Poiss oli seljaga ukse poole. Tal olid liiga lühikeseks kärbitud tumedad juuksed, mis pealael tõusid harjastena püsti, ja pruuniks

päevitunud kael. Järsku pööras ta pead ja vaatas Liivile otsa. Ja kohe märkasid ka kõik teised Liivit.

«Noh, näete, siin ongi teie pinginaaber,» lausus klasisjuhataja poiste ringist välja astudes. «Loodan, et sobite hästi!»

Helises kell. Liivi märkas võõra poisi näol kummalist naeratust.

«Nii — nüüd on kõik toolid meie klassis täis. Olge siis tublid ja vaadake, et mõni plats enneaegu tühjaks ei jääks!»

Nende sõnade järel lahkus õpetaja klassist.

Liivi läks nagu vastu tahtmist oma laua juurde, pani raamatud sahtlisse ja istus. Võõras poiss seisis endiselt, paar kladet käes. Alles siis, kui õpetaja tuli klassi ja lausus: «Istuge!», istus poiss kõheldes Liivi kõrvale tühjale toolile ja pani rusikad lauale. Need olid suured nagu töömehel ning parema käe pöidla küüs oli sinine.

Liivi avas kiiresti vihiku ja kummardus selle kohale. Ta tundis, et kõik, kes istuvad tema taga ja temast paremal, vaatavad tema poole ja nende pilgud kõrvetavad teda tulisemalt kui kunagi varem.

Kui õpetaja hakkas seletama uut ainet, võttis poiss tasku küljest täitesulepea, tõstis enda ette ühe sahtlisse torgatud kaustikutest ja kirjutas sellele suurte nurgete tähtedega:

«Räni Olev:»

Liivi ei liigutanud pead, kuid ta nägi siiski selgesti mõlemat sõna ja veel midagi, mida polnud, aga mis oleks pidanud olema. Ja ilma et ta isegi oleks teadnud, mis teeb, sosistas ta poisile:

«Koma!»

«Mis?» küsis see taipamatult.

Liivi kallutas end üsna veidi, sirutas käe ja tõmbas kahe nime vahele koma. Ja samal silmapilgul vaatas ta üles, kohtas poisi pilku ja nägi, kuidas poiss nõustuvalt peaga noogutas.

«... ja võimegi koostada võrrandi,» lausus õpetaja ning ta kriiti hoidev käsi liikus kiiresti mööda tahvli siledat pinda.

Tahvel oli lai, koosnes kahest osast ja kattis peaaegu kogu seina. Ta oli päris must, hiljuti värvitud, kuid ometi ei hakanud kriit talle hästi peale. Et kõike mõista, pidi pilk libisema koos õpetaja käega ja võis ainult vilksamisi hüpata kladelehele, kuhu oli tarvis kõik üles märkida. Iga kord kui käsi jõudis arvusid, tähti, plusse ja miinuseid kirjutades tahvli keskkohani, kus peatus nagu aru pidades, kas üle vahekoha hüpata või tagasi pöörduda, küsis õpetaja:

«Selge?»

«Jah! On küll!» vastati ja käsi kirjutas edasi.

Olev ei vastanud midagi. Ta pilk libises üle tahvlile kirjutatud märkide, üle õpetaja heledate, sirgelt üle pea kammitud juuste, üle tema kitsa, vaimustust kiirgava näo ning kõhnade längus õlgade ja üle kõrge pika vana-moelise kateedri, mis varjas õpetaja poolest saadik enda taha. «Olengi koolis!» mõtles ta vallakippuva rõõmuga. «Olen koolis!» Kuid samas tundis torget südames, sest talle meenusid vanaema viltukistud suu ja silm, millest takistamatult veeresid pisarad. Kas ta siiski poleks pidanud koju jääma ja hoolitsema, et vanaema juurde tuleksid kõige paremad arstid või et ta viidaks kõige paremasse haiglasse?!

Suled krabisesid, vihikute ja raamatute lehed kahisesid, keegi kõhatas, keegi jutustas midagi tungiva sosi-naga, keegi kolistas tooliga, seda paremini seades. Kõik need hääled joovastasid Olevit ja tõusid nagu varjava kattena selle ette, mis oli kaugel. Siin tema lähedal istusid need, kelle juurde ta oli igatsenud, ja tal olid samad õigused mis neil. Ta ei pidanud õhtul enam minema teist teed, ta võis minna nendega koos — internaati, sööklasse, võimlasse, Leetjärve äärde — kõikjale! Nüüd oli ta Vana-Võhmal. VANA-VÕHMAL! See nimi jääb tema elusse suurte tähtedega, ilusate tähtedega.

Olev naeratas ja vaatas kõrvale.

Tütarlaps hoidis kramplikult sullepead oma peeni-

keste sõrmede vahel ja kirjutas kiiresti. Ta tegi imeilusaid numbreid ja tähti. Keerdus otstega patsid ulatusid talle sülle. Ta õhetas.

«See pole Marika Avarmaa ega Urve Niitla. See pole keegi neist, kes olid kolhoosis,» mõtles Olev. «Kes ta on? Ka uus?»

Ta liigutas oma kladet, vaatas sellele kirjutatud nime ja väikest õrna koma kahe nime vahel.

«Teie seal — mis teie nimi on?» hüüdis õpetaja üle kateedri. Kriiditükk pikkade sõrmede vahel, tuli ta kateedri tagant välja, astus paari sammuga Olevi laua juurde, võttis tema eest klade, vaatas sinna sisse, löi siis kaane tagasi ja ütles:

«Nagu ma arvasin. Mitte midagi pole üles märgitud, mitte midagi ei saa aru. Nägu särab vastu nagu kuu, aga ühtegi matemaatilist mõtet pole peas. Mis?»

«Seltsimees õpetaja, ta ju alles tuli,» hüüdis keegi tüdrukutest üle klassi ja teda toetasid ka teised: «Ta pole jõudnud!»

«Vait, teie advokaadid!» keelas õpetaja. «Just sellepärast, et ta alles tuli, peabki ta mitmekordselt töötama, tema aga ei viitsi teematki üles märkida. Või ei saa te aru, mis ma seletan? Aga miks te siis ei küsi? Õpilane peab alati küsima «Kuidas?» ja «Miks?», ikka «Kuidas?» ja «Miks?». Arusaadav?»

«Jah!» vastas Olev ja vaatas õpetajale otsa. Ta mäletas hästi õpetaja Liivakut, pikka kõhna meest, kes eksamil kiusas poisse heinakuhjade ja põhuvirnade suuruse arvutamiseega. «Kolhoosi jõeäärsel heinamaal on kaheksateist kuhja. Nelja kuhja kõrgus on...» Missuguse rebasenäo ta tegi, kui poisid kimpus oli või viltu rabas. «Aga, kulla agronoom, te jätate ju kolhoosi loomad päris nälga, kuidas siis niimoodi tohib! — Ah ära unustanud? Ei, ei, sõbrake, niisugust asja ei või unustada, ennem juba unustage oma nimi!» Olev ei olnud midagi unustanud — matemaatikat ta ei unustanud —, seepärast ei kartnud ta siis ega kartnud ka nüüd.

«On arusaadav?» küsis õpetaja uskumatult. «Kas ka see on arusaadav, mida ma tahvil seletasin ja mida teie ei suvatsenud üles märkida?» nõudis ta ja Olev märkas tema silmis tuttavaid pilkesädemeid.

«Jah, ka see on arusaadav,» vastas Olev naeratust varjamata. «See on ju kordamine.»

«Vaatame! Vaatame seda kordamist!» ütles õpetaja ja pistis kriiditüki Olevi näppude vahele. «Minge, palun, tahvli juurde!»

Ta ütles «palun», kuid see kõlas ähvardusena.

Olev läks tahvli juurde. Esimest korda seisis ta nüüd selle laia tahvli ees ja vaatas oodates klassi poole. Ta nägi endale vastu vaatavat poiste ja tüdrukute nägusid, naeratavaid, kahtlevaid, julgustavaid ja kaastundlikke. Üheks hetkeks peatus ta pilk oma pinginaabri helkivatel prilliklaasidel.

Laudade vahel edasi-tagasi käies dikteeris õpetaja ülesande, tuli siis tahvlile lähemale ja hakkas pead ühele õlale kallutades Olevit jälgima. Klade oli tal ikka veel avatult käes, otsekui tahaks ta sinna vastuse eest hinnet panna.

Olev märkis tahvlile arvud, pidades meeles ülesande sisu. Pikkamööda kordas ta seda mõttes. Ülesanne polnud eriti raske — ta oli sellest aru saanud juba arvusid kirjutades —, aga selles oli üks «konks», üks salakaval koht. Olev ei lasknud end heidutada. Ta uuris arvusid ja pingutas aju, kuid asjata. Küsivalt vaatas ta pinevil oleva klassi poole ja lõi silmad maha. Ta kõõritas õpetaja suunas ning nägi selle näost, et see endamisi naerab, naerab teda just selle pisikese kavala konksu pärast, mille ta tüüpilise ülesande külge pistis.

Olev pöördus uuesti tahvli poole. Ta pidi selle ülesande lahendama. Matemaatika oli ju tema tugevaim külg, kõige toredam õppeaine. Ja just võrrandite koostamine oli teda alati vaimustanud. See oli omamoodi sport, huvitav, põnev ja täpne.

«Esimeses brigaadis külvati...» Terav kurd kulmude vahel, kordas Olev mõttes ülesande käiku. Ta silmad puurisid tahvlile kirjutatud arvusid, lähendasid neid üksteisele, lükkasid uuesti laiali. Ei! Nii see ei lähe! Aga kuidas siis, kuidas siis?

Klassi lõpust tõusis kõmin. Mis see oli? Kas keegi oli ülesande juba lahendanud? Õpetaja käeliigutus lõpetas kõmina.

Olev tundis, kuidas temas toimus midagi kummalist.

Ta ei kuulnud ega näinud enam midagi peale arvude, ta ei mäletanud mitte midagi peale ülesande, ta ei mõelnud mitte millelegi peale selle väikese tigateda x-i, mille sarved ta pidi murdma.

Veri voolas pähe, kõrvad hakkasid kohisema. Rahu! Rahu! Rahu!

Käes! Olev kustutas kiire liigutusega tahvlilt kõik senise, ja kirjutanud õige võrrandi, lahendas ülesande kiiresti. Siis pani ta kriiditüki tahvli äärele, lõi tolmu käte küljest ära ja pöördus klassi poole.

Kui avar, kõrge ja hele oli klass! Kui sõbralikud olid temale vastuvaatavad näod! Kui suurelt särasid valgel tagaseinal kolm punastest tähtedest koostatud sõna: «Õppida! Õppida! Õppida!»

«Tubli! Väga heal!» ütles õpetaja ja vaatas Olevile otse silmadesse. Ta nägu oli lõbus, kavaluseta.

Klassis tekkis liikumine, tõusid hääled. Olev hakkas eraldama ilmeid, sõnu. Talle meenus kodu ja see, kes ta on.

Õpetaja ulatas talle klade ja lisas:

«Kui te kõigis aineis nii tubli olete, siis tuleks teid viia a kursusele.»

«Miks?» imestas Olev.

«Seal hakkame suuremate sammudega edasi minema — sellepärast.»

Klassis tõusis protestisumin. Olevile meenus vene keel ja tal hakkas häbi.

«Ei!» ütles ta puldi tagant välja astudes. «Ma pole kõigis aineis nii tugev. Ja üldse — ma ei taha siit kuhugi minna.»

4

Võimlema! Võimlema! Võimlema!

Suurt aisakella helistades jooksis korrapidaja läbi koridori, tõukas lahti tubade ukсед ja tõmbas ühe rop-suga teki pealt neil, kes kolme minuti eest antud äratuse maha magasid. Palju sääraseid ei olnud, sest kõik teadsid, et kui kolmanda kursuse Kõiv on internaadi korrapidaja, ei maksa vigurdada ega end kurdiks teha. Tema oli tulnud sügisel sõjaväest, ta oli vanem ning

tähtsam paljudest abiturientidestki — korrarikkujaid ta ei sallinud.

Võimlema! Võimlema! Võimlema!

Koridor oli täis jalgade müdinat, üksteisega segunevaid hääli, trepid kõmisesid allajooksvate poiste samumudest, ukсед paukusid... Kuid väike Otu Kauri, kes elas Olevi ja Tiiduga ühes toas, tõmbas end kõssi, peites peagi teki alla. Ta oli olnud õhtul kaua üleval, istunud üksi raamatute taga ja nüüd oli tal uni ja külm. Ta värises mõtte juures, et peab otse soojast voodist minema välja udu ja niiskuse kätte, jooksmata paarsada meetrit eemale spordiväljakule, vehkima seal käsi ja jalgu, painutama end igapidi, hüppama ja kargama ning lõpuks veel ojas külma veega pesema. Seda viimast polnud küll kodukorras ette nähtud — võis pesta ka pesemisruumis kraani all —, aga kes sattus kord ühisesse möllu, pidi paratamatult kõik kaasa tegema. Otu eelistas olla mõned minutid veel sooja teki all — see oli nii mõnus, et loobu selle eest kasvõi mõnest viiest!

«Tõuse, Otu!» hüüdis Olev, ja haaranud rätiku ning seebi, jooksis esimesena toast välja. Temale ei teinud hommikune tõusmine mingit raskust, talle meeldis päeva tormiline algus.

Nagu kolhoosi sälud traavisid poisid läbi pargi, jalge all kahisesid lehed, ümberringi vuhises tuul... Organiseeritud võimlemisest ei tulnud midagi välja, määratud «instruktorid» pidasid silmas ainult seda, et kõik liiguksid, vehiksid, aga mitte mõne pargipuu varju lõdisema ei jääks.

Olev oli juba seitsmendas klassis olnud hea võimleja, töö põllul oli teinud ta sitkeks ja tugevaks. Ta kael, sääred ja turi olid päevitusest pruunid. Oma lühidusele vaatamata oli ta painduv ja kerge. Pärast käte, jalgade ja rindkere harjutusi tegi ta tiiru jooksurajal ning lippas siis allika juurde, kus poisid juba end külma veega hõõrusid. Kui ta värskena internaati tagasi jooksis, tuli koridori ukse tagant välja Otu Kauri. Tal oli rätik käes, ta paljad kõhnad olid värisesid ja huuled olid sinakad.

«Kuule... Noh... Miks sa siis nii?» imestas Olev. «Sa külmetad ju nii end ära.»

«Tiit...» võbises Otu vastuseks. «Südametu loom...»

Olev ei saanud naeratust varjata. Ta oli juba näinud, kuidas Tiit väikest Otut «kasvatas» ja «karastas», talle püsti-pikali tegi. «Mis mees sust niimoodi saab — ei jaksa prillegi kanda! Marss, maast lahti ja kümme kükki!» — nii käis see iga päev, hommikul ja õhtul. Otu protesteeris, ajas vastu, palus ja püüdis põgeneda, kuid pidi lõpuks ometi Tiidu sõna kuulama.

«Ta soovib ju sulle ainult head,» lausus Olev nüüd lepitavalt.

«Jah, muidugi! Sulle soovib ta ka head, kui oma harjutused mahakirjutamiseks annab!»

Oh-hoo! Väike Otu teadis, kuidas salvata: Hambad olid tal teravad, seda oli Olev juba märganud.

Ta mäletas Otu Kaurit eksamipäevist. See, kuidas ta siis ütles: «Ma pean sisse saama!», äratas imetlust ja austust. Kuid kolhoosis sulas see imetus kokku, kuivas ära. Otu oli füüsiliselt nõrk, ta pandi alati tegema kõige tühisemat tööd, saadeti tihti ainukese poisina tütarlaste sekka. Ta ei nurisenud, talle nagu meeldiski pugeda kuhugi kõrvale, muutuda tähelepandamatuks. Tal oli mingi oma tegevus, mingi salajane, teistele mõistmatu huvi. Sel ajal kui teised löid palli, kõögutas ta taimemääraja kohal ja sorteeris töö ajal kogutud lehti ning kõrsi.

Olev imestas, kui leidis, et Otu Kauri ja Tiit Leikop olid internaadis ühes toas. Nad istusid ka klassis kõrvu ja see näis hästi sobivat, sest mõlemad olid targad poisid. Vahe oli vaid selles, et Otu mõtles ainult õppimisele, Tiit aga kõigele muule peale õppimise. Tiit hooldis ka selle eest, et Olevgi number kümnendasse paigutati. Olevil polnud midagi selle vastu — temal oli täiesti ükskõik, missuguses toas ta voodi seisab. Peaasi, et selle jaoks ikka ruumi leidis ja ta võis kohe esimesel õhtul koju kirjutada, et kõik on korras.

Kõik olekski korras, päris hästi korras, kui poleks neid harjutusi, millele Otu vihjas, ja teatavaid tunde, kus tuli istuda nagu sütel.

Vaikides, nagu pahuksis olijad kunagi, hakkasid poisid riietuma.

Olev pani jalga kingad. Need olid uued ja läikivad — vanaisa ostetud. Kuid nüüd läksid paelad sassi ja Olev

tõmbas ühe neist puruks. Sidunud paelaotsad suure sõlme kokku, ei saanud ta seda kingasilmast läbi. Ta pusis ja pusis, rebis paela ja kordas mõttes: «Kade! Kade oled! Tahaksid, et mul kehvasti läheks, siis paistaksid sinu viied paremini välja!»

Otu riietus kärvesti, otsekui kartes kellegi ilmumist. Pani jalga vanad tekstiilkingad, mille pandlaid oli lihtne kinni tõmmata. Riided olid tal kehvavõitu, ja kuigi poiss oli väike ning kõhn, oli ta oma riiete jaoks ikkagi liiga suur. Kuid tugevate mustade raamidega prillid olid ostetud kasvamise jaoks ja kui ta need ette pani, muutus ta terava lõua ning pika kүүrus ninaga nagu hoopis väikeseks.

Otu seisis juba minekuvalmis, kui Tiit tuppa tormas. Ta oli trussikutes, paljajalu ja palja ülakehaga. Ta lõõtsutas nagu pärast pikka jooksu. Säärasena, sorkil juuste ja punetava näoga, jäi ta väikese Otu ette ja nõudis:

«Noh, kas pesid ojas?»

Kuid Otu ei kartnud teda enam. Niipea kui tal olid raamatud käes, tundis ta end kaitstuna. Ta pruunid silmad hakkasid läikima ja elustasid kahvatut nägu.

«Pesin, pesin!» hüüdis ta ja lippas uksest välja.

«Pea sa meeles!» põrutas Tiit talle järele.

Jutustades sellest, et ta oli täna pikendanud jooksumaad veskisillani, toppis Tiit end riidesse. Olev mäletas, kuidas Tiit kolhoosis oli veninud, ja imestas, kui ruttu ta nüüd end rakmesse pani. Ainult minut või poolteist, ja juba kutsuski ta Olevit:

«Tule! Lähme «keelatud tsooni!» »

«Keelatud tsoon» — see oli tütarlaste internaat. Kuid nad ei läinud sinna, vaid sama maja alumisel korral olevasse sööklasse. Ja sealt viis teekond koolimajja.

Koolimaja pikk koridor polnud just hästi valgustatud: aknad olid ainult kahel pool otsas, kust trepid viisid alla ja üles. Keskel oli rida uksi. Raamatud kaenla all, liikus Olev ühe ukse juurest teise juurde. Iga ukse taga tegi ta peatuse, ja nagu ei tunneks ta neid juba küllalt hästi, luges ustel olevaid silte: I a... I b... II a... Ta jõudis koridori lõppu, kust trepp läks üles. Seal, kolmandal korral, loomakasvatuse kabi-

neti kõrval, oli IV kursuse «tsitadell». Miks seda klassi tsitadelliks nimetati, seda Olev ei mõistnud — oli see ju kõige ilusam klassiruum suure lahtise rõduga. See klass oli kõikide unistus juba sellegipärast, et sealt viis tee taas alla, nimelt saali, kus anti kätte diplomid.

Pika koridori seinad olid täis aukirju ja mitmesuguseid diplomeid. Need kõik olid Olevil juba palju kordi läbi uuritud ega huvitanud teda enam. Hoopis tähtsam oli suur klaasialune teadetetahvel. Selle juures oli alati rahvast ja Olevil oli päris tegemist, et lähedale saada. Ta luges parajasti teadet selle kohta, et põllumajandusringi esimene referaatkoosolek toimub reedel taimekasvatuse kabinetis, kui kuulis enda kõrval madalat sooja häält:

«Spordikollektiivi koosolek on homme kell seitseteist, kas panid tähele?»

Olev heitis pilgu rääkijale — see oli ilusate mehelike näojoontega suur poiss, arvatavasti viimaselt kursuselt. Olev teda ei tundnud, kuid küsis siiski:

«Kas kõik võivad tulla?»

«Kuidas siis!» vastas poiss ja hakkas ümberolijaile seletama, kui tähtis on kuuluda vähemalt paari spordisektsiooni.

«Ja-jah!» mõtles Olev endamisi. «Mul poleks midagi selle vastu, kui ainult...» Ta kiikaski tunniplaani poole. Peaaegu igal hommikul oli ta seda vaadelnud ja ikka pidanud pead vangutama. Veel kord uuris ta seda päris põhjalikult. Ei, mitte midagi polnud muutunud, kõik oli endine.

«Küll on imelik,» ohkas ta kuuldavalt, «kõik raske-
mad ained on esimesel kursusel.» Ja ta luges jälle: matemaatika, füüsika, keemia, eesti keel, vene keel, vene keel, vene keel... Kui mitu korda nädalas vene keel! Aga kolmandal kursusel ainult mõned korrad ja neljandal üldse mitte! Seal olid niisugused imelihtsad õpiained, nagu taimekasvatus, mehhaniseerimine ja maaparandus!

«Kuule,» küsis ta nüüd Tiidult, kes poistesalga sekka oli ilmunud, «seleta mulle...»

«Mida?»

«Miks on tunniplaan nii imelikult koostatud?»

«Kuidas imelikult?» nõudis Tiit ja torkas käed püksitaskusse, tõmbas aga kohe jälle välja, sest kaks õpetajat tuli trepist üles.

Kui Olev talle vaikselt seletas, mis ta mõtleb, hakkas Tiit naerma.

«Vaata,» ütles ta nii, et kõik pidid kuulma, «asi seisab selles, et enne olgu ikka vundament ehk baas ja siis alles võib tulla pealisehitus.»

«Mis pealisehitus?» küsis Olev juhmilt.

«Agronoomia muidugi!» seletas Tiit laialt, ja et õpetajad olid möödunud, torkas käed sügavalt püksitaskusse. «Kõigepealt tahetakse sinust teha nõndanimeetatud haritud inimene ja siis alles agronoom. Haritud inimene aga peab mõistma igasugust tringel-trangelit. Ühe sõnaga — nagu keskkoolis. Ainult et siin ei pakuta midagi tilkhaaval, vaid kohe kapaga. Olge lahked ja saage targaks!»

Tiitu jutt pani poisid naerma. Olev tundis ainult oma kursuse poisse, neid, kellega ta kolhoosis ühes oli olnud. Siin oli rohkem neid, kes olid talle veel võõrad. Nende seas oli temast endast väiksemaidki, aga rohkem suuremaid, viikis pükste ja lipsuga. Oli näha, et Tiit tahtis nende viimaste tähelepanu teenida, sest ta ütles hooplevalt:

«Minul on see krempel keskkoolis juba pähe tuubitud, — sina, vennas, aga venita ajusid!»

Olevile ei meeldinud, kuidas Tiit teiste juures end laiaks püüdis puhuda. Ent oli fakt, et Tiit oli temast palju targem, ja et ta keskkoolis oli õppinud, seda oli tal õigus igal ajal öelda. Ometi küsis keegi salakavalalt:

«Aga miks sa siis esimesest klassist alustasid, kui sul «baas» juba olemas on?»

«Oleksin võinud minna ka kolmandasse, aga... kus meil kiiret!»

«Põld ootab,» lausus energilise häälega poiss, kel olid jalas säärikud ja kalifeed, otsekui kavatseks ta kohe põllule minna.

Tiit tõmbas peoga üle oma pikkade tubakakarva juuste ja lausus muiates:

«Keda ootab, keda mitte.»

«Kuidas nii?» nõudis säarikukandja ja muutus korraga ähvardavalt suureks. «Minu arvates ootab põld kõiki, kes on siia tulnud.»

«See veel ei tähenda, et kõik sinna lähevad,» lausus Tiit endise rahuga. «Kõigepealt tuleb selgitada, kas amet on kondi ja vere järgi.»

«Siis selgita kiiresti!» käskis teine ja lõpetas ära pöörates: «Vingerdaja!»

Poisid, kes olid jäänud tunniplaani juurde peatuma, jagunesid rühmadeks ja valgusid laiali. Olev nägi, et säarikutes poiss läks koos lipsukandjatega kolmandale korrale. Ta küsis Tiidult:

«Kes see oli?»

«Vaher, õpilaskomitee esimees,» vastas Tiit ükskõikselt. «Laiutab ennast!»

5

Kui tunniplaan on nii suur, et sinna mahuvad pea-aegu kõik keskkoolis õpitavad üldained ja peale nende veel lõpmatu hulk igasuguseid eriaineid, mis peavad andma kooli lõpetajale «laia profiili», siis peab ka õpetajatetuba olema õige avar. Vana-Võhmal oligi see üsna ruumikas, sest neid, kes portfelli ja mappidega igal hommikul õpetajatetoa uksest sisse läksid, oli päris palju. Mõned neist olid juba vanad ja hallid, kühmus oma aastate või tarkuse all, mõned alles noored, saledad ja kerged, nii et kippusid õpilastega võidu treppidest üles jooksma. Kõige rohkem oli aga neid, kes olid sellises väarikas eas, kus inimene näeb kõik, kuuleb kõik, paneb tähele kõik, ja ei anna andeks mitte midagi. Neid viimaseid pidid õpilased muidugi kõige rohkem arvestama ja nende pärast väljas, klassis ning koridoris silmad ja kõravad lahti, suu aga kinni hoidma, sest muidu võis kergesti juhtuda, et tuli lähemalt tutvust teha õpetajatetoga. Seda ei soovinud eriti just keegi, isegi mitte Marika Avarmaa, kes muidu suurt ei hoolinud, kellele ta vahetunni ajal sülle jooksis.

Loomulikult oli igal õpilasel teispooll õpetajatetoa ust oma lemmik — «kõige parem õpetaja». Poistel oli selleks mõni mehine mees, mõni «toekama aine» õpetaja —

matemaatik, mehhanisaator, ja kõigepealt Ränklepp; tütarlaste lemmikud õpetasid keeli, botaanikat, iluaian- dust või muud «ilusat». Marika Avarmaa pidas kõige toredamaks keemiaõpetajat Ingel Kaske.

Keemia oli paljudele tüdrukutele raske, kuid Mari- kale meeldis väga. Temale tundus see aine nii huvita- vana, et ta ei mõistnud, miks keemiaõpetajat ei armas- tatud. Marika meelest oli Ingel Kask võrratu. Kui ta oma raskel, mehelikul sammul trepist üles tuli, tõmbu- sid kõik koridoris jalutajad kõrvale, et talle teed anda. Ja kui ta klassi astus ning kateedri- rea pudeleid ja purgikesi pani, käis läbi tooliderea ohe. Mõnigi mees tõmbus kühmu, püüdes teiste selja taga väikeseks ja nähtamatuks muutuda, kuigi oli teada, et sellest mingit kasu ei ole: õpetaja Kask küsis alati just seda, kes kõige vähem teadis. Igal tunnil küsis ta ainult ühte õpilast, kuid piinas seda igasuguste valemite ning reaktsiooni- dega, ja iialgi ei piisanud talle viimase tunni mõistmi- sest. Kogu läbivõetud aine pidi selge olema, seal ei toh- tinud ühtegi tumedat täppi olla.

«Keemia on meie elu alus! Keemia on meie tulevik! Lapsed, õppige keemiat! Õppige keemiat!» kordas Ingel Kask tüdimatult. «Keemial ei ole piire. Keemia areneb! Õppige keemiat!»

Marika, kes palju ei viitsinud õppimisega vaeva näha, õppis keemiat. Igal tunnil põles ta kärsitusest minna vastama — tal polnud veel ühtegi hinnet. Kuid õpetaja pilk libises alati temast üle. Marika oli rahutusest lendu tõusmas, kui küsiti mõnd, kes ei mõistnud ja aega raisa- tes tahvli juures tammus. Oi, ta oleks tahtnud näidata, kuidas keemiat tuleb vastata! Huuli mossitades hakkas ta uut ainet kuulama. Kuid kohe haaras teda vaimustus. See, kuidas Ingel Kask oma ainet seletas, kuidas ta seda arusaadavaks tegi, kuidas ta molekul- lõhkus ja aato- meid kokku sulatas, oli imepärane. Kõik hakkas tema sõnades liikuma, elama, muutuma ja sai niisuguse täht- suse, niisuguse jõu, et kõik muu taandus, sulas fooniks. Kui õpetaja aeg-ajalt peatus, üle klassi vaatas ja küsis: «Kas on arusaadav?», hüüdis Marika õnnelikuna: «Jah! Jah on arusaadav!» Ta ei pannud tähele, kas ka teistele oli kõik selge, ta ei mõelnudki selle peale ja nähtavasti

ei mõelnud ka õpetaja, kel oli alati kiire, tunnid liiga lühikesed ja ainet liiga palju. Et kõik oli hirmus tähtis ja midagi ei võinud ära jätta, võttis Ingel Kask tihti vahetunnid lisaks. Nendel kordadel oli Marika peaaegu ainus, kes ei protesteerinud, ja tema, kes nii mõnigi kord juba enne õpetajat klassist välja jooksis, oli tige nendele, kes õpetaja juttu segasid.

Keemia ja Ingel Kask, keemia ja Marika Avarmaa, Ingel Kask ja Marika Avarmaa — oli mingi nähtamatu side, mis neid ühendas, mingi tugev, aga ühtlasi ka imeõrn side.

Marika Avarmaa jäi ometi Marika Avarmaaks. Ta oli kärsitu tundides, mis teda ei huvitanud, ja vahetundide ajal olid teda kõik kohad täis. Tema vasekarva pea välkus kord siin, kord seal ja ta hääl, erilise tämbriga, mitte küll meeldivuseta, kuid taltsutamatuvalt vali, helises läbi kõikide koridoride.

Ja nii see juhtuski. Nii see juhtus, et Marika seisis koridoris spordivitriini juures ja vaidles Ia kursuse rahvaga selle üle, kumb kursus toob esimesena uue karika nende kõrvale, mis tumepunasele sametpõhjale asetatuina helkisid vastu ja paljunesid vitriini külgepeegletes. Marika oli veendunud, et see on I b, tingimata I b. Ta püüdis seda niisuguse õhinaga teistele selgeks teha, et unustas kõik enda ümber. Ja nii ta ei märganudki, kuidas lähedale hiilis Tiit, tema oma klassivend Tiit Leikop. Tiit ajas käed laiali ja lõi need järsku Marika ümber kokku.

Marika kiljus pikalt ja metsikult, nii et see kostis õpetajatetuppagi.

Õpetajatetotoa uks kisti lahti, kuid Tiit jalutas juba poiste seas süütu rahuga. Ka Marika püüdis teha ükskõikset nägu ja kaduda teiste hulka, aga kui ta ümber pöördus, seisis tema ees keemiakabineti lahtise ukse juures Ingel Kask.

«Kes siin kisendas nii hirmsasti?» nõudis ta järsult. «Teie, Avarmaa?»

Marika tahtis seletada, öelda midagi vabanduseks, kuid teiste muigavad näod, nende varjamatu kahjurõõm takistas. Ta lõi oma sassis pea selga ja ütles:

«Mina!»

Õpetaja vaatas ringi, otsekui oleks ta kimbatuses, otsekui puuduksid tal sõnad, millega tüdrukut hurjutada. Nii ta laususki:

«Minge õpetajatetuppa!»

Ja sulgenud kabineti ukse, astus ta Marika ette, nagu tahaks teda takistada põgenemast või nagu kavatseks oma laia kehaga teda õpetajatetoa poole lükata.

Marika seisis liikumatult. Ta pea oli alla langenud, silmad otsisid kadunud pidet põrandalt. Äkki käis tuk-satus ta õlgadest läbi ja ta hakkas liikuma. Koridoris kõndijad tõmbusid kahele poole seina äärde — nii läks Marika nagu läbi kadalipu. Aga mida lähemale õpetajatetuba jõudis, seda kõrgemale kerkis tüdruku pea, ja kui ta lävel ootavale õppealajuhatajale otsa vaatas, oli ta pea jälle püsti, kuigi nägu oli plekiline ja huuled kõvasti koos.

Õpetajatetoas oli seekord palju rahvast. Siin oli neid, keda jumaldati, neid, keda Marika veel ei tundnud, ja neid, kelle üle vaikselt pihku itsitati. Ja kõik nad katkestasid oma tegevuse ning jutu ja vaatasid tema poole. Aga ühte nägu ta siin ometi ei näinud — ja selle üle oli tal lõpmata hea meel.

Õpetaja Kask istus akna alla toolile, nagu oleks ta väsinud ja nagu poleks tal «patusega» enam asja. Ta oli selle õppealajuhatajale üle andnud — tema kohus oli täidetud.

Õppealajuhataja Lill vaatas enda ees seisvat tüdrukut, nagu nii paljud õppealajuhatajad vaatavad halbu, kasvatamatuid väänkaelu, keda kõige õigem oleks koolist välja heita.

«Tei-ee,» venitas ta silphaaval. «Kas juba jõudsite unustada, missugustel tingimustel me teid vastu võtsime?»

Ta peatus, kuna talle meenus, et polnud mingisuguseid tingimusi, sest oli leitud, et lapsed ei pea vanemate süü pärast kannatama. Mis pidi ta nüüd tegema? Kasvatama? Ta hakkaski kasvatama: ta paukus, põrutas rusikaga lauale ja paukus jälle.

Marika ei mõistnud, mis õppealajuhataja nii kurjaks tegi. Ta silmitses seda pikka kõhna meest, kes erines teistest õpetajatest oma lameda äraraiutud kuklaga, ja

mõtles: «Küll on hea, et Kõnnut siin ei ole, küll on hea...»

«Noh, miks te ei vasta? Miks te nüüd suud lahti ei saa?»

Marika kehtas õlgu. Mida pidi ta sellele külmale, nuhtlevale inimesele vastama? See, et ta nii riidles, ei läinud temale üldse korda. Tal oli piinlik ja häbi ainult nende ees, kes istusid ümberringi ja silmitsesid teda murelike ja hellade pilkudega. Kuid isegi selle piinlikkuse ja häbi tõrjus tagasi üks uus nimetu tunne, mis oli tõusnud temas selle vastu, keda ta oli jumaldanud. Kui ta nägi, kuidas õpetaja Kask istus rahulikult mingit raamatut lehitsedes, nagu ei puutuks see põrmugi temasse, mis Marika Avarmaaga sünnib; kui ta nägi, kuidas ta paberilehele midagi — võib-olla koguni mõnd reaktsiooni — märkis, siis katkes temas üks äärmuseni pingutatud tunne, üks imepeenikene keel ja selle teravad otsad löid Marikat nii valusasti, et ta oleks nutma puhkenud, kui ta poleks olnud õpetajatetoas ja kui tema ees poleks paukunud see kuklata mees.

Äkki kuulis Marika häält, mida ta kogu aja oli kartnud. See hääl, soe, murelik ja andestav, lausus:

«Hea küll, Avarmaa, võite minna — me räägime sellest pärast.»

Marika võpatas, pöördus ja heitis pika meeleheitliku pilgu sellele, kes oli märkamatuks ilmunud õpetajatetuppa. Siis jooksis ta välja.

Uudishimulike parv õpetajatetoa ukse taga piiras ta sisse, kuid ta murdis sellest läbi. Ta murdis läbi, jooksis keset pikka koridori ja pahvatas naerma.

Kell helises... Kell helises, kutsudes õpilasi klassidesse. Marika jäi kõheldes koridori seisma. Algas tund, mida ta alati oli oodanud. Nüüd oli tal nägu, nagu kavatses ta trepist alla joosta. Kuid ei, ta pöördus ja läks pikkamööda klassi, istus sõnatult Urve kõrvale.

Avanes uks ja sisse astus Ingel Kask. Nagu ikka, olid tal käes mingid purgid, mingid klaaskorkidega pudelid. Nagu ikka, astus ta tugevate mehelike sammudega üle põranda ja pani kemikaalid kateedriks.

Kuid nüüd nägi Marika, mida ta enne kunagi polnud näinud. Ta nägi, et õpetaja on suur ja rohmakas ja et ta

pea ei sobi kehaga. Pea on väike nagu linnul, nagu kahvatuhall, juuksed aga pruunid, läiketa ja siledalt pea ligi. Ta märkas nüüd, et õpetaja seelikuvolt on sisse pressimata, ta pluus sobimatut värvi ja kampsunihõlmad välja veninud.

Marika ei kuulnud, mida õpetaja küsis, ta ei jälginud vastust ega reageerinud vigadele. Ja kui õpetaja võttis kriidi ning hakkas uut ainet seletama, ei avanenud Marikale enam taevas ega langenud tema peale valgus. Ta nägi ainult kätt, mis liikus tahvlil üles ja alla, nägi kriiti hoidvaid sõrmi, mis polnud peenikesed ega ilusad, nägi põialt, mis oli laia, meheliku küünega.

Muinasjutu-maailm oli hävinud. Ja mitte ainult seks korraks. Järgmisel tunnil oli Marikal küll vihik ees ja pliits käes, kuid ta ei kirjutanud reaktsioone, vaid joonistas hobusepeaga inimesi ja inimesepeaga hobuseid. Ta otsekui ootas, et õpetaja tuleks ja vaataks ta vihikusse. Kuid õpetaja ei märganud või ei tahtnud midagi märgata. Küljega klassi poole seistes seletas ta oma ainet, aeg-ajalt küsides: «Kas on arusaadav?» Paar korda, kui kohe vastust ei järgnenud, astus ta kõnepuldi tagant välja, tuli esimese laua juurde, kus istusid Olev ja Liivi, heitis pilgu nende vihikusse ja kordas küsimust: «Kas saate aru?» Ja jälle läks ta tahvli juurde tagasi, ja jälle krigises kriit, ja jälle krabisesid suled paberil, kuid Marikal ei olnud enam lusti joonistada. Huuli mossitades vahtis ta enda ette lauale, ta ninasõõrmed värisesid, lühikesed tumedad ripsmed liikusid ähvardavalt ja rohekad silmad muutsid oma värvi. Ja kui õpetaja natukese aja pärast jälle küsis: «Kas saate aru?», kõlas väljakutsuvalt üle klassi:

«Ei! Ei saa aru!»

Ingel Kask pöördus imestades ja küsis:

«Kes ei saa aru?»

«Mina!» hüüdis Marika ja hüppas püsti.

Klassis tõusis sumin.

«Kuidas nii — see on ju nii kerge!» ütles Olev esimesest pingist. Kuid Marika pöördus nagu välk tema poole ja sisises vihaselt:

«Sulle võib-olla on kerge, aga teistele ei ole. Mina ei saa aru!»

Õpetaja astus kateedri tagant välja, silmitses tahvlit, nagu püüaks kaugemalt vaadates leida varjul olevat viga, ja küsis:

«Mis teil siin arusaamatut on?»

«Kõik!» vastas Marika ägedalt. «Te seletate liiga kiiresti!»

Õpetaja neelatas. Marika nägi, kuidas ta kõrisõlm liikus nagu mehel. Ingel Kask lausus:

«Hea küll, ma seletan uuesti.»

Klass hakkas kihama. Keelavad hääled püüdsid õpetajat takistada ja Marikat maha suruda. Aga kumbki neist ei andnud alla. Jonnakalt, pea püsti, seisis Marika. Ingel Kask võttis kriiditüki ja hakkas uuesti seletama. Ta tegi seda võimalikult üksikasjaliselt, rõhutades ja olulisemaid kohti alla kriipsutades. Marika istus, ta ei kuulanud klassi ähvardavat hingamist. Ta pilk oli suunatud tahvlile, kuid ta ei pingutanud, et õpetajat mõista, vaid mõtles: «Ei saa aru, ei saa aru ega tahagi aru saada! Mitte ei taha, seleta, kuidas soovid!»

Kell helises vahetundi. Õpetaja rääkis edasi ja mõnedki, kes algul tõepoolest aru ei saanud, hakkasid reaktsioonide käiku taipama. Kuid nad polnud Marikale selle eest tänulikud. Ei võinudki olla, sest koridorist kostsid rõõmsad hääled. Õpetaja Kask ei mõelnud veel lõpetada ja kõik teadsid, et teda ei tohi segada, talle vahele rääkida.

Vahetund hakkas lõppema, Ingel Kasel oli aga veel palju öelda. Nüüd ei rääkinud ta enam Marikale, vaid kogu kursusele, noortele, kes peavad mõistma keemia tähtsust, tema suurt tulevikku. Ta kiirustas, ta teadis, et aega on vähe ja nii palju tähtsat öelda. Ta nägu hakkas õhetama, silmad loitma, hääl aga muutus üha jõulisemaks, energilisemaks, tungivamaks. Ja siis helises uuesti kell, koridoris jäi vaikseks, kuid Ingel Kasel oli vaja öelda veel üks lause, veel kaks lauset... Õpilased ei seganud teda, nad olid põnevil, nad ootasid.

Uks tõmmati lahti, sisse tuli noor mees, vihikud kaenlas. Hooga astus ta paar pikka sammu, peatus ja tõmbus vabandades tagasi nagu see, kes võõrasse klassi on tormanud.

Nüüd pidi Ingel Kask lõpetama. Ta pani kriidi ära, korjas kateedri oma purgikesed ja ütles vabandades:

«Ei, ei . . . see on teie tund . . . Ma lähen kohe.»

Ja pilku klassi poole heitmata tõttas ta välja.

Õpetaja Söödi läks naeratades oma kohale ja täitesulepead pikkamööda lahti keerates küsis:

«Miks teil täna jälle nii kaua läks?»

«Keemia areneb — sellepärast!» hüüdis Annuk.

Naerukõhin klassis kiitis ta teravmeelsuse heaks.

«Kõik areneb,» vastas õpetaja, kummardudes päeva- raamatusse tundi sisse kirjutama.

«Eesti keel ei arene!» hõikas Tiit üle klassi.

«Kuidas nii?» imestas õpetaja.

«Muidugi ei arene,» kinnitas Tiit ja tõusis püsti. «Algkoolis liitus -ki helitule häälikule, keskkoolis samuti ja nüüd ka siin.»

«Seda küll,» möönis õpetaja sullepead tasku ääre külge kinnitades. «Kuid ta areneb siiski ja nii, et mina ei jõua sellele järele. Teie aga olete need kõige suuremad arendajad. On lausa ime, missuguses toredas keeles te oma mõtteid juba avaldate. Kuulake ja tõlkige ka mulle!»

Ta tõmbas vihikute seast ühe, lõi selle lahti ja luges:

«Venna õps teeb täna kontsu.» *

Kõik pahvatasid naerma. Nad taipasid kohe, et nii polnud keegi kirjutanud, vaid et õpetajal on säärane meeolu, et soovib neid sõbralikult hurjutada. Ja õpetaja Söödi, noor inimene, kes ei tahtnud veel tunnistada korralduste ning eeskirjade rangust, unustas, et tal on teema, mis vaja läbi võtta. Ta rääkis kogu tunni emakeele ilust ja sellest, kuidas seda tuleb hoida. Kõik leidsid, et see oli tore tund, ainult Marika oli tõsine, otse sünge, nagu oleks tal ikka veel tahtmine püsti karata ja hüüda: «Ma ei saa aru! Te seletate liiga kiiresti!»

* Õpilaste argoo: «Vene keele õpetaja teeb täna konsultatsiooni.»

Neli meest läksid üle kaarsilla kooli poolt õppemajandi poole. Kaks pikemat kõndisid ees, kaks lühemat käisid taga.

Üks pikematest oli tugevasti vimmas, nagu kannaks ta oma turjal nähtamatut koormat. Peas oli tal üleskäänatud äärega talimüts, seljas tumehall sügispalitu ja jalas natuke viltu tallatud nahksäärrikud. Teine pikematest oli sirge, ta käis poole sammuga võrra esimesest ees. Et tal oli pruun korralik kaap, must läikiv kummimantel, mille alt välkusid viikis püksid ja kingade peale tõmmatud kalossid, siis polnud temas midagi erilist peale tugevasti kokkusurutud, peaaegu huultetu suu. Need, kes taga sammusid, olid mõlemad keskmist kasvu, kuid üks oli teisest märgatavalt turjakam. Tal oli peas rohekassinine suusamüts, seljas aga korralikult õmmeldud uuevõitu kerge jope ja jalas viisipäraselt allakeeratud säärega kummikud. Tal oli heledaverelise lai ja priske nägu. Viimane meestest oli kõhnavõitu nii kehalt kui näolt. Ta polnud ei tume ega hele: kulmud olid tal küpse leiva karva, nägu aga õhetas nagu pärast tublit sauna. Peas kandis ta hallitähnulist soni, seljas kauniste viidunud vihmamantlit ja jalas sirgete säärttega kummikuid.

Kaarsild ja tee olid libedad, sest hommikul oli tulnud esimest lund, mis nüüd lõuna paiku kippus jälle sulama. Lahtises kraavis, mida õpilased suvel maaparanduse praktikatundides olid puhastanud, nirises sogane, mitte just meeldivalt lõhnav vesi.

Viimane meestest jäi kraavi äärde seisma ja lausus:

«Alustame kasvõi siitsamast. Mis pagana pärast peaks see solgikraav meie ilusat Vana-Võhmat reostama?»

See, kes kõndis poole sammuga võrra teistest ees, ütles üht suunurka kõverdades:

«Aga, kulla mees, mis on sellel kraavil ühist agronoomiaga, mille eest te nii ägedalt võitlete? Mis on sellel ühist sotsialistliku põllumajanduse organiseerimisega, mida teie ei saavat meil kuidagi õpetada!»

«See kraav oli siin enne meid ja... Te näete ju, et Vana-Võhma on orus allikate peal — siin ilma kraa-

vide ja ojadeta läbi ei saa... Upuksime varsti kõige oma tarkusega,» toetas turjakas jopekandja.

Tugevasti vimmas mees ei lausunud midagi. Vaatas ainult üles tootmishoonete poole, kust kraav oma alguse sai, ja alla oja suunas, kuhu vänget lautade lehka levitav vesi vahetpidamatult pikkamööda nirises.

Jutu alustaja pöördus kõigepealt kalossidega mehe poole.

«Kui see kraav ei puutu agronoomiasse, siis agronoomidesse, keda me kasvatame, puutub see ometi. Teie, seltsimees Lill, peaksite kõige paremini teadma, et meil ei tule hoolitseda mitte ainult noorte mõistuse, vaid ka tunnete eest. Õelge mulle, mis tundeid see haisev solgi-kraav teis äratab?!»

Ta tegi pausi, sülitas ja jätkas, enne kui teine vastata jõudis:

«Kuid, seltsimees Lill, teie kui nimekas agronoom, kelle artiklid on meie «Sotsialistliku Põllumajanduse» uhkuseks, peaksite tunnistama, et sellel kraavil on ka agronoomiaga midagi ühist. Ja kui majandijuhataja siin kurdab,» pöördus ta turjaka mehe poole, «et meie põldude viljakus on madal orgaanilise väetise vähesuse tõttu, siis ei mõista ma mitte, kuidas seesama mees võib rahulikult vaadata, kui virts ojja voolab.»

Turjakas mees kehtas õlgu ja lausus üsna ükskõikselt:

«Ütlesin juba — mina pole seda kraavi välja mõelnud, see on siin haisunud juba kes teab mis ajast.»

«Seda ma usun,» möönis teine muiates. «Kuid kas teie, seltsimees Kiiver, ei arva, et oleks juba aeg muuta mõndagi, «mis on haisunud kes teab mis ajast?»»

«Õige, Kõnnussaar!» kinnitas vimmas mees. «Ma olen nendega juba mitu aastat vaielnud, kuid mulle tehakse selgeks, et Vana-Võhmal on olnud targemaid mehi kui meie ja et siin on juba kõik tehtud, mis teha on andnud.»

«Mina ei usu seda!» hüüdis Kõnnussaar. «Minu arvates on Vana-Võhmal olnud tasa ja targu elavad mehed. Koolis aga, kust peab minema välja kõik eeskujulik, ei tohi nii elada!»

«Kuidas siis teie arvates peab elama?» küsis Lill

ironiliselt. «Suure lärmiga, et «meil on kõik halvasti», ei muuda te veel maailma!»

«Ei!» nõustus Kõnnussaar ja pöördus tee peale tagasi. «Ei muuda! Ja ma ei tea, kas ma millegagi teda muuta suudan. Kuid Vana-Võhmal tahaksin ma küll mõndagi muuta.»

Mehed asusid edasi minema, aga nüüd ei olnud paarid enam nii selged, rühm oli muutunud liikuvaks, korrapäratuks. Minda ja peatuti. Peatuti sepikoja, puutöötoa ja aida juures, käidi garaazis ja jõuti ringiga masinaparki.

Masinad ja põllutööriistad ei olnud veel talvekortesse paigutatud. Nad seisid suure vana küüni ees, nii nagu nad töö lõpetamisel olid jäetud. Kuid mitte sellest ei tahtnud Kõnnussaar rääkida.

«Hea küll,» ütles ta. «Oleme kõnelnud nüüd mitmest asjast... kuid ma tahaksin vastust veel ühele küsimusele.»

«Palun!» lausus majandijuhataja Kiiver märksa ägedamalt, kui see talle omane oli. Kõnnussaar oli jõudnud teda juba õige tublisti vihastada. Tema ümmargune nägu ei olnud enam nii sile ja naerataw nagu enne, silmad heledate kulmude all ei vaadanud enam süütu lapse ilmega.

«Õelge mulle, kui palju on õppemajandis traktoreid ja kui palju hobuseid? Ma näen siin ainult paari nõukogude marki ja seda vana «Fordsonit», aga tallis taob takka üles tükki nelikümmend torilast.»

«Kas teie arvates peaksid traktorid praegu siin rivis seisma?» küsis Lill pahameelega. Ka temale käis Kõnnussaare rahulolematus juba närvidele. Ta läikivad kalossid olid päris porised ja püksisäärtelgi oli mudapritsmeid. Hulkumine säärase ilmaga polnud tööpoolest mingi meeldiv jalutuskäik.

«Ei,» vastas Kõnnussaar. «Kuid asi on seda väärt, et seda puudutada. Niipalju kui mulle tunnis on selgunud, ei tunne meie poisid kuigi hästi traktoreid, rääkimata tütarlastest. See aga on...»

«Te unustate, et Vana-Võhma pole mehhaniseerimise kool,» lõikas Lill vahele.

«Ei unusta. Kuid ma rääkisin juba esimesel õppe-

nõukogu koosolekul, et minu arvates on meie põllumajanduse mahajäämuse üks peapõhjusi see, et juhid kohtadel ei tunne ega hinda vajalikult mehhaniseerimist. Ja meie praegune poliitika...»

«Teame, teame!» hüüdis jälle Lill. «Teame ja imesime, et teie kui parteilane meie valitsusele ja parteile nii kallale kipute. See on tõepoolest tähelepanemisväärt...»

Kõnnussaar naeratas, heitis pilgu vaikivaile kuulajaile, nagu otsiks ta tuge, ja lausus lepitavalt:

«Lubage mul lõpetada... Ja üldse — miks te nimegate kallalekippumiseks seda, mis tegelikult on toetamine. Ma arvan, et nii minu kui ka teie kohus on vigu näha ja neid parandada.»

«Mina olen töötanud oma jõu kohaselt! Tehke teie ka nii palju, kui mina olen teinud!» lausus Lill pateetiliselt ja sirgus veel pikemaks, kui ta oli. «Ma olen olnud Vana-Võhmal peaaegu sõja lõpust alates. Ma olen kasvatanud ja siit välja saatnud juba mitusada spetsialisti! Teised mehed on tulnud ja läinud... Mina pole otsinud paremaid söödamaid — ma olen töötanud. Minuga on rahul oldud, ja nüüd leiateg teie...» Ta õhukesed huuled hakkasid solvusest võbisema, ta hääl tõusis kõrgele ja katkes.

«Ei, seltsimees õppealajuhataja,» lausus Kõnnussaar kahetsedes, et jutt oli võtnud säärase pöörde, «mina ei leia midagi. Mina ei kritiseeri teie tööd — mul pole selleks õigust ega ka teadmisi. Ma tahtsin rääkida ainult sellest, mis minu arvates võiks Vana-Võhmal teistsiti olla, kui on... ja sedagi teen ma direktor Haraka soovil.»

«Jah,» kinnitas direktor. «Ma palusin seltsimees Kõnnussaart kui organiseerimise õpetajat. Kellelgi ei peaks sellepärast olema põhjust pahandada. Kõik õpetajad peavad ju õppemajandi vastu huvi tundma.» Ta pöördus majandijuhataja poole. «Teie, seltsimees Kiiver, olete tänulik, kui taimekasvatuse õpetaja aitab teil lahendada taimekasvatuse küsimusi, ja loomakasvatuse mehed annavad nõu zootehnikule. Tõmmake ka seltsimees Kõnnussaar oma mõrda! Kasutage ära tema agroomikogemused...»

«Kogemustega üksi ei tee palju,» puikles kõnetatav. «Abi vastu pole mul midagi. Ainult et... tolmukeerutajaid on ennegi nähtud.»

Viimase märkuse tegi ta nii, et seda ainult Lill võis kuulda.

Otsitud sõnu vahetades jõudsid mehed õppemajandi kontori juurde. Seal lahkus Kiiver seltskonnast. Kui ta oli juba trepil, hüüatas Lill:

«Ah jaa, seltsimees Kiiver, ma pidin teiega...» Ja ta tõttas pikkade kergete sammudega majandijuhatajale järele.

Kõnnussaar ja Harak suundusid koolimaja poole. Natuke aega läksid nad vaikides, nagu mingi rõhu all. Siis lausus direktor mõtlikult:

«Näгите nüüd, kui raske on neid asju liigutada... eriti, kui ei oska põhjendada.»

Kõnnussaar ei leppinud sellega, ta ägestus:

«Milleks põhjendada? Teil on võim!»

«Võimuga võib ka viltu rabada, kui pole teadmiste kindlust,» ohkas Harak ja lisas: «Olen harjunud kollektiivi arvestama ja... eriti seltsimees Lille. Ta on olnud mu paremaks käeks kõik need aastad.»

Kõnnussaar vaikis. Ta ei tundnud direktorit veel nii hästi, et oleks sõandanud oma mõtteid täielikult avaldada. Ja mis oligi tal enam öelda? Seda, et tal on Lille vastu esimesest päevast alates mingi eriline anti-paatia? Et see mees hakkas talle närvidele oma venitatud ja ebaloomulikult rõhutatud kõnega? See oleks niisama rumal, kui ta kaebaks, et talle ei meeldi teise nägu. Ja lõpuks — kes on tema ja kes on Lill? Tema pole mitte midagi, tõepoolest mitte midagi, või kui, siis ainult täpe, keda igal ajal on lihtne asendada ja kes isegi veel ei tea, kuidas tulla toime nende ülesannetega, mis talle on antud. Lill aga... Kauaaegne õppealajuhataja ja direktor! Jah, ka direktor. Sest iga kord kui Vana-Võhmal oli direktorite vahetus, hoidis Lill kogu tehnikumi — nii kooli kui majandit — oma kitsastel, aga tugevatel õlgadel. Mõnigi kord vältas see õige kaua. Ja ka siis, kui tehnikum saigi järjekordselt uue direktori, jäi see hulgaks ajaks — mõnikord oma valitsemisaja lõpuni — ainult pitsatihoidjaks. Koormat tuli

aga endiselt Lillel kanda. Lill tegi seda nurisemata, sest ta oli kommunist ning mõistis, et nendel kiiretel aastatel ei jätku kõikjale eriharidusega juhte. Tal oli täielik õigus öelda: «Tehke ka nii palju, kui mina olen teinud!»

Kõnnussaar oli tutvunud õppemajandiga ja avaldanud oma arvamist. Ta oli teinud, mis direktor nõudis. See oli kõik. Nüüd võis ta jälle rahulikult oma töö juurde minna. Nüüd võis ta istuda oma poissmehekorteris laua taga ja jagada tundi minutiteks, minuteid aga tunni rakendamiseks, teema läbitöötamiseks ja kinnistamiseks. Kui tal õhtul aega üle jäi, võis ta minna suurepärase kolleegide Liivaku või Söödi juurde, mängida partii malet või kuulata koos päevauudiseid ja vaielda välispoliitiliste küsimuste üle. Teisel päeval võis ta anda oma tunnid, rääkida õpilastele sellest, kui tähtis on tööde õige organiseerimine suurmajandis, mehhaniseerimine, elektrifitseerimine, ja veel paljust, paljust tähtsatest ning kasulikkudest asjadest. Kui aga mõni õpilane ajab käe püsti ja tahab teada, miks pole kooli õppemajandis seda kõike näha, siis... Jah, mis siis?

Kõnnussaar silmitses direktorit, kes kõndis raskesti vimma vajunult, nägu murelik. Mis ta mõtles? Mis teda vaevas? Temalt ei küsi õpilased, miks pole õppemajandis elektrilüpsi. Või küsivad siiski? Küsivad õpilased ja küsivad kolhoosid, kuhu need õpilased mõne aasta pärast lähevad. Miks ei mõista teie noored agronoomid seda ja seda? Miks ei saa nad kindlaid jalgu alla endale ega kolhoosile? Kes on süüdi, et kõnnivad ringi «lakitud küüntega teoreetikud»?

Jah, kes on selles süüdi? Ministeerium? Direktor? Õpetajad? Või noored agronoomid ise?

«Kes on Kiiver?» küsis Kõnnussaar, kui nad lahkumiseks koolimaja ees seisatasid.

«Kiiver?» kordas direktor ja tema hääles kõlas rahulolematuse heli. «Ka tema oli enne mind. Ta on Aavere põllumajandustehnikumi kasvandik, pärit kuskilt Lõuna-Eestist.»

«Imelik!»

«Mis on imelik?»

«Imelik, et säärane kool nagu Vana-Võhma pole suutnud ise end kaadriga varustada.»

Direktor vajus jälle mõtteisse.

«Jaa,» lausus ta ohtes. «Meie rahvast töötab Tartus ja Tallinnas, ministeeriumis ja akadeemias. Paljud on lõpetanud kõrgema koeli ja kaitsnud kraadi, kuid Vana-Võhma on nad unustanud.»

«Nagu see elus ikka juhtub,» ütles Kõnnussaar, mõeldes Vanakülale ja «Tulevikule».

«Nagu see juhtuda ei tohiks, mitte ei tohiks!» rõhutas Harak ja sirutas Kõnnussaarele käe. «Peame hoolitsema, et seda enam ei juhtuks.»

Kõnnussaar ei öelnud midagi. Ta vaatas direktorile järele ja nägi, kuidas see trepist üles minnes veel rohkem vimma vajus, ning talle meenus üks teine vanamees, kes õhkas: «Partei joon on meil nõrk, mõistad?»

7

Kõnnussaare ööd ei olnud pikad. Peaaegu igal õhtul oli mingi koosolek või istung ja pärast valmistus ta järgmise päeva tundideks. Ta tegi seda suure hoole ja tõsidusega, arvestades, et tal tuleb anda tunde vanemate kursuste õpilastele, kelle kriitiline meel on juba terav. Tööd raskendas asjaolu, et tema aine kohta polnud mingisugust õpikut peale kiiresti areneva elu. Materjali kogumine, selle läbitöötamine ja õpilastele vastuvõetavaks tegemine nõudis palju aega ja vaeva. Ta ei kartnud vaeva, ja aega oli tal ka.

Jah, aega tal oli, sest perekonda ega omakseid tal polnud. Mõnikord — õige harva — mõtles ta oma isale, kes kollektiviseerimise ajal oli jätnud maha kõik ja läinud hulkuma. Viimati oli ta näinud teda rajoonilinnas. Juhuslikult haiglast möödudes märkas ta pikka meest luuaga — nägi tema nägu momendil, kui kojamees ajas end sirgu, et visata kühvlile maast ülestõstetud suitsuots. Nad tunnistasid teineteist ja tundsid ära. Nad rääkisid mõne sõna, kuid nende jutt oli kobav ja külm. Kõnnussaar ei küsinud, kus isa elab või kellega

ta elab. Isal oli ikka veel ilme: «Mina ei vaja kellegi abi!»

Kõnnussaare korter oli poiste internaadi tiivas. Tema peal, teisel korral, elas mehhaniseerimise õpetaja Soorähn oma naise ja kahe väikese tütreaga. Soorähn oli lühike jässakas mees, kes oma välimusele vähimatki tähelepanu ei pööranud: ikka olid tal püksid nagu torud ja habe ajamata. Kuid mõistus oli tal haruldaselt terav ja ta võis, kui tahtis, teha oma tunnid väga huvitavaks. Ent alati ta ei tahtnud. Tal polnud võimet unustada tundides kodu kõigega, mis seal ootas. Ja ootasid teda ilus naine ning hulk igasuguseid töid, mis oli vaja kiiresti teha.

Soorähna kõrval asus õppealajuhataja avar korter. Ka Lillel oli naine ja kaks kooliealist tütart. Lille elu-
seltsiline polnud esinduslik, ta oli haiglane, mistõttu liikus harva väljas. Kuid Lill ei köitnud end koduse majapidamisega. Teda ei näinud Kõnnussaar kunagi puusületäiega. Tema tööpäev oli pühendatud koolile, vaba aeg aga kaladele, partidele ja jänestele. Lill oli jahiseltsi agaramaid liikmeid.

Kõnnussaare vastas elas keemiaõpetaja Ingel Kask. Tema korter oli kõige vaiksem kogu majas. Seal polnud lapsi, polnud ka koera ega kassi. Oli palju päevi, kus seda ust avati ainult paar korda: hommikul, kui õpetaja tööle läks, ja õhtul, kui ta sealt tuli. Ingel Kask oli pärit Saaremaalt, Vana-Võhmale tulnud esimese naisena meeste sekka; tema loodud oli Vana-Võhma kuulus keemiakabinet ja ka botaanikaaed — kuigi botaanikat õpetasid alati teised. Koolis oli Ingel Kasel ikka nii palju tegemist, et kui ta oma tuppa tuli, polnud tal enam tahtmist liikuda. Nii oligi tema korteris alati vaikne, nagu ei elaski seal kedagi.

Kõnnussaar ei armastanud säärast surnud vaikust. Aeg-ajalt tõusis ta laua tagant, käis mööda tuba ja ümises mõnd kõrvus helisema hakanud viisi. Ka vile oli tal veel karjapoisiajast kusagil leos ja vahetevahel laskis ta sel päris ülemeelikult kõlada. Kõige toredamaks muusikaks oli Kõnnussaarele aga see, mis kostis maja internaadi-poolsest osast. Poiste tugevad sammud, mis pärast kella nelja panid koridoride põrandad kõ-

mama, nende summutamata hääled, mis põimused mitmesugustes toonides üheks lainetavaks mühinaks — need ei seganud ega häirinud teda. Ta harjus nendega, nagu inimene harjub kella tiksumisega, need muutusid talle isegi tarvilikuks.

Miks? Kas sellepärast, et ta oli veel noor, või sellepärast, et ta oli juba vana?

Mõnikord tõusis ta koridorist minevat treppi mööda kolmandale korrale ja läks sealt ootamatult internaadi-poolele. Ta nägi, milline sipelgapesa-kiirus seal pärastlõunaste tundide järel valitses: kõigil oli vaja ruttu ruttu kuhugi minna, midagi teha, midagi edasi öelda, käskida, kutsuda, kamandada, tõtata, rutata, joosta... Kõige sagedamini ja tähtsamini kõlasid sõnad: Ränklepp, võimla, treening, kaal, võistlus... Ent ometi ei tõtatud ainult sporditreeningule. Liiguti ringi näidendi- raamatutega, joosti pillidega, aeti taga rahvatantsijaid... Ja taas muutusid koridorid ning toad tühjaks. Avanesid veel ainult üksikud ukсед, harvad sammud kostsid siit-sealt ja mõnes toas võis leida kedagi raamatuga.

Kõnnussaar astus kord pärast säärast tormi kümnen-dasse tuppa. Toas oli ainult üks poiss — Olev Räni. Ta seisis laua juures ja hoidis käes paberilehte. Kõnnussaar mõistis, et see on kiri. Ta nägi poisi säravast näost, et see on hea kiri. Kõnnussaar aimas, kust see kiri tuli, — ning äkki tundis ta kahju ja nagu kadedustki, et temal pole kodu ega kedagi, kes saadaks talle kirja «Tulevikust».

«Tulevikust»? Miks just sealt?

Ta sai aeg-ajalt kirja mõnelt tuttavalt, mõnelt kooli-, sõja- või töökaaslaselt. Mõnikord oli tema postkastis kiri, mille aadress oli tipitud masinal. Need kirjad olid vajalikud, kuid neil oli üks viga: puudus kodune hingeõhk.

Kõnnussaarel polnud oma klassis rohkem kui ainult klassijuhatajatund. Seepärast kippus õrn ja soe side, mis kolhoosis oli tekkinud, juba nõrgenema. Ta kadestas ammugi Ränkleppa, kelle ala ja iseloom vastupandamatu jõuga kõitsid mitte ainult tema enda, vaid kõikide kursuste õpilasi. Ta mäletas, missugune tähtsus

oli olnud ühelainukesel pallimängul Vainu vanade puude vahel. Nüüd polnud enam ühist tööd, polnud tunde ega pallilöömise juhust. Ja tal oli raske leida teed, mida mööda oma kursuse õpilaste juurde jõuda. Ühest tunnist nädalas, kus oli vaja kõnelda kooli kodukorrast, lahendada mitmesuguseid vahejuhtumeid ja sõidelda nendega, kes ei viitsinud õppida, oli vähe. Tuli otsida teisi võimalusi. Ta otsis, kuid ei leidnud. Ta ootas, et õpilased ise tuleksid tema juurde oma rõõmude ja muredega — aga nad ei tulnud.

Nüüd küsis ta Olevilt:

«Said kodust kirja?»

Ta ütles Olevile «sina» ainult siin, kus nad olid kahekesi. See «sina» pidi kustutama selle, mis neid eraldas, ja tegema nad lihtsalt ühe küla meesteks.

«Jah!» vastas Olev rõõmsalt ja murdis paberilehe kokku. «Istuge, palun!»

Kõnnussaar istus. Olev seisis ikka, võttis lauanurgalt ümbriku ja torkas kokkumurtud kirja sinna sisse. Kõnnussaar jälgis seda kahetsusega.

«Kuidas «Tulevikus» elatakse?»

Olev naeratas. See naeratus tuletas Kõnnussaarele meelde sõnu: «Ei, rahule ma enam jääda ei saa. Aga kas see on hea või halb — seda ma ei tea.»

«Vanaema hakkab jälle paranema...»

«Vanaema?... Kas ta oli haige?»

«Jaa. Ta... halvati ära.»

See vanaema oli olnud Kõnnussaarele teiseks emaks. Käsi, mis nüüd lamas liikumatult, oli andnud talle palju kordi leivatüki ja silitanud tema pead, aga ometi ei kuulunud Kõnnussaare esimene kaastundlik mõte vanaemale. «Vaene tüdruk!» ütles ta iseendas ja nägi kahte silma, mis püüdsid peita eri värvi muret.

Olev istus sängiservale ja jutustas kogu loo. Ka sellest, et vanaema juures käis rajooni peaarst ja et nüüd saab ta jälle liigutada kätt ning jalga.

«Linda kirjutab, et vanaema tahab hakata mulle juba kindaid tegema,» lõpetas Olev.

«See on hea,» lausus Kõnnussaar. «Küll ta saab siis varsti päris terveks. Ja mis vanaisa teeb?»

«Vanaisa on jälle meister!» teatas Olev uhkelt. «Ta

võttis kolhoosi uue lauda ehitamise enda peale. Praegu ajab materjali kokku, aga kevadel . . .»

«Hakkavad pihta?»

«Jah! Terve brigaadiga!»

Kõnnussaar nägi, et Olev elab kodustele sündmustele tugevasti kaasa. Ta tunnistas seda poissi õieti esimest korda päris uurivalt ja märkas temas tuttavate joonte segu. Olevil oli oma isa kõrge, tugevate oimukohtadega laup, vanaema sirge nina, õe tagasihoidlik naeratus ja vanaisa lõbusad, erksad silmad. Kuid nagu ta keha, nii oli ka nägu ja häälgil veel välja kujunemata. Kõik jooned, värvid ja varjundid olid alles segi ja võimatu oli öelda, mis nendest jääb või mis kaob. Ometi oli ta ka säärasena meeldiv poiss.

Kõnnussaarele oli eriti meeltemööda, et Olev nii hästi tunneb oma kodukolhoosi ja sellest mõnuga räägib. Hea oli istuda Oleviga ning kõnelda Vanaküla põldudest, kust hädasti oleks vaja kive koristada, ja Kurisoost, kust saaks nii alusturvast kui uudismaad.

«Linda kirjutab sellest juba teist korda, et turvast oleks rohkem vaja, muidu ei jõua loomade asemeid korras hoida,» lausus Olev, nagu mõistaks ta, kellest veel on vaja kõnelda.

«Kirjutab . . . Miks see siis temal nii hingel on?»

«Noh, ta töötab nüüd laudas. Tal on oma grupp.»

«Või nii . . .»

«Jah. Ta käsib mul saata endale kuuenda ja seitsmenda klassi matemaatikaõpiku. Aga kust ma neid saan?»

«Kas raamatukogust ei saa?» küsis Kõnnussaar ja tundis, et nüüd kuulis ta seda, mida oli oodanud.

Alles siis, kui seisis juba püsti, et oma tuppa tagasi minna, märkas ta küsida:

«Ja kuidas sul endal läheb? Oled rahul?»

«Jaa,» vastas Olev punastades. «Ainult vene keel . . .»

«Ikka ei lähe?»

Poiss raputas pead.

«Kaks ja kaks.»

«Kehvasti,» kahetses Kõnnussaar. «See kaks võib sul varsti stipendiumi kallale kippuda. See pole hea.»

«Ei. Aga ma arvan, et saan tast jagu.»

«Pinguta! Küll näed, hakkab minema, ja pärast on endalgi tore tunne. Mina olen mitu korda nii — pingutanud... Ja nüüdki veel oleks tahtmist katsuda...»

Läinud oma tupp, kõndis ta kaua edasi-tagasi. Ülal pea kohal müdistasid Soorähna tütrekesed teineteist taga ajades, akna alt möödus Lille naine puusületäiega. Kõnnussaar ei pannud neid tähele, ta mõtted olid «Tulevikus».

«Nad hakkavad lauta ehitama,» mõtles ta. «Kahju, et ma ei näinud projekti. Neil pole praegu elektrit, aga nad peaksid ette nägema, et see tuleb.»

Ta käis veel mõned korrad üle põranda, seisatas siis seinariiu juures, tõmbas raamatute vahelt brošüüri, mille pealkirjaks oli «Tootmishoonete standardtüübid», ja hakkas seda uurima.

8

Olev mäletas ikka veel, kuidas kivi pörkas vastu puud, sai vale suuna ja jooksis mudasse. Kuid ta ei mõelnud kunagi, et ka õpilane võib samuti millegi vastu põrgata ja õigelt teelt kõrvale kalduda. Veel vähem tuli talle mõttesse, et tema võiks säärane õpilane olla. Ometi oli ta juba oma hoobi saanud ja kihutas nüüd ülepeakaela allapoole.

Esimene harjutus, mille ta Tiidu vihikust maha kirjutas ja vene keele tunnis ette luges, sai saatuslikuks. Selle eest pandi talle neli. Et järgmisel korral mitte kahte saada, kirjutas ta maha ka teise ja siis kolmanda harjutuse. Sellest, mis õpetaja tunnis seletas, ei taibanud ta kuigi palju. Kui ta aga Tiitu palus reegleid selgitada, heitis see talle vihiku tunnis valmiskirjutatud harjutusega ja ütles:

«Viska maha, küll pärast seletan!»

Olev kirjutaski harjutuse ära, kuid see «pärast» jäi tulemata. Tiidul polnud aega. Võimlas toimusid alati mingid võistlused, kust ta ei võinud puududa. Ja varsti ei võinud ka Olev sealt puududa. «Küll õhtul õpin!» püüdis ta endas vaigistada häält, mis teda raamatute taha sundis. Õhtul oli ta aga nii väsinud, et võis õppida

ainult huvitavaid aineid. Vene keel vajab selget, puhanud pead — ta jättis selle hommikuks. Kuid et puudus äratuskell, magas ta üldise äratuseni. Ja siis polnud enam mahti õppimisele mõelda.

Otu Kauri ei käinud võimlas ega suusatamas. Ta istus laua juures ja õppis. Tal oli hea õppida, sest tuba oli tema päralt. Ometi oli Otul üks kuri vaenlane, kes teda segas. See oli uni. Eriti siis, kui tal oli vaja midagi lugeda, kippus see talle kallale. Raamat ta ees valgus laiaks-laiaks, tähed muutusid halliks, sulasid nagu udusse, ja Otu pea vajus toksti selle udu sisse. Ta hüppas püsti, käis korra ümber laua ja istus uuesti. Aga varsti hakkas jälle tekkima hall vinetis ta silmade ette.

Kord tuli Olev tavalisest varem tuppa ja nägi: laest ripub nöör, mille külge Otu on end juukseidpidi sidunud. Nöör tutistas tema sirgeid tolmukarva juukseid, kui ta pea kippus vajuma.

«Enesepiinaja!» naeris Olev. «Heida parem veerand tunniks pikali, kui sa välja ei taha tulla!»

«Ei või,» ohkas Otu, «homme on ju botaanikas töö.»

«See sul selge viimse täheni.»

«Kuidas ta selge on? Kõik nii segi, et... Tahad, et ma kahe saaksin!»

Tal polnud ühtegi kahte, ka mitte kolme. Kui juhtus, et sai nelja, käis nii kaua õpetaja kannul, kuni lubati see «ära parandada». Ta oli esimene poiste seas, nagu väike Liivi tüdrukute hulgas. Nemad kaks olid I b au ja uhkus — kõigil teistel oli mõne ainega maadlemist. Marikal oli hea pea, kuid ta oli püsimatü ja jonnakas — hiljuti sai ta keemias kahe. Urve õppis hooti — tal oli muid aeganõudvaid huviseid. Hiljandi oli väga taibukas, haaras kõike nagu õhust, kuid tal oli alati kiire: ta oli klassiorganisaator ja komsomolikomitee liige. Õppimiseks jätkus vaevalt aega. Ometi ei jäänud Hiljandi vastamisel kunagi päris hädasse; tema kõneosavus oli nii suur, et ta sai kolme ka siis, kui tunnist aimugi polnud. Tiit elas «vanast rasvast»; ta arvas seda jätkuvat veel üsna kauaks ega tundnud õppimise pärast vähimatki muret. Annuk oli hädas matemaatika ja füüsikaga, Laane maadles keeltega ja ka ülejäänud õpilasest oli peaaegu igal oma valus koht. I b-s oli palju

õpilasi, kes aasta või kaks olid koolist eemal olnud, nad olid mõndagi unustanud. Kuid õpetajad ei mõelnud sellele, vaid nõudsid kõigilt ühteviisi ja näitasid üha sagedamini oma rahulolematut nägu: «Oi, oi, Laane! Oi, oi, Annuk! Oi, oi, oi, I b, I b!»

See viimane puudutas Olevit kõige valusamini. See, et I b-d peeti I a-st palju nõrgemaks, polnud talle meeltemööda. Tema arvates oli just nende kursus kõige toredam. Siin oli terve rida tublisid poisse, kellele oli vaja ainult aega anda. Spordis olid nad juba nüüd I a-st kõvasti üle ja kursustevahelises võrkpallis võitsid isegi teise kursuse. I a võis ju olla tark, kuid seal olid koos kõik sääraseid mammapojad, kellest polnud veel meeste seas asja. Kasvultki olid nad enamikus b-kursuse omadest väiksemad, nõrgakesed, ja oli võimatu uskuda, et nad nelja aastaga suudaksid nii palju kasvada kui agroomile vaja.

Ning mitte niivõrd enda kui oma kursuse pärast otsustas Olev, et ta enam Tiidu peale ei looda, ja palus abi Otult. Otu polnud küll eriti lahkesti nõus, kuid võttis ometi õpiku ja ütles:

«Proovime.»

Ta käskis lugeda ja tõlkida ülesantud pala. Olev istus, naeratas kurvalt ja ohkas. Kui ta oleks osanud lugeda ja tõlkida, siis poleks tal kahtesid. Lugemispalad olid rasked, sõnad pikad, täis susisevaid häälikuid, mille vahet oli võimatu teha.

«Loe mulle ette,» palus Olev.

Otu luges mõne lause, luges nii kergelt ja ruttu, et Olev ei jõudnud sõnu jälgidagi. Ta raputas pead:

«Ei, sellest ei saa ma küll targemaks.»

«See on ju nii lihtne,» ütles Otu. «Noh, loe!»

Olev proovis uuesti, murdis silpe ja sõnu, raius üksikuid tähti. Otu hoidis kätt suu ees, kuid turtsatas lõpuks naerma:

«Kuule, ütle mulle, kuidas sa seitsmenda klassi lõputunnistuse kätte said?»

Olev lõi raamatu kinni. Tal oli juba selge, et Otu ei mõista ega taha teda aidata. Või oli ta ise süüdi: ta ei kannatanud, kuidas Otu oma teravat nina kirtsutas, kui ta valesti hääldas, kuidas ta sõrmi suu ees hoi-

dis, kuidas ta kogu aja ukse poole piilus. Ja mis oli tal asja tema lõputunnistusega!?

Otul polnud midagi selle vastu, et proovitud nii ruttu lõppes. Ta võis jälle oma töö juurde asuda. Ometi tundis ta natuke südametunnistuse piina, mistõttu õpetas:

«Mina soovitan sulle, mine raamatukogusse, võta sealt vene keele aabits, hakka a-st ja b-st peale!»

Olev läks sõna lausumata uksest välja.

Võimla ees tuli talle vastu salk oma kursuse tütarlapsi. Teiste seas oli ka Liivi, tema pinginaaber, kes vahetevahel oli püüdnud teda vene keeles aidata. Nüüd peatus Olevi pilk Liivil.

«Kui õige paluksin teda...»

Võib-olla oleks ta seda teinudki, kuid muretult naeravad tüdrukud jooksid temast mööda, tõmmates Liivi endaga ühes.

Õhtul kirjutas Olev harjutuse jällegi Tiidu vihikust ära, lugemispala jäi aga täiesti õppimata.

Järgmisel päeval istus ta vene keele tunnis nagu püüpaningil. Ta teadis, et kui teda küsitakse, saab ta kahe. Siis oli neid juba nii palju, et pole lootustki enam parandada. «Kui ma seekord veel pääseksin...» mõtles ta silmadele peatuspunkti otsides, «läheksin tõepoolest raamatukogusse ja võtaksin aabitsa. Seoksin ennast nagu Otu juukseidpidi lakke rippuma ja tuubiksin — kasvõi terve öö...»

Kuid ta ei pääsenud. Õpetaja Tuulik, sama hallide kohevil juustega naine, kes sisseastujaid oli eksamineerinud, käskis tal harjutust lugeda. Olev tõusis julgelt: harjutus oli tal tehtud. Kuid vaevalt sai ta öelda paar sõna, kui selja tagant kostis naeruturtsatus. Ta heitis pahase pilgu selja taha, vaatas õpetaja poole ja luges edasi. Kui lause oli lõpul, märkas ta, et mitmel tüdrukul on käsi püsti.

«Kauri, kas olete rahul?» küsis õpetaja Otult.

Otu polnud kunagi sellega rahul, mis Olev ütles. Ta parandas lause kiiresti, sai kiita, punastas heast meelest ja istus, olles valmis järgmist viga püüdma.

Olev tahtis teist lauset paremini lugeda. Kuid — kas oli Tiit vigu teinud, tema valesti maha kirjutanud või

ei mõistnud ta ärevuse pärast oma kirja lugeda — jälle poldud temaga rahul. Õpetaja raputas pead ja sirutas käe üle kateedri:

«Palun tooge oma vihik siia!»

Vastu tahtmist läks Olev tahvli juurde. Ta märkas, kui väike, hall ja murelik on õpetaja. Ta polnud temast pikem. Mitte ainult ta juuksed, vaid ka seelik ja jakk olid hallid. Silmad aga, mis kaugelt paistsid elavad ning rõõmsad, vaatasid teda etteheitega.

Vihik Olevi käes põletas. Seal polnud ühtegi tema oma sõna; kõik, mis selles leidus, oli vale ja pettus. Ta ei võinud seda õpetaja kätte anda.

Kõheldes ja abi otsides tõstis ta silmad ning vaatas klassi poole. Selgelt särasid talle vastu kolm sõna: «Õppida, õppida, õppida!» Talle meenus, kuidas ta esimesel päeval oli seisnud samas kohas ja olnud kimbatutes. Tookord võis ta õpetajale julgelt silma vaadata. Nüüd aga...

«Palun!» korrati nõudvalt.

Olev pidi andma vihiku. Õpetaja laskis silmad kiiresti üle ridade libiseda, keeras lehte, silmitses veel siit-sealt ja vaatas siis jälle Olevi poole:

«Niisiis... et teie, Räni, olete hakanud petma mind ja klassikaaslasi... ja iseennast. Poleks uskunud...»

Just see «poleks uskunud» lõi kõige valusamini. Olevi pea vajus alla, ta ei teadnud, kuhu silmi peita.

Õpetaja lehitses veel kord vihiku läbi, ohkas ja küsis klassi poole pöördudes:

«Kes on see abimees, kes nii aitab oma sõpra?»

Olevil oli tunne, nagu peaks ta läbi põranda vajuma. Aga põrand oli tugev, õlitatud ja seisis paindumatult. Ja tal ei jäänud üle muud, kui tammuda ühelt jalalt teiselt ning koos õpetajaga vaadata klassi poole, nagu ei teaks temagi, «kes on see abimees».

Klass oli vaikne, keegi ei liigutanud end. Ainult kõhnake Otu kiheles oma toolil. Õpetaja märkas seda ja küsis:

«Ega ometi teie, Kauri?»

«Ei!» hüüatas Otu ja viskas etteheitva pilgu pinginaabrile. «Mina pole oma vihikut kellelegi mahakirjutamiseks andnud.»

Tiit tõusis vastumeelselt ja lausus:

«See olen mina. Me teeme harjutused koos. Kas see on keelatud?»

Õpetaja suunurgad liikusid, tundus, nagu tahaks ta naeratada. Aga ta jäi tõsiseks.

«Ei, see pole keelatud. Te võite koos õppida ja ka harjutusi teha. Kuid sellest on kasu ainult siis, kui mõlemad aru saavad. Harjutusi valesti maha kirjutada pole mingit mõtet.»

Oleks õpetaja vihane olnud, oleks ta riienud, kärkinud ja ähvardanud — kõik oleks hoopis kergem olnud. Kuid ta rääkis vaikselt, kurvalt, nagu poleks mitte õpilased, vaid tema ise milleski eksinud, süüdi. Seepärast peeti hinge kinni.

Vihikut Olevile tagasi andes küsis ta:

«Mis meist siis niimoodi saab, mis?»

Olev ei mõistnud midagi vastata. Õpetaja näis natuke mõtlevat ja küsis siis uuesti:

«Kas teil on täna kella viie ajal aega?»

Kahin käis läbi klassi. Tundus, nagu oleks kursus ärganud raskest unest ja hakanud jälle hingama.

«Jah on,» vastas Olev midagi mõtlemata.

«Ei! Ei ole!» hüüatas keegi tagumisest nurgast, ja Olev taipas alles mõne sekundi pärast, et see oli Annuk. «Kell viis on meil ju kolmandaga võrkpallivõistlus!»

«Ja Räni peab tingimata kaasa mängima, eks?» muias õpetaja.

«Jah, ta on meeskonnas,» kinnitas Annuk.

«Nii, tähendab kell viis te ei saa,» pöördus õpetaja jälle Olevi poole. «Aga kell kuus?»

«Kell kuus algab näiteringi aruande-valimiskoosolek,» ütles nüüd Olev ise.

See oli tõsi, kuid ometi kuulis Olev naeruturtsatust sealt, kus istus Marika. Ent Marika ei võinud naerda, sest just tema oli eelmisel vahetunnil Olevit mõjutanud, et ta tingimata hakkaks näiteringi tööst osa võtma.

«Tähendab — ka see aeg ei sobi,» lausus õpetaja ja Olevile tundus, nagu muutuks ta üha rõõmsamaks. «Kella seitsmeks pole teie aruande-koosolek muidugi veel lõppenud, aga kell kaheksa algab jälle minul

istung. Näib, et niisuguseks tühiseks asjaks nagu õppimine me ei leiagi õiget aega.»

Ta tegi pausi, nagu laseks õpilastel natuke järele mõelda, ja lõpetas siis:

«Hea küll, ma otsin teid ise õhtul üles, siis, kui on aega nii teil kui ka minul. Olete nõus?»

Aga enne kui Olev midagi vastata jõudis, tõusis Liivi üles ja ütles näost üleni lõkendades:

«Õpetaja, mina, ma palun . . . Kui Olev oleks sellega nõus — ma teeksin talle vene keele selgeks!»

«Tubli!» kiitis õpetaja. «Väga hea! Võtke oma pinginaaber käsile.»

9

Kolm tüdrukut sõitsid Vana-Võhma tehnikumi eest alla heinamaa poole.

Kõige ees kihutas Urve Niitla. Tema samm oli pikk, tõuge jõuline ja hoogne. Tal oli seljas helehall suusaülikond, mis kenasti sobis kirjude kinnaste, sokkide ja mütsiga.

«Tore oleks nüüd Endliga kohtuda,» mõtles Urve ja võttis suuna sinna kanti, kus lumi oli täis värskaid suusajälgi. Endel Välja, kolmanda kursuse kõige toredam poiss, oli hea pikamaa-suusataja ja seepärast võis Urve arvata, et värskete suusajälgede seas on ka Endli omad. Urve kannul sõitis Marika Avarmaa. Rohelises dressis, pea ümber nagu poistel ainult kitsas helekollane kõrvakaitse, tuhises ta põõsastest mööda, küngastest üles ja alla. Talle ei meeldinud, et Urve hoidub põldude poole, kipub kaugemale mägedest ning järsakutest. Tema oleks otsinud üles kõige kõrgemad mäetipud, kõige järsemad kallakud ja hädaohtlikumad kurvid. Kuid ta ei tahtnud kohe «truudust murda» ja esimesena teistest lahkuda.

Teiste taga pingutas Liivi Loit. Kasvanud üles kaevanduselinnas, kus suusatamiseks polnud kuigi suuri võimalusi, oli ta Urvest ja Marikast palju kehvem. Kuidas ta ka püüdis, ometi ei suutnud ta kuigi kaua toakaaslaste kannul püsida. Varsti kadusid need põõsaste taha ja ta jäi üksi.

Üksijäämine ei kohutanud enam Liivit. Ta ei suusanud esimest korda Vana-Võhma mägede vahel. Talle meeldis pikkamööda libiseda üle särava lume, pugeda läbi lumekoorma all kooldunud okste, põigata üle vanade ja värskete suusajälgede, otsida salapäraseid käike suurte lumiste puude vahel. Teda vaimustas langeva lume puhtus, uinuva metsa vaikus, puudevaheliste lagendike sinakas helk. Polnud karta eksimist, sest kogu mets ja heinamaa oli täis suusatajaid, poisse ja tüdrukuid. Vahetevahel sõitis ta mõnega kooski, kuid põikas varsti jälle kõrvale: üksi oli kõige parem liikuda ja oma mõtteid mõelda.

Ta ei kahetsenud enam, et oli Vana-Võhmale tulnud, ei kurvastanud ega igatsenud siit ära. Ta harjus kaaslastega, talle meeldisid õpetajad ja ta õppis rõõmuga. Ent ometi tegi ta seda teadmisega, et on Vana-Võhmal ainult selle ühe talve. Sügisel läheb ta kindlasti pedagoogilisse kooli.

Õhtuti, kui tüdrukud rääkisid oma kodukolhoosidest, istus ta teiste seas nagu võõras. Ta ei saanud vaimustuda sellest, mida ei tundnud. Põld ja loomad, elu ja töö maal — sellest ei teadnud ta rohkem, kui oli lugenud ja kuulnud. Aga seda oli vähe ja see jäi kaugeks. Sõnal «agronoomia» ei olnud Liivi jaoks mingit sisu.

Õnneks ei kollitanud see sõna esimese kursuse õpilasi kuigi tihti. «Agronoomia» pidi tulema teisel, õieti alles kolmandal kursusel. Ainult klassijuhataja Kõnnussaar tuletas seda aeg-ajalt meelde. Aga teda oli viimasel ajal nii harva näha, et Marika õigusega turtsus: «Ah, mis tal meist, tal ju nüüd oma kolmas ja neljas!»

Liivi ei tundnud klassijuhatajat kuigi hästi. Aga ta oleks tahtnud teda tunda. Igas klassijuhatajatunnis, kui Kõnnussaar kõneles sellest, et agronoom peab olema mitmekülgselt haritud inimene, või sellest, et ta ei tea ilusamat elukutset kui põllumehe oma, pingutas Liivi end, et teda mõista. Kõnnussaare vaikne sugereeriv hääl, tema lihtsad südamlikud sõnad veensid Liivit, et õpetaja räägib tõtt. Kuid see oli temale võõras tõde ja nii jäi ka klassijuhataja ise talle võõraks.

Ometi oli Kõnnussaares midagi, mis Liivile väga meel-

dis. See oli tema oskus panna mõne lihtsa sõnaga kogu kursus end kuulama ja uskuma. Alati, kui Liivi märkas, kuidas kõige vallatumadki poisid muutusid Kõnnussaare juures tähelepanelikuks, mõtles ta vaimustusega: «Jah, jah — nii peavad ka minu õpilased ükskord mind kuulama, minu sõnu uskuma.»

Liivi sõitis üksinda mööda metsade vahel looklevat nõgu koolimajast ikka kaugemale ja kaugemale ning mõtles sellele, missugused peaksid kord olema tema õpilased. Algul kujutles ta neid üsna väikestena, pisi-keste poiste ja tüdrukutena, keda ta peab õpetama pliiatsit käes hoidma. Kõik nad on imeilusasti riides, puhaste rõõmsate nägudega, sõnakuulelikud ja tähelepanelikud. Mida kaugemale ta sõitis, mida võõramaks muutus loodus tema ümber, seda suuremaks kasvasid ta õpilased, seda vallatumaks nad muutusid, ja lõpuks oli ta nendega päris hädas. Tema klassis oli juba mitu säärast ninakat tüdrukut nagu Marika, mitu niisugust kavalat poissi nagu Annuk ja isegi mitu sellist tuisupead nagu Tiit. Nüüd oli tal oma kursusega palju tegemist ja tihti kutsus direktor teda oma kabinetti ning põrutas: «Seltsimees Loit! Jälle teie kursus! Mis see ometi tähendab — ikka ja jälle teie kursus!?» Tal polnud direktorile midagi vastata, sest tema kursus oli tõepoolest hirmsasti käest ära — veel hullemini kui Vana-Võhma I b. Jah, õpetaja Loit oli veel suuremas hädas kui õpetaja Kõnnussaar. Aga ometi olid tal toredad tüdrukud ja poisid, sest kui ta läks oma klassi ja ütles nagu Kõnnussaar viimases klassijuhatajatunnis: «Lapsed, nüüd näitame, mis me võime: kutsume kõik kursused võistleva. Punalipp saagu meile!» — siis vastas tema kursus nagu üks mees: «Jah, punalipp meile!»

Punalipp! Kuldsete tähtedega lipp — see, mille õppenõukogu on määranud parimale kursusele! Miks ei võiks see seista I b klassis!? Liivi oleks valmis selle eest tegema kõik, mis iganes vaja. Ta pingutaks end, ta võitleks klassis, nagu võitles sügaval maa all ta isa, et võita punalipp oma brigaadile. Liivi oleks valmis aitama ja õpetama oma klassikaaslasi, niisamuti nagu isa aitas ja õpetas oma seltsimehi. Kui nad seda ainult tahaksid. Aga nad ei taha! Isegi Olev, kellele ta pakkus oma abi,

ei taha seda hästi vastu võtta. Miks? Väike Liivi ei mõista, miks. Ta on veel nii noor ja tähtsusetu, et teda ei arvestata, tema soovidel ega sõnadel pole veel õiget kaalu. Ja sellepärast ei saa ta koju kirjutada: «Kallis isa! Meie kursus võitis rändlipu. Töotasime, et me ei anna seda enam ära!»

Liivi mõtted lendavad kiiresti, aga kiiresti libisevad ka suusad. Ta on sõitnud juba nii kaugele, et edasi minna enam ei või. Lage heinamaanõgu metsade vahel muutus juba kitsaks ja võõraks, kõrge kuusik kahel pool tõusis sinaka müürina. Ühedainsad suusajäljed oru põhjas meelitasid teda edasi sõitma — kahel pool oli lumi puhas ja puutumatu. «Tänaseks aitab,» mõtles ta ja pöördus tuldud teed tagasi. Kuid tagasimineku pole iialgi nii huvitav kui edasikihutamine. Liivi hakkas igatsedes ümber vaatama ning lootma, et mõne põõsa tagant libiseks välja Marika või Urve, või kui mitte nemad, siis ükskõik kes. Ent polnud näha ainsatki hingelist — küllap ta oli liiga kaugele sõitnud.

Hakkas sadama lund, laia ja pehmet, mis kiiresti silub kõik suusajäljed ja tasandab teed. Liivi prilliklaasid muutusid tuhmiks, ta pidi pühkima neilt lumekübeid. Patsid said märjaks ja nende keerdus otsad vajusid sirgeks. Käed ja jalad hakkasid väsima... Ees oli aga veel pikk ja igav tee, igav, sest Liivi mõtegi oli juba väsinud ega viitsinud enam vallatult ringi lipata.

Ta sõitis aeglaselt, suuski kordamööda teineteise ette tõugates. Aeg-ajalt peatudes vaatas ta enese ümber. Lumi kattis ühtlase paksu vatikorrana kogu nõgu — siin polnud sääraseid teravaharjalisi laineid nagu põldudel pärast tuisku. Puud ja põõsad olid lumest rasked, nende oksad kooldusid allapoole, ulatudes siin-seal puudutama hangesid. Jõgi, mis voolas nõo põhjas, peitis oma käärud lumiste põõsaste vahele... Liivile tundus, et ta puhkab ja unistab.

Ootamatult vuhises Liivi kõrvale teine suusataja. See tuli nii järsku, et ta kohkus. Aga niipea kui ta tundis ära klassijuhataja, muutus ta rõõmsaks.

«Teie, Liivi!» imestas Könnessaar.

Liivi oli üllatatud, et õpetaja teadis tema eesnime. Klassis kõnetas ta õpilasi ikka perekonnanimega, aga

needki kippusid tal segi minema. «Tunnen teid paremini teie vigurite kui nimede järgi,» ütles ta kord.

«Kuidas te üksi nii kaugele olete sattunud? Kas eksisite ära?»

«Ei!»

«Või käisite ka Umbvõhmal?»

«Umbvõhmal? Mis see on?»

«See on osa meie Vana-Võhmast, sooheinamaa, madalik, mis on kasutult seisnud seal metsade taga. Tuleval kevadel hakkame seda kraavitama ja harime üles. Teeme sinna oma koolile katseaia. Niisuguse, missugust, pole üheski tehnikumis.»

Kõnnussaar rääkis innukalt. Liivi ei mõistnud midagi vastata. Ta märkas ainult, et klassijuhataja müts, õlad ja kulumud on täis lund, ja niisugusena ta polnudki enam nagu õpetaja.

«Seal ootab meid ligi viiskümmend hektarit maad,» jätkas Kõnnussaar lõbusalt. «Teeme sinna koplid ja sookultuuride katsepõllud. Urime ja proovime, ja kui ükskord läheme kolhoosi...»

Ta katkestas, sest talle meenus midagi.

«Aga teie ju ei tahtnudki kolhoosi minna, Liivi. Kuidas sellega õieti lugu on?»

«Ma ei tea,» lausus Liivi kõrvale vaadates. «Ma pole kunagi kolhoosis olnud.»

Kõnnussaar vaatles enda ees sõitvat tütarlast ja mõtles: «Vaata, siin ta on — see pärispõhjus! Võtame vastu lapsukesti, kes on üles kasvanud linnakividel, kes ei oska kaera ja odra vahel vahet teha, hoiame neid nagu lillekesi, õpetame trigonomeetriat ja ajalugu, talutame korra ka traktorist mööda ja saadame kolhoosi põliseid põllumehi õpetama. Mis ime siis, kui niisugune esimene kivi otsa komistab, kui ta kolhoosist ära jookseb ja kingakreemikarpe täitma läheb! Kes on selles süüdi? Meie, meie ise!»

«Kas te tulite Vana-Võhmale ainult sellepärast, et siin makstakse stipendiumi?» küsis Kõnnussaar sõbralikult.

«Ei!» vastas Liivi kiiresti. «Mul on sugulane — võõrasema õde — tema lõpetas Vana-Võhma. Ta soovitas mulle...»

«Lõpetas Vana-Võhma? Mis ta praegu teeb?»

«On kolhoosis zootehnikuks.»

«Tubli tüdruk. Kas te mõnel suvel tema juures pole olnud?»

«Ei. Ta on meist liiga kaugel...»

«Kahju! Oleksite näinud palju ja jõudnud selgusele, kas teid põllumajandus huvitabki. Nüüd võib juhtuda, et lõpetate kooli ja pärast — ei meeldigi.»

Liivi vaikis. Ta ei võinud õpetajale tunnustada, et ta ei kavatsengi tehnikumi lõpetada. Ta tundis, et see pole hea, et see pole nagu päris auski.

«Kas nii noor laps alati teabki, mis talle meeldib või mis ei meeldi,» arutas Kõnnussaar endamisi. «Ta läheb sinna, kuhu teda lükatakse, ja õpib, mis kästakse. Meie peame hoolitsema, et talle see meeldima hakkaks — meie!»

«Kas te õppemajandit juba tunnete?» küsis ta natukese aja pärast ja mõistis samas, kui rumal see küsimus oli. Tema isegi ei tundnud veel õppemajandit, kuigi ta püüdis seda kõigiti tundma õppida.

«Jah, tunnen ka...» vastas tütarlaps niisuguse häälega, nagu ei saaks ta aru, mis temalt tahetakse. «Käisin sügisel põllul kartuleid võtmas ja laudas olen käinud ja...»

«No-jah,» ühmas Kõnnussaar süüdlaslikult. Jälle sõitsid nad vaikides, nagu ei leiakski õiget jutuainet. Juba hakkasid tuttavad mäed ja hooned paistma, ja siis meenus Kõnnussaarele midagi rõõmsat. Ta ütles:

«Ma kuulsin, et olete võtnud pinginaabri oma hoole alla. See on tubli. Hakkab tal juba koitma?»

«Üldse ei hakka,» vastas Liivi pahaselt. «Tal pole ju põhja all... ja usku pole tal ka.»

«Mida? Usku?»

«No-jah! Ta ei usu, et vene keel on nii lihtne. Kinnitab aga, et tema seda selgeks ei saa.»

«Küll ta saab, kui te kahekesi püüate,» trööstis Kõnnussaar.

«Jah, ma räägin talle sedasama,» nõustus Liivi. «Ainult et... nii ruttu see ei lähe.»

«Kui ruttu?»

«Et ta semestri lõpuks oma puuduliku parandaks...»

«Jaa, see on tõsine asi. Puudulikuga ei anta talle stipendiumi, ja kas ta siis üldse enam kooli saab tulla? Tal pole ju vanemaid.»

«Aga miks ta siis ei õpi?»

«Kas ta ei õpi?»

«Ta õpib ainult seda, mis talle meeldib ja mida ta niigi mõistab. Pingutada aga... ei taha.»

«Pingutada... ei... taha,» kordas Kõnnussaar tütarlapse sõnu. «See on tõsi, Liivi. Meie kursusel on palju neid, kes ei taha end pingutada. Kõiges muus küll, aga õppimises mitte. Kes tegeleb spordiga, kes näitekunstiga, kes ajab muid asju. Õppimine aga... hakkab lonkama. Mis teie arvate, Liivi, miks see nii on?»

«Ma ei tea,» naeratas Liivi süüdlasena. Ka temal oli oma harrastus, mis võttis palju aega. Igal õhtul läks ta saali, istus klaveri ette ja mängis Riho Pätsi etüüde. Ta ei tahtnud unustada seda, mis oli kunagi õpitud. Ja kui ta nii istus ja mängis tuttavaid lugusid, tundis ta end olevat kodus ja isa, võõrasema ning õde olid temaga.

«Ma arvan, see tuleb sellest, et teil on liiga hea elu,» lausus Kõnnussaar nagu endale. «Te elate muretult nagu lõokesed taeva all. Kui mina õppisin...»

Nad olid jõudnud koolimaja ette. Kõnnussaar ei saanud rääkida, missugune oli elu siis, kui tema õppis.

10

Kõnnussaar ei jõudnud Liivile jutustada, milliste raskustega pidi tema omal ajal võitlema, et haridust saada. Kuid tihti mõtles ta sellest, et poleks halb viia oma õpilased sinna «muuseumi», mis tundus nüüd olevat nii kaugel. Siis, kui helises kell ja kutsus poisse sööklasse, kus linadega kaetud lauad neid ootasid, mõtles ta sellele puukastile, mis kogu kooliaja tema vooditsa all seisis. Nendele, kes nurisesid, et supp pole küllalt maitsev, oleks ta tahtnud näidata seda kuivanud leivakannikat, mille peale tõmmatud joned määrasid, mitmeks päevaks sellest pidi jätkuma. Aga kui ta olekski saanud näidata seda leivakannikat, kas nad oleksid teda uskunud — nemad, kellele maksti selle eest peale, et nad

õpiksid!? Ja kas oli mõtetki näidata mineviku varje noortele, kes elasid oma ajas oma rõõmude ja muredega — jah, ka muredega. Neid rõõme ja muresid oli vaja õpetajal tundma õppida, hästi tundma õppida. Kõnnussaar püüdis seda teha.

Vanemate kursuste poisid tulid oma hädadega ise tema juurde. Noored mehed, kellele ta pidi õpetama kõige tähtsamat tarkust, seda, kuidas muuta meie maa rikkaks ja rõõmsaks, nõudsid temalt vastust paljudele küsimustele, millele nad seni vastust polnud saanud. Kuid ka Kõnnussaar ei mõistnud vastata ühele kiusakale küsimusele, mis üha sagedamini kõlama hakkas:

«Miks pole meie õppemajandis näha kõike seda, mis te käsitate meil teha kolhoosis? Miks te ainult õpetate ja räägite, miks te ei tee ega näita?»

Kolmandal ja neljandal kursusel oli vähe tütarlapsi. Poisid, kes seal õppisid, olid teistest märgatavalt vanemad, mõned olid võidelnud Isamaasõjaski. Nad polnud lapsed, nende küsimusi ei saanud maha suruda keelava käeliigutusega või vaigistava sõnaga. Vastamata jäänud küsimused hakkasid kõlama klassist klassi, koridorist koridori, kuni jõudsid õpetajatetuppa.

Kõnnussaarele tundus, et õpetajatetuba on see süda, mille tuksed panevad elama kogu kooli. Õpetajatetoast läks ja siia tuli tagasi jõud, mis voolas läbi kogu suure maja, toites seda. Õpetajatetuba ja klassiruumid õpilastega — see oli organismi suur vereringe; õpetajatetuba ja direktori ning õppealajuhataja kabinet — see oli ta väike vereringe. Kõnnussaar oli veendunud, et nõukogude kooli süda peab olema terve ja toitma kasvavat organismi hea, puhta verega. Kuid varsti hakkas ta märkama, et südamelöögid polnud alati ühtlased, et süda mõnikord närviliselt võpatas ja ootamatult kokku tõmbus. Ja kohe andis see end tunda organismi elutalitusel. Kõnnussaart hakkas üha enam huvitama, mis on selle põhjuseks. Kas on viga väikeses või suures vereringes?

Sovhoosis töötades oli ta uskunud, et koolis toimub kõik ettenähtud korra järgi. Nüüd nägi ta, et ka siin on elav elu oma mitmekülgsusega, elavad inimesed oma

harjumuste ja kalduvustega, ja üsna tihti tõusevad avaliku või varjatud võitluse lained kõrgele.

«Kui palju me omavahel ka vaidleksime, kuid eesmärk peab meil olema ühine,» lausus ühel õppenõukogu koosolekul direktor Harak. «Me ei tohi unustada, et meie kätte on usaldatud rahva kallim vara, me ei või sellega ümber käia oma tujude järgi.»

Keegi ei vaielnud direktorile vastu, ka mitte Kõnnussaar.

«Jah, jah,» kinnitas õppealajuhataja. «Me peame meeles pidama, mida meilt ootavad valitsus ja partei.»

Kuid nagu alati, jättis ta seegi kord targu ütlemata, mida nimelt «meilt» oodatakse.

Õppenõukogu koosolekul ja vaidlustes õpetajate toas õppis Kõnnussaar kiiresti tundma oma kolleege, nende suhtumist õpilastesse, nende ideaale. Ta märkas varsti, et igal õpetajal on oma nõuded, oma soovid, oma unistused õpilaste suhtes. Üks tahtis õpilases näha peale muu veel head sportlast, teine deklamaatorit, kolmas kõnemeest, neljas andestas viisaka käitumise eest paljugi. Aga vähe oli neid, kes — nagu Kõnnussaar — nägid õpilases algusest peale agronoomi. Kui ta sellest juttu tegi, ütles Lill:

«Kõigepealt kasvatame inimest, siis agronoomi.»

«Aga mis siis, kui me mitu aastat kasvatame inimest, maksame talle stipendiumi, ja lõpuks selgub, et temast ei saagi agronoomi?»

«Kui oleme kasvatanud hea ja kasuliku inimese, pole raha maha visatud.»

Kõnnussaar mõistis, et õppealajuhatajal on õigus, ent ometi ei võinud ta sellega leppida. Talle ei meeldinud mõte, et tema õpilased — olgugi heade inimestena — lähevad poeleti taha seisma või sõidavad vagunisaatjatena sama teed sadasid kordi edasi-tagasi. Ta ei saanud unustada kolhoose, suuri majandeid, kus põllumajanduse spetsialiste pikisilmi oodati. Vanaküla ja «Tulevik», paljud vanakülad ja tulevikud vaatasid lootuses Vana-Võhma poole, ja polnud mingisugust õigust neid petta.

Nii mõõtis Kõnnussaar iga õpilast selle mõõduga, mis

pidi näitama, kuivõrd tublit agronoomi temast võib loota.

Õpilaskomitee esimees Kalle Vaher oli üks, kes tema arvates mõõdu hästi välja andis. See oli kahekümne kahe aastane noormees, kes enne Vana-Võhmale tulekut oli lõpetanud keskkooli. Kahe aastaga tahtis ta õiendada kõik vajalikud eksamid ja siis tööle asuda. Juba õige ruttu märkas Kõnnussaar, et Vaher ei kuula koolipoisilikult, ei konspekteeri kombe pärast ega esita küsimusi aja viitmiseks. Ta tegi kõike selleks, et tarkust koguda, et asja sügavalt mõista ja õiget vastust saada. Tema oli see, kes Kõnnussaarelt esimesena päris:

«Miks meile nii hilja elu näidatakse?»

Ta küsis seda tunni ajal, kui Kõnnussaar rääkis suurmajandi tootmisplaani koostamisest, kõikidest nendest «pistasjadest», mis plaani täitmise võivad nurja ajada ja mida majandi juht ning agronoom peavad oskama ette näha. Küsimus tuli Kõnnussaarele ootamatult.

«Ma tahan öelda seda,» seletas õpilane, «et paljudel meist polnud enne kooli tulekut kuigi suurt aimu põllutööst — sisseastujatelt ei nõuta ju mingit eelpraktikat —, koolis aga suletakse meid klassidesse...»

«Kuidas nii?» imestas Kõnnussaar. «Te olete ju käinud igal sügisel ja kevadel kolhoosis tööl ja ka õppemajandi põldudel...»

«Seda küll,» kinnitas Vaher. Ta oli laiaõlgne ja suur, mehise ning kartmatu esinemisega. «Kuid see töö on... juhuslik ja ajutine... ka vajalikult organiseerimata. Terve talve aga istume klassis, nagu oleks väljas kogu elu surnud.»

«Mida te siis tahate?»

«Kõike!» hüüdis poiss ahnelt. «Õppekäike, praktikat, ekskursioone!»

Millelegi säärasele oli Kõnnussaar varemgi mõelnud. Aga kuidas seda läbi viia? Ei võinud ju tunde ära jätta, programmile käega lüüa ja majandisse tööle minna või autoga ringi kihutama hakata. Kõndides oma toas edasi-tagasi ja kuulates Soorähna tütrekeste jooksumüdinat oma pea kohal, arutas ta küsimust, mis teda enam lahti

ei lasknud. Kuidas viia kooli elule lähemale? Kuidas viia õpilasi keset elu?

Ta nägi aknast, kuidas Soorähn lõhkus oma kuuri ees puid. Läkiläki peas, kuuehõlmad laiali, püksisääred üles kääritud — nii seisis ta, jalad harkis, ja tagus okslikku männipakku lõhki. Pakk oli keerdu kasvanud, visa hingega. Kuid Soorähn oli veel visam. Ta ei hingastanud enne, kui parajad halud olid ta jalge ees laiali. Siis heitis ta kirve kuuri, ladus halud käele ja hakkas toa poole tulema.

Kõnnussaar astus oma toast välja, avas Soorähnale välisukse ja küsis:

«Kas sul on natuke aega?»

«Mis siis?» küsis Soorähn vastu.

«Ajaksime veidi juttu.»

«Noh, tule üles!»

Kõnnussaar oli ka varem mõnikord Soorähnna korteris käinud ja istunud pehmel diivanil, kuhu ta nüüdki istuma pandi. Soorähnna tütrede, pruunide tukkadega ja suurte hallide silmadega kaksikud, istusid ta kõrvale. Nende ema — mitte pikakasvuline, kuid haruldaselt sale ja ilus naine jonnaka suu ning üleoleva naeratusega, — toetus kergelt tugitooli korjule. Lahkesti viitsid nad kolmekesi Kõnnussaare aega, kuni Soorähn köögis kolistas, puud ahju toppis ja tule põlema sai. Siis tõi ta endale teisest toast lihtsa puutooli, asetas selle diivani ees olevast vaibast vajalikule kaugusele ja istus. Naine heitis talle pilgu ja kõndis teise tuppa. Lapsed kõigutasid jalgu ja vahtisid nagu midagi oodates kord isale, kord «onule» näkku, libisesid lõpuks diivanilt ja hakkasid teineteist taga ajama.

Kõnnussaar kõneles sellest, mis teda vaevas, sellest, mida tema arvates koolis ja õppemajandis oleks tulnud muuta. Soorähn kuulas, pani vaiguse käe suu ette ja haigutas:

«Paljud, mis peaks ja võiks... aga mis häda meil on, kui peremeestel pole.»

«Peremeestel? Kes need on?»

«Ära mängi pimedat,» naeris Soorähn. «Pärisperemees istub meil iga päev kuklas, kui ta mitte oma kabinetis mõnd ülitarka artiklit ei kirjuta või püssi ei

puhasta. Tema näo järgi on Vana-Võhma tehnikum loodud, ja kellele see ei meeldi, hakaku aegsasti autot kuulama. Soovitan sulle naabrimehe poolest: «Ära putu musse, ma ei putu susse!» Pea seda meeles, kui tahad kauemaks meile jääda!»

Kõnnussaar tõusis. Ta polnud harjunud istuma nii pehmel diivanil, tal oli ebamugav.

«Vabanda,» ütles ta, «olen harjutanud endale halva moe — mu mõte ei tööta muidu, kui pean seisma või marssima.»

«Mis siis ikka,» muigas Soorähn. «Lase plikadele järele, meil ruumi on.»

Ta tõusis ka ise ja põlve toolile toetades ütles tõsiselt:

«Nii, sõber, on lood. Oli aeg, kus töötasin huviga... Nüüd loen sõrmedel antud ja andmata tunde. Saad aru?»

«Ei!» ütles Kõnnussaar järsult. «Ei saa! Õpetaja nii ei tohi!»

«Ka õpetaja tahab elada. Perekonnaga pole kolimine just lihtne. Ühel sügisel läks meilt seitse meest korraga. Ka nemad leidsid, et Vana-Võhmal võiks olla midagi teisiti.»

Nüüd ei suutnud Kõnnussaar tööpoolest enam paigal püsida, ta hakkaski Soorähnna tütarde järel kõndima. Need aga jäid imestades seisma, pugesis isa juurde ja võtsid tal sääрте ümbert kinni. Kõnnussaar ei märganud midagi, ta käis mõned korrad üle põranda, peatus ja paiskas südametäiega:

«Tahtsid muuta... ja pistsid plehku! Tore!»

«Ei pistnud, vaid pidid minema. Ja küllap oleks pidanud vanagi minema, kui tal poleks olnud...»

«Mida?» nõudis Kõnnussaar.

«Kurat seda teab!» ütles Soorähn ja vabastas end lastest, tõugates need jälle teineteist taga ajama. «Sel mehel on härja jõud ja eesli kannatus. Viiekümne-aastasena hakata veel akadeemias õppima, ja ainult sellepärast, et Vana-Võhmal püsida — ma ei mõista! Niisuguse mehe jaoks leiduks palju paremaid kohti.»

«Mina arvan, et just niisuguseid mehi on Vana-Võhmale vaja.»

«Võib-olla... Niikaua aga, kui ta ennast uskuda ei julge ja teisi uskuda ei tohi, ei saa ta siin kuigi palju ära teha.»

«Kas ka meie abiga mitte?»

«Kui sul on tugevam seljatagune kui Lillel — siis võib-olla. Muidu aga... soovitan minu sõnu meeles pidada.»

Kõnnussaar polnud kunagi oma seljatagust uurinud, ka nüüd ei hakanud ta seda tegema. Soorähna soovitust arvestamata seletas ta esimesel võimalusel direktorile ja õppealajuhatajale oma mõtteid.

«Ma ei saa aru,» imestas Lill, «mis teid nii rabelema paneb. Meil on kinnitatud plaanid ja programmid. Õpilaste soovi järgi ei hakka me midagi muutma.»

«Mitte õpilaste soovi, vaid elu vajaduste järgi,» püüdis Kõnnussaar oma juttu põhjendada.

«Elu... Mis on elu?» küsis Lill irooniliselt ja libistas peoga üle liugja kukla. «Hiljuti tahtsite teda muuta, nüüd kipute tema järgi painduma.»

«On vaja nii ühte kui teist,» arvas Kõnnussaar. «Seda, mis elus on viltu, püüame parandada, aga selle, mis programmides ülearust, võiksime lihtsalt kustutada. Kas poleks mõistlikum, et meie poisid ja tüdrukud sinepi ning koriandri kasvatamise asemel uuriksid paremini meie oma heinamaakamarat?! Minu arvates võiksime programmis mõnelegi teemale kriipsu peale tõmmata, et elulisema jaoks ruumi teha.»

«Nii...» venitas Lill ja vaatas tähendusrikkalt direktorile. «Teie siis arvate, et me peaksime hakkama ministeeriumi programme korrigeerima? Jaah?»

«Jah, ma arvan, et meil peab olema natukenegi inimese julgust. Ka teil, seltsimees Lill!»

«Õigus,» lausus direktor, kes seni vaikides oli istunud. «Mulle tundub, et Kõnnussaare ettepanek — seada sisse praktikapäevad ka talvel — pole sugugi halb. Me peame seda kaaluma.»

Õppealajuhataja ei kuulanudki teda. Kõnnussaare sõnad olid puudutanud temas mingit väga hella kohta. Ta ei võinud seda andestada.

«Julgust!» hüüdis ta häälega, mis ei tootanud head. «Julgust — ütlete teie. Mis olete teie oma suure julgu-

sega ära teinud!? Kogu tehnikumi tahate pahempidi pöörata, aga oma kursusest ei saa jagu! Organiseerimise õpetaja — kuid oma kursust ei oska organiseerida! Vaadake!»

Ta haaras laualt I b kursuse päevaraamatu, lõi selle lahti ja torkas direktori ette. Sõrmega üle lehekülje tõmmates luges ta:

«Kaks... kaks... kaks... kaks...»

Ta keeras kiiresti lehte ja uuesti vedas sõrm ülevalt alla:

«Kaks... kaks... kaks...»

«Ära putu musse, ma ei putu susse!» muigas Kõnnussaar endamisi, mõeldes sellele, et need kahed pole tekkinud päevaraamatusse tänase päeva jooksul. Veel kordagi polnud õppealajuhataja temaga nende pärast rääkinud, kuigi — nagu nüüd selgus — need talle hästi teada olid.

Direktor võttis päevaraamatu enda kätte ja hakkas pikkamööda lehti pöörates seda silmitsema.

«Ja mitte ainult need kahed,» tõttas Lill täiendama. «Ütelge mulle, kui palju on teil klassis kommunistlikke noori ja mis nad teevad! Teate te seda?»

«No-noh!» püüdis Kõnnussaar protesteerida, kuid tal ei lastud rääkida.

«I b on kõige distsiplineerimatum kursus. Puudumised, suitsetamine, alkohol...»

«Kes suitsetab?» hüüdis Kõnnussaar vahele.

«Mis klassijuhataja te olete, kui te seda minult küsite! Astuge korra kasvõi kümnendasse tupp. Eile õhtul oli see maani suitsu täis.»

«Kümnes...? Seal elavad korralikud poisid: Kauri, Räni...»

«Jah, just see teie kiidetud Räni. Õppida ei viitsi, suitsetab...»

«Suitsetab? Pole võimalik!»

«Sooh! Tahate öelda, et ma valetan?»

«Ei... aga...»

«Selle poisi eest ma vastutan,» tahtis Kõnnussaar öelda, kuid taipas äkki, et Lillel on õigus. Mis teadis ta oma kursusest või Olevistki? Ta oli pimesi neid uskunud, lootes neist kõige paremat, kuid nende elu, nende

mõtteid ja tundeid, nende hinge tundis ta vähe. Agakes oli selles süüdi?

«Te mäletate,» ütles ta löödult, «ma ei tahtnud sügisel endale kursust.»

Direktor tõusis, sulges päevaraamatu ja lausus karmilt:

«Te ei tahtnud — kuid ta on teil. Ja selles on Lillel täielik õigus: oma lapsi nii ripakile jätta ei tohi.»

11

Olev mäletas, et ta juba kolhoosis oli märganud Rein Hiljandi rinnas mitmesuguseid märke. Kui nad seal ühel õhtul koos rahvamajja rändkino vaatama läksid, ilustas Reinu kuuerevääri mesinduskooli lõpumärk, mille all ja kõrval oli veel muidki aardeid. Nüüd koolis kandis Hiljandi komsomolimärgi lähedal VTK märki ja veel kahte, mida Olev ei tundnudki. Polnud kahtlust, et kõik need lipukesed ja tähekesed olid auga teenitud, sest Rein oli alati tegev. Ta ei kartnud õpetajatetuppa minna ega vanemate kursustega asju ajada. Polnud midagi imestada, et just tema valiti klassiorganisatoriks.

Julgelt astus Hiljandi seekord klassi ette, naeratas ja ütles väärikalt:

«Täna kursust minule osutatud usalduse eest! Ma töotan...»

«Ära tööta midagi!» löikas Tiit ta lause läbi ja Olev ei saanudki teada, mis Rein tahtis öelda.

Olev naeris endamisi. Ta mõistis: Tiit on pahane, et teda ei valitud. Tiit oli uhke oma keskkoolile, auahne ja kade. Olev tundis teda juba üsna hästi ja seetõttu andis ka tema oma hääle Reinule. Ometi märkas ta, et tüdrukud pole Reinu valimisega rahul. Marika kirtsutas nina ja sosistas Urvega. Viimane tegi näo, nagu ei usuks ta Reinust midagi head. Aga võib-olla tuli see sellest, et ta oma kursuse poistest üldse suurt välja ei teinud. Teda huvitasid rohkem kolmanda ja neljanda kursuse poisid, eriti lakkisjuukseline Endel Välja. Muidugi oli Urvel selleks ka põhjust: ta oli klassi kunin-

ganna, hästi riides, mõistatuslike lokirullidega, tark. Ta oskas liikuda nii nagu mitte keegi teine — lühikeste, mõõdetud sammudega.

Olev uskus Rein Hiljandit rohkem kui kedagi teist. Ja Rein võttiski kõik kursuse mured enda kaela. Ta koostas korrapidajate graafiku, tegi klassile teadetahtvli, kirjutas seinalehte artikleid, joonistas karikatuure. Ja kui kerkis üles klassiõhtu korraldamise küsimus, selgus, et seda on väga lihtne teha: Rein peab kõne, ta deklameerib, laulab, võimleb ja mängib näidendis peaosa. Ja siiski jäi klassiõhtu seekord pidamata. Jäi pidamata sel imelikul põhjusel, et tüdrukute seast ei leitud kahe väikese näidendiosa mängijat. Rein oleks ehk mänginud ka need osad, kuid ta ei saanud kolmes isikus korraga laval olla.

Ometi tundus, et just tütarlastel oli klassiõhtu ärajäämisest kahju. Ja pärast seda tekkis nende seas nagu mingi vandeselts Reinu vastu. Kõik, mis ta tegi, leiti olevat halb. Kuid Rein ei teinud sellest väljagi. Ta jooksis ja askeldas, korraldas ja andis käske.

«Ei, küll ma ise . . .» keelas ta neid, kes kippusid teda abistama.

Kord kuulis Olev, kuidas Rein kantseleis telefonitorusse hüüdis:

«Halloo! Mina räägin. Mina! . . . Ja-jah! Hiljandi!»

Rohkem ta ei kuulnud, sest Marika, kes nagu Olevgi oli tulnud kantseleisse stipendiumi vastu võtma, sähvas vihaselt:

«Mina ja mina! Ninaots kasvab laest läbi!»

Olevi silmad avanesid. Vaat miks tüdrukud Reinu ei salli, vaat mis neid poistega sõjajalale ajab!

I b kursuse tüdrukute ja poiste vahekord kippus tõepoolest vägisi halvaks minema. Õiget põhjust selleks küll polnud, aga ometi puudus klassis üksmeel. Olev tundis, et nii pole hea, aga ta ise oli ka üheks põhjuseks. Urve ei vaadanud tema peale lahke pilguga, Marika sõimas teda pugejaks, sest et ta paaril korral aitas keemiaõpetajal laboratooriumist kemikaale tuua, Liivi aga polnud temaga rahul vene keele pärast.

Olev imestas, kui halastamatult püsiv on tema väike pingikaaslane. Ta nõudis, et Olev iga päev jääks pärast

tunde klassi, ja kui teised olid läinud, algas seal vene keele tund. Kümneid kordi kordas Liivi üksikuid sõnu ja nõudis, et Olev neid järele ütleks.

«Учащихся,» luges Liivi.

«Учистчая,» läksid Olevi silme ees ja suus tähed ning silbid segi.

«Loe pikkamööda: у-ча-щих-ся!» käskis Liivi.

Olev luges silphaaval, aga niipea kui ta kiirust lisas, läks keel nagu sõlme. Liivi vaatas talle ahastades otsa, kuid alustas uuesti:

«Korda . . .»

Nii oli see iga päev. Loeti silphaaval raskeid sõnu, mis esinesid ülesantud õpitükis, kirjutati neid tahvlile, lahutati osadeks ja liideti kokku. Nüüd alles nägi Olev, kui rumal ta on, kui kaugel teised temast ees on. Ta oli lootusetus meeleolus, mõistes, et ta olukorda enam parandada ei suuda, sest semestri lõpp oli lähedal. Üha suuremas meelemasenduses lahkus ta tunnist, unustades Liivit tänadagi.

Toas võttis Tiit teda vastu sõbraliku nöökamisega, Otu aga ei teinud temast väljagi. Tiidu nöökamine oli siiski meeldivam kui Otu tuim ükskõiksus. Tiit oli vähemalt asjast huvitatud, ta küsis midagi, kiusas ja lohutas: «Pole viga, kui ma aega saan, võtan su ise käsile!»

«Enne kui sina aega saad, olen ma juba sada korda koolist välja löödud,» ohkas Olev.

Tiit kinnitas, et ühe kahe pärast ei lööda kedagi välja, ja mis puutub stipendiumi . . . «Üheks semestriks pigistad kodustki, niipalju kui hädasti vaja,» oli ta kindel.

«Kelle käest?» küsis Olev. Tiit ju teadis tema kodust olukorda ja oleks pidanud mõistma, et ta ilma stipendiumita õppida ei saa. Kuid Tiit ütles kergelt:

«Sul on kodus kolm inimest — ei nad sind hädasse jäta. Mul on ainult memm, aga temagi leiab ikka kuskilt, kui mul vaja.»

Tiidu ema elas pealinnas. Ta oli arveametnik ja ta palk ei olnud kuigi suur. Seepärast oli Olevil vastumeelt kuulda toakaaslase kerget juttu ja paha näha, kuidas Tiit suitsu ja mõnikord ka veini peale raha raiskab. Ta teadis, et Linda saadaks talle kogu oma tee-

nistuse, vanaisa korjaks, kust saaks, ja vanaema annaks talle viimase kopika hinge tagant — kuid tema ei suudaks seda vastu võtta. Ei, kui ta tõesti ei saa järgmisel semestril stipendiumi, peab kool pooleli jääma. Aga sellest oli kahju, nii hirmus kahju, et ta hakkas tasapisi kuulama, kas poleks kooli juures või majandis mõnda kohakest, kus pärast tunde võiks teenida endale söögi- raha. Kuid õpilaste jaoks ei leidunud muud kui söökla sigala. Aga seal töötasid juba kaks teise kursuse poissi, keetsid sigadele kartuleid, vedasid õlgi ja tegid, mis söökla perenaine käskis. Olevi abi polnud sinna enam vaja.

Semestri lõpp lähenes kiiresti. Ja mida lähemale see jõudis, seda kindlamaks muutus Olevis teadmine, et ta vene keelt enam parandada ei suuda. See teadmine rikkus ta meeoleu nii, et ei tahtnud enam ka teisi aineid õppida. Paaril korral puudus ta koolist ilma igasuguse põhjuseta, jäi lihtsalt tuppa, heitis voodisse ja ütles, et on haige.

Tiidule oli säärane haigus tuttav — võib-olla oli ta ise ka kunagi seda põdenud. Õhtul, kui Otu klassi õppima oli läinud, istus ta Olevi voodi servale ja ütles:

«Tead, vennas, sa võtad seda asja liiga traagiliselt. Mina olen juba kolmandas koolis, ja kui vaja, võin ka siit ilma nututa minna. Säh, siin mu käpp ja sõna: oleme sõbrad, ja kui lähed sina, lähen ka mina.»

«Mispärast sina?» imestas Olev, kuigi ta pakutud käe vastu võttis.

«Lihtsalt solidaarsusest. Sõber sõpra ei reeda. Otu- taolised aga...»

«Otu on minust mitu korda etem.»

«Va lipshein — ei kasva ega kuiva. Arvasin sügisel, et võtan ta oma käe alla, teen tast mehe. Aga sa näed ise, missugune ta on — lootusetu. Meie aga — kui nii peab olema — läheme koos. Lähme kas või rändama: kodumaa on suur ja lai. Või põrutame pealinna. Seal on iga teine maja tellingutes — küll me tööd saame. Kogume raha, ja siis juba vaatame, mis edasi teha. Koos me hätta ei jää.»

Olev ei võtnud Tiidu juttu kuigi tõsiselt, aga ometi

liigutas see teda, et teine tema muresse nii osavõtlikult suhtus. Ka jutt linnast ja ehitustest ei libisenud tal täiesti kõrvust mööda.

«Kui õige sõidakski linna,» mõtles ta vahetevahel. «Töötaks seal mõne maja juures, õpiks müüri laduma ja läheks siis koju tagasi. Hakkaks vanaisaga koos karjalauta ehitama ja siis sigalat ja siis... Polekski väga viga.»

Aga samas tundis ta ometi, et see pole see, et see pole hoopiski see, mida ta tahtis.

Suitsetamine oli keelatud. Ometi juhtus mõnikord, et Tiit pani toaski suitsu ette. Otu seda ei kannatanud, tal läks süda pahaks. Ka Olev polnud suitsuga harjunud — kodus oli toas alati puhas õhk, sest vanaisa ei suitsetanud, võttis ainult viina. Ent Olevi organism oli nii tugev, et Tiidu poolt tuppa puhutud nikotiin talle midagi ei teinud.

Ühel õhtul, kui Olev jälle tujutult vene keele tunnist tuli, oli tuba täis kibedat tubakasuitsu. Laua ümber istusid kolm poissi ja mängisid kaarte. Need olid Tiit Leikop, Jaan Annuk ja teise kursuse kuldsuu Kaino Luts. Otut polnud näha — ta oli kas välja aetud või ise tubakasuitsu eest põgenenud.

Olev võeti hurraaga vastu. Tiit sokutas ta istuma enda ja Kaino vahele. Kaino Luts, seesama, kes sügisel vesikivi juures kõnet pidas, oli koolis üldiselt tuntud — kuid mitte just heast küljest. Tal oli juba mitu korda tulnud õppenõukogule oma tegudest aru anda. Aga viguri olemise ja lahtise jutu tõttu pääses ta alati kerge karistusega. Nüüd patsutas ta Olevile õlale, nimetas teda kambameheks ja hakkas kaarte uuesti välja jagama:

«Nii... teeme ühe vägeva «potkitnoi!»»

«Ei, ma ei taha!» tõrjus Olev.

«Ole ikka täitsa,» rahustas Tiit ja tõi suitsupaki nähtavale. «Säh, viska vile ette!»

«Ei!» raputas Olev pead, kuid võttis kaardid, et teisest pakkumisest kergemini pääseda. «Ma ei mõistagi seda «potkitnoid»,» püüdis ta veel taganeda.

«Oh, see on nii lihtne,» hakkas Luts oma laiü sõrmeid paisutades mängu käiku seletama .

Olev vaatles Annukit, kes istus kergelt toolinurgal, rõõmus nägu muigel, otsekui tunnistaks ta kusagilt kaugele, mis lo~~n~~ust need poisid teevad.

Mäng oli tõepoolest lihtne ja omamoodi huvitavgi. Esimesed tihid tegi Olev vastumeelselt, kobamisi, kuid varsti tundis ta, kuidas teda nakatas mingi eriline hoog. Ta virutas kaarte lauale niisuguse ägedusega, nagu taoks nähtamatule vaenlasele lagipähe. Sõnad, mida ta seni polnud tundnud, libisesid nüüd ta huultelt üha kiiremini, üha valjemini. Kõik see, mis oli hoidnud ta mõtteid kammitsas, kaugenes ja kadus.

Tiidul ja Kainol olid suitsud ees. Suits hõljus poiste peade ümber nagu sinine loor. Nad hingasid seda sisse suurte sõõmudega, see ühines nende noore verega, uduatas silmi, tumestas ajusid. Ja äkki, kui Tiit ja Kaino viskasid ära konid ning süütasid põlema uued sigaretid, sirutas Olevgi käe:

«Anna siia!»

See polnud tal esimene kord suitsu suhu panna. Sügisel haakijana sõites oli ta paaril korral naljapäraselt tõmmanud traktoristi sigaretist mõne mahvi. Kuid tubakavõng ajas teda läkastama ja oli vastik — ta ei mõistnud, kuidas traktorist seda vahetpidamata imeda võib. Nüüd aga suitsetas ta sigareti lõpuni ega tundnud, et see oleks talle midagi teinud.

Tiit ja Kaino olid vaimustuses. Nad ülistasid teda teineteise võidu. Ainult Jaan vaikis, tema naeratusse oli ilmunud pilkevarjund.

Korraga tundis Olev kõhus imelikku tõuget. Ta tõstis pilgu kaartidelt, mis tema käes paljunema hakkasid, ja vaatas enda ümber. Poiste näod olid mitmekordsed. Tiidu kõrisõlm tundus olevat määratu suur, tema nägu punetas, juuksed rippusid laubal, millel polnud kindlaid piire; Kaino ninasõõrmed olid puhevil, tema paks ülahuul liikus üles-alla; Jaanil oli kümme kavalat silma, ta pilkav suu oli pool-lahti.

Olev viskas kaardid lauale, ajas end püsti ja röögatas:

«Välja! Kaduge siit — ja silmapilk!»

Haaras siis laua äärest kinni, et mitte kukkuda. Ta kõikus, tuba tantsis ta silme ees. Olev oli purjus, ta süda oli seest välja tulemas.

Tiit püüdis teda aidata, rääkis midagi, õpetas midagi. Olev tõukas ta eemale ja vaarus uksest välja.

Kui ta pesuruumist, kus tahtis oma sisikonna välja oksendada, tagasi tuli, oli tuba tühi. Olev lükkas aknad laiali, tõmbas süngilt teki ja tahtis pikali heita. Kuid enne kui ta seda jõudis, tõugati uks lahti ja õppealajuhataja astus tuppa.

Olev seisis voodi ja laua vahel. Õppealajuhataja kõndis temast mööda, läks akna juurde, vaatas õue, nagu oleks tahtnud teada, kes läbi akna olid põgenenud, pöördus siis ja küsis:

«Teie suitsetasite siin? Ja-ah?»

Olev ei lausunud midagi. Tal oli hirm, et peab uuesti toast välja jooksma.

Õppealajuhataja rääkis. Ta hääl krigises Olevi kõrvus nagu saag, millega vanaisa rauda lõikas, sõnad aga libisesid mööda. «Mine juba, mine!» mõtles Olev. «Ma pean pikali heitma, kohe, kohe!» Ja niipea kui õpetaja väljus, langes ta voodisse, vaevatud ja tuim.

Järgmisel hommikul hakkas ta ootama, et teda kutsutakse õpetajatetuppa, et ta peab seal või direktori kabinetis oma pattudest aru andma. Kuid päev möödus ja teda ei kutsutud. Vargsi piilus ta teadetetahvli poole ja imestas: ka sinna ei ilmunud kurja käskkirja. Olev arvas, et õppealajuhataja on unustanud, ja püüdis ka ise unustada. Ta oli saanud oma õppetunni, ja sellest aitas. Ent lugu polnud veel lõppenud. Tiit, keda Olev ei võinud enam kannatada, hakkas nüüd nagu kiuste õige tihti toas suitsetama. See tegi Olevi tigidaks, kuid ega Tiit seda arvestanud. Ta nimetas ennast endiselt Olevi sõbraks ja hoidus tema ligi nii koolis kui internaadis.

Olev ei saanud enam tagasi õiget meeoleolu. Talle tundus koguni, et on mõttetult Vana-Võhmal semestri lõppu oodata: oli ju teada, mis see temale toob. Ta ei koondanud tunnis oma mõtteid, need hulkusid sihitult, kus soovisid. Pärast tunde ei jäänud ta enam Liiviga vene keelt õppima. Ja ühel päeval juhtus, et ta lahkus klassist vene keele tunni eel, läks internaati, heitis riietega voodisse teki peale ja jäi lakke vahtima. Tund aega lamas ta midagi mõtlemata, silmad lahti, hinge tagasi hoides.

Ka siis, kui üksikud kiired sammud koridoris teatasid, et tund on lõppenud, ei liigutanud ta end.

Uks kisti lahti, Tiit jooksis sisse.

«Kuule, miks sa ära läksid?! Tuulik märkas kohe, et sa teed poppi. Räägib Kõnnule — kindlasti saad käskkirja.»

Ta istus kaksiratsi toolile, kobas taskutes, leidis sigaretikoni ja pani põlema.

Olev vaikis, nagu ei näekski ta teist. Ta vahtis ühte punkti laes. Sealt oli kopikasuurune lubjatükk lahti pudenenud, see rippus mingi karva otsas. «Kas kukub alla?» mõtles Olev. «Kas kukub?»

Tiit lõpetas suitsu, vajutas koni pliiatsikarpi ja tõusis:

«Ma räägin sulle sõbramehe poolest: tule tundi! Ütle, et käisid ambulantsis, prügi läks silma, polnud mahti luba küsida. Tule!»

Ta tõttas minema. Olev tõusis, vaatas mõttetult ringi, märkas suitsevat sigaretiotsa, võttis selle pliiatsikarbist ja astus ukse poole, et koni koridoris ahju visata. Kuid niipea kui ta käe ukselingile pani, läks see lahti. Olev pidi taganema, et mitte klassijuhatajale sülle lennata. Instinktiivselt lõi ta käe suitsukoniga selja taha. Järgmisel momendil nägi ta liikuvat varju silmade ees ja tundis, kuidas Kõnnussaare käsi plaksatas talle vastu põske.

Hetke seisid mõlemad kohkunult teineteisele otsa vaadates. Siis kummardus Olev, võttis mahalibisenud suitsuotsa üles ja pani selle uuesti pliiatsikarpi. Sel silmapilgul, kui ta käe maha sirutas, nägi ta ukseavausel Tiidu jalgu.

«Sina...» lausus Kõnnussaar niisugusel häälel, nagu pigistaks keegi ta kurku. «Sina, kelle eest ma olin valmis oma pea andma. Ah sa!» Ta tõmbas sügavalt õhku ja põrutas: «Klassi! Otsekohe!»

Sõnakuulelikult läks Olev toast, läbis pika koridori, jooksis mööda lumist tallatud teed koolimajasse, tõttas trepist üles, koputas klassiuksele, vabandas ja istus oma kohale. Õpetaja Liivak seletas ruutjuure leidmist. Laskmata end Olevi tulekust eksitada, võttis ta vabanduse peanoogutusega vastu ja seletas edasi. Olev lõi

vihiku lahti ja tundis: kõik viimaste päevade raskus oli kadunud. Ta pea oli selge ja ta taipas kohe, mis õpetaja räägib.

Vahetunni algul tuli Tiit Olevi juurde, tõmbas ta kõrvale ja sosistas:

«Selle eest lendab ta kohalt!»

«Kes?» küsis Olev mõistmatult.

«Kõnd! Ma nägin. Õpetaja ei tohi õpilast lüüa.»

Olev haaras Tiidul rinnust, nagu kavatseks ta endast peajagu pikema poisiga kaklema hakata, ja kähistas:

«Tal oli õigus. Kuuled!? Ja pea suu!»

12

Kõnnussaar oigas, lükkas teki pealt ja pööras teise külje. Kuid unenägu ei katkenud.

... Ta on neljandas klassis. Direktor ja õppealajuhataja kontrollivad ta tundi. Üks neist seisab seljaga vastu akent, teine seljaga vastu ust. Klassis on umbne ja palav.

Kõnnussaar peab aru, keda küsida. «Kui sa paned õpilasele kahe, siis paned sa selle endale,» kumisevad ühes kõrvas direktori sõnad. «Iga minutiga, mis sa kasu-
tult mööda lased, varastad riiki,» piriseb teises kõrvas õppealajuhataja hoiatus. Keda küsida? Keda kiiresti küsida? Seda sõduripluusis noormeest, kes istub keset klassi? See mõistaks vastata. Alati mõistab see hästi vastata. Aga ta mõistab ka küsida. «Miks meie õppe-
majandi kari on nii vilets? Miks teed ja õued on nii porised? Miks vana internaadi varemed on koristamata?» — Kõnnussaar ei oska nendele küsimustele vastata. Aga mis siis! Las vastab direktor. Las vastab õppe-
alajuhataja. Jah, las vastavad sellele pikale poisile. Teda, just teda tulebki küsida. Aga mis on ta nimi? Kuidas teda kutsuda? Kuulge, teie seal, sõduripluusis! Ei, ei või. Näpuga näidata ka ei või. Päevaaramat! Kus on päeva-
raamat? Ainus pilk sinna, ja ta teaks, mis on selle pika nimi. Aga ei tohi! Direktori ja õppealajuhataja nähes ei tohi sõrmega ajada mööda õpilaste nimestikku. Nimed peavad olema peas. Hästi peas! Kõik nimed. Olgu neid

või mitu tuhat! «Nimi on kõige tähtsam! Nime taga on isik — teda tuleb austada.» — Kes ütles nii? Harak? Lill? Tema ise? Ei, tema mitte. Tema ei austa nimesid. Talle ei jää need meelde. Nägu jääb, aga nimi ei taha jääda. Need on kõik ühtemoodi: Luikmaa, Luikmäe, Luikmees, Luikmets... Kuid inimesed ise, õpilased — poisid ja tüdrukud — pole kunagi sarnased. Mitte kunagi! Neid ei saa segi ajada. Näiteks see noormees, keda ta tahaks küsida, seesama, kes istub keset klassi! Ei, nüüd istub ta esimese laua taga oma sõduripluusi ja kalifeedega. Ei, ei — juba on tal seljas hall tuulepluus. Seda poissi tunneb ta hästi, kõikide seast tunneb ta teda, alati — kümne aasta pärast, saja aasta pärast. Tal on vasak põsk punane, punane nagu veri, parem põsk aga valge, valge nagu paber... See poiss on nagu kivi, millest võib tuld lüüa. Nagu räni. Jah, Räni. «Teid ma tahtsingi küsida. Vastake! Miks te ei tea? Te peate teadma! Ma saatsin teid ju klassi! Te ei tohi olla internaadis. Teil pole seal söngi all puukasti. Te ei tohi vahtida üles... seal laulavad lõokesed... Las nad laulavad. Teie aga... peate õppima! Ah teid!»

Kõnnussaar ajas end istuli, vehkis kätega, nagu tahaks ta lendu tõusta, kuid langes tagasi asemele.

Piinav uni jätkus.

... Ta seisab klassi ees. Kõikide pilgud põletavad teda. Ta tahab ühe sammu edasi astuda. Õpetaja võib astuda, ta ei pea ühe koha peal paigal olema nagu raidkuju. Ta on elav inimene, ta võib liikuda, oma käsi ja jalgu tõsta, sõrmi painutada, varbaid... Ei, ta ei saa edasi astuda, jalga vahetada — ta uued kingad hakkavad lagunema, kannad vajuvad viltu, tallad on lahti. Kui ta nüüd sammu astub, langeb king jalast ja ta jääb klassi paljajalu. «Seltsimees Kõnnussaar, kas teil häbi ei ole, missugused kingad teil on!» hüüab õppealajuhataja. Jah, tal on häbi, aga ta ei saa kuhugi põgeneda, ta jalad on pöranda küljes kinni. «Mul on päris uued kingad, ma pole saanud neid veel poolt talvegi kanda, ma ei tea, miks nad lagunevad...» — «Teie ise olete süüdi,» ütleb direktor. «Te ei tunne nende hinge.» — «Ta peksab neid!» hüüatab õppealajuhataja vahele. «Jah,» nõustub Kõnnussaar, «ma ise olen süüdi.» Ja ta hakkab kiiruga otsima

paberilehte, et lahkumisavaldust kirjutada. Kõik kohad on paberilehti täis, aga neile on joonistatud sarvedega koletisi, silmadega kolmnurki ja kõrvadega maju — kõike, mida õpilased joonistavad igava tunni ajal. Ta lappab kiiruga virna pabereid enda ette, et leida puhast. Ei ole. Ei ole. «Ma joonistasin meelega paberid täis, et te ei saaks ära minna. Te ei pääse siit enne kuhugi, kui olete muretsenud meile uued hangud. Säärast hanguvart me küll armastada ei saa — seda ärge nõudkegi!» Marika! Kallis Marika! Kuidas sa küll teadsid, et ma ei taha ära minna?! Ei taha! Ei taha! — «Sa tahad ministeeriumi programme muutma hakata! See kraav oli siin enne meid . . . Partei joon on sul nõrk, mõistad!»

«Aga sinul!?» karjatas Kõnnussaar ja tõusis istuli.

Ta pühkis käega üle niiske lauba, hüppas voodist ja vajutas kontaktile. Valguses hajusid unenäo järelvirendused. Kuid piin jäi.

«Mis see on?» küsis Kõnnussaar endalt. «Pankrot?»

Oli veel vara. Vaikus valitses kogu suures majas, nii internaadi-poolel kui korterite tiivas. Kuid Kõnnussaa-rele tundus, nagu pressiksid mõlemad majapooled tema peale kokku — süüdistavalt ja ähvardavalt. Ta pidi põgenema.

Väljas oli hea. Õhuke värskelumekord oli katnud päevased jäljed, puhtus valitses teedel ja treppidel. Ümberringi oli veel hommikueelne hämarus, ainult koolimaja laiad ukсед olid valgustatud. Need olid valgustatud alati, hommikul ja ka õhtul, niikaua kui oli voolu. Ja Kõnnussaa-rele tundus, et nii on õige. Seal, kus pidi valitsema valgus, ei tohtinud olla pimedust — mitte kunagi ega mitte mingisugust. Nüüd andis see valgustatud üks talle uut jõudu. Ta tundis, et midagi pole veel lõppenud, et ta pole alla andnud ei endale ega nendele, kes seda ootasid. Ta oli valmis kandma karistust, kuid mitte lahkuma.

Mõned päevad enne uusaastat sai Olev teate, et tal on sideagentuuris pakk. Kohe pärast tunde kinnitas ta suusad jalga ja kihutas üle lageda põllu jaama poole.

Oli külm ja tuulevaikne ilm. Üksikud kuivad lume-kübemed, mis langesid peaaegu selgest taevast, ei suutnud kinni katta neid paljusid suusajälgi, mida kogu põld oli täis. Kohati ulatusid lumest välja härmatanud kõrretüükad, nende pikad helkjad jooned varjutasid laia liugjat tasandikku.

Suusad libisesid hästi ja mõne minutiga jõudis Olev sideagentuuri juurde. Ta sai kätte neljakandilise vineerkasti, mille ümber oli seotud tugev nöör. Aadress oli kirjutatud Linda ilusa kallakkirjaga, kuid Olev oli kindel, et pakis on midagi ka vanaemalt. Ta sidus kasti nööriaga osavasti selga ja hakkas koolimaja poole tagasi kihutama.

Mitu nädalat polnud ta enam kodus käinud ja põles nüüd kärsitusest uudiste järele. Hiljuti oli ta kirjutanud, et enne koolivaheaega koju ei tule, sest varsti algavad semestrieksamid. Jah, isegi uut aastat ei saa ta koju vastu võtma minna — pole ju mõtet üheksainsaks päevaks sõita. Küllap seepärast talle nüüd pakk saadetigi. Mis seal sees võiks küll olla!? Rutem, rutem — jõuaks aga internaati ja saaks paki avada!

«Olev! Kuhu sa kihutad?»

Stopp! Olev tegi suuskadel ringi ja jäi seisma.

See oli Marika, kes rühkis allika poolt talle põiki vastu, ja natuke maad tagapool tuli Liivi.

Marika silmad välkusid, juuksed ta õhetava näo ümber olid kergelt härmast. Liivi valge sukkmütsi tutt kõikus kahele poole. Ta patsid olid poolest saadik lahti hārgnenud.

Marika lõi kepid lumme ja ütles:

«Küll oled sina aga viisakas! Põgened meie eest ära — ei taha kommi anda.»

Liivi jõudis kohale, tõmbas narmastega kinda käest, lõi sellega endale kergelt vastu nägu ja tegi «puh! puh!».

«Ma ei käinudki poes,» vabandas Olev. «Käisin ainult pakki toomas.» Nüüd ta alles tundis õieti, kui hea on kodust pakki saada.

«Pakki!?» Marika nägu muutus. «Liivi sai eile, Urve üleele ja sina täna. Ainult mina . . .» See polnud kurbus, ta mossitas huuli.

«Sina — sa said ju kirja ja raha!» hüüdis Liivi.
«Toreda kirja!»

«Jah, toreda kirja,» naeris Marika. «Tahad, ma loen ta sulle ette?»

«Siin?» imestas Olev.

«Jah, siinsamas — ta on mul peas. Kuid vastutasuks pead andma meile jupi verivorsti.»

«Kust ma seda saan?»

«Siit!» koputas Marika suusakepi otsaga Olevi turjal olevale kastile.

«Arvad, et on?» rõõmustas Olev.

«Kindlasti.» Marika pöördus Liivi poole. «Aita nuruda, nõua oma palk välja!»

«Mis palk?» punastas Liivi.

Olev teadis, millele Marika vihjas: ta oli täna vene keeles esimese kolme saanud. Ausalt teenitud kolme. Jah, selle eest oli ta Liivile tänu võlgu. Kuid kas seda sai tasuda ühe kõvera vorstijupiga? Et sel Marikal ka pisutki taktitunnet oleks!

«Hea küll, olen nõus,» ütles Olev ruttu, et ennast ja Liivit päästa. «Annan sulle jupi vorsti, kui sa loed mulle ette oma toreda kirja.»

«Noh, siis kuula ja kiida,» lausus Marika ja võttis tähtsa poosi, tõstis näo taeva poole, tõmbas silmad pilukile ja luges pikkamööda: «Kallis Mari. Saadan sulle pühadeks kakskümmend viis rubla. Ära aga ära kuluta! Sinu armas Peeter.»

Liivi naeris.

«Kiri on tore,» tunnistas Olev. «Aga kes on see säärane Peeter?»

«On!»

«Saladus?»

«Saladus!»

«Hea küll. Aga kas raha ikka saatis?»

«Kuidas siis. Kirja sees oli.»

«Kirjas? See on ju keelatud.»

«Mis sellest! Kas sa siis ei tea: see ongi põnev, mis keelatud.»

«Võib-olla. Aga ikkagi...»

«Jah! Mõtle: tervelt kakskümmend viis rublalist!»

«Hm!»

Olev lükkas suusad uuesti liikuma. Polnud just sügavat mõtet end siin keset põldu narrida lasta. Kast rõhus turjale ja tuletas meelde, et selles ootasid hoopis paremad uudised.

Ent tüdrukud ei jäänud maha.

«Kuule, sa said pahaseks,» itsitas Marika tema kõrval sõites. «Aga ma rääkisin tõtt!»

«Noh, hea küll,» leppis Olev. «Igatahes on see Peeter samasugune vemmäl nagu sina!» Ta sõitis pikkade tõugetega edasi.

«Aga kuidas nüüd vorstiga jääb?» nõudis Marika visalt tema kõrval püsites.

«Siin ma seda kätte ei saa. Kast on kolmetollistega kinni löödud. Ja kui seal vorsti ongi, siis on see toores ja jääs.»

«Sellest pole midagi. Küll me ta ära küpsetame.»

«Kus? Teil pole ju ahju!»

«Kas või radiaatori peal!»

Jah, säärane ta oli, see Marika. Mis kord mõttesse tuli, sellest enam ei loobunud. Pool semestrit jonnis keemia-tunnis, ei vastanud, sai kahtesid, aga nüüd tahab eksami viiele teha. Nõuab, et Olev seletaks talle keemiat, Olev, keda ta mõni aeg tagasi «pugejaks» nimetas. Aga mis talle seletadagi, ta teab ise kõike niisama hästi, võibolla paremini. Siiski nurub: «Seleta! Miks sa ei taha seletada?! Kuidas Liivi sulle vene keelt õpetab. Egoist!»

Nad jõudsid koolimaja ette, kust tüdrukud paremale, Olev vasakule pidi minema.

«Nägemiseni!» hüüdis Olev.

«Vaata, et sa sõna pead ja meid «ahvita» ei jäta!» vastas Marika.

Olev pani suusad seina najale ja läks kastiga sisse. Ta soovis pääseda koridorist nii läbi, et keegi pakki ei märka, ja lootis, et tuba on tühi. Oli teada, et kui poisid teda kastiga näevad, langevad nad talle peale nagu rahe. Tal polnud kahju, et kõik ühiselt ära süüakse — sai ta ju ise ka alati teiste pakkidest osa. Vanaemagi ei keelaks seda, ütleb ta ikka: «Kass sööb hiire urises ära, inimene jagab pala teistega.» Olev kartis ainult, et poisid enne jagama hakkavad, kui ta õieti

nähagi jõuab, mis kasti on. Ta tahtis kasti ise lahti teha, ettevaatlikult kõik välja tõsta, käes kaaluda, kat-suda, mõistatada, mis ühe või teise paberi sees on, või-malikult kaua sisse hingata kodu lõhnasid.

Kuid need armsad lõhnad olid nii tugevad, et tungi-sid läbi kasti, — nendega ei pääsenud märkamatuult läbi pika koridori. Olevil polnud vaja muretseda, kuidas kasti lahti teha. Tiidu käes läks see lihtsalt. Aga siis tõukas Olev poisid kõrvale:

«Oodake!»

Kõigepealt tõstis ta lauale suure porgandipiruka. See oli munakollane ja lõhnas isuäratavalt. Poisid vaatasid seda vaimustusega, Olev aga heldimusega. Ta mõtles sellele, kuidas seda pirukat kodus küpsetati, kuidas tai-nast sõtkuti, porgandeid läbi masina aeti; sellele, mis sealjuures räägiti. Võib-olla kasutati piruka tegemiseks suhkrut, mida vanaema kaua oli hoidnud — maal pole ju alati suhkrut varuks, ja kes teab, millal vanaisa vii-mati linnas käis. Võib-olla jõi vanaema mõnikord teed koguni suhkruta, et viimast hoida Olevikese jaoks. Jah, küllap see nii oligi! Nüüd välkus poiste käes juba nuga... Hea küll, jagagu nad pirukas ära!

Pakis oli veel võid, küpsetatud liha ja tõepoolest ka vorstirõngas. Poisid tahtsid sellegi kohe juppideks murda, kuid Olev pani käe peale:

«Ei! See on toores. Ma viin kööki ja lasen ära praa-dida.»

Veel midagi oli kasti põhjas paberi vahel, midagi õige õhukest ja pehmet. Oo — uued labakud, ilusad tumepruuni ja halli kirja. Oh sa vanaema, vanaemake! Aimaksid sa, kui halb sinu Olev oli sel ajal, kui sa oma haiget kätt pingutasid, et lõnga üle vardaotsa tõsta, et silma silma kõrvale teha! Kui sa aimaksid!

Aga mis seal kinda sees krabiseb? No-jah! Just see, mida ta veel otsis — kiri!

Nüüd võisid poisid süüa kõik peale kaane alla pei-detud vorsti. Nüüd oli tähtis ainult see, mida Linda kirjutab. Olev läks akna juurde, pööras teistele selja ja luges:

Kallis vend!

Ära ole pahane, et me nii kaua pole sulle kirjutanud, aga ikka on olnud kole kiire.

Kõigepealt nii palju, et kodus on kõik korras. Vanaema istub juba selles toolis, mis vanaisa talle tegi. Jalg on tal veel nõrk, aga käsi juba liigub. Need kindad kodus sulle vanaema. Nägi küll palju vaeva, aga valmis tegi. Hoia neid hästi.

Vanaisal on nüüd vähe aega, tema jändab saekaatri juures. Selle me saime «Punasest Tähest». Kui lauad lõigatud saame, viime tagasi. Seda sa juba tead, et vanaisa on ehitusbrigaadi juht. Kui sa näeksid, kui tähtis ta nüüd on — nagu insector. Ja tema juba mõistab, hätta ta ei jää. Mehed kipuvad kõik ehitusbrigaadi, aga kes siis põllutöö ära teeb. Muidugi on hea, kui uus laut ruttu valmis saab, ma ei jõua seda oodata.

Minul läheb endist viisi. Muidu oleks kõik ilus, aga seda ma küll ei tea, kuidas loomatoiduga kevadesse saab. Põhud on kõik läppunud ja seda sa tead isegi, missugused heinad olid. «Suurust» pole ka midagi anda ja sellepärast ei tahagi keegi farmis töötada.

Siis veel üks imelik uudis. Salu Artu astus kolhoosi liikmeks. Viimasel koosolekul võtsime vastu.

Kahju, et sa uueks aastaks koju ei saa tulla, ma olen algebraga nii hädas kui hädas. Olen käinud mõned korrad Vaigul õpetaja Talliku juures. Tema seletab küll hea meelega, aga sinna on hirmus kauge minna. Iseasi, kui oleksid suusad, et saaks kihutada üle Kurisoo.

Ah jaa — vana aasta õhtul on meil keskuses koosviibimine. Esimees rääkis korra, et oleks tore, kui teie ka tuleksite, kõik, kes sügisel meil abiks olid. Muidu saadaksime kutse, aga me ei saa tänavu kuigi suuresti teha, kehv aasta. Sa võiksid Kõnnussaarele rääkida.

Niisiis on seekord kõik.

Vanaemalt ja vanaisalt palju tervisi ja kirjuta ikka ka, kuidas sul läheb.

Nägemiseni. Linda.

Kiri oli läbi loetud.

Olev murdis selle kokku ja peitis taskusse. Kuid ta ei pöördunud poiste poole ega liigutanud end. Ta polnud internaadis, oma toas. Ta oli kodus, Vanakülas.

... Vanaema istub oma tugitoolis. Sukavardad klõbisevad... Pliidi all põleb tuli — praksudes löövad pinnud kuusehalgude küljest lahti... Vanaisa kõnnib ehitusplatsil palgi- ja lauavirnade vahel. Ta silub muheldes habet: mootor müdiseb ja saed laulavad... Pimedikus tuleb Linda läbi sügava lume lautade poolt. Kurisoolt puhuvad tuuled vilistavad ta ümber... Suitsema kippuv lamp valgustab vaikseks jäänud tuba. Raamatute lehed krabisevad, kui Linda neid pöörab.

Kõike seda nägi Olev. Kuid samal ajal nägi ta kolme väikest sõna ja kuulis, kuidas need mitme häälega küsisid: «Kuidas sul läheb?»

Ta vastas neile: «Hästi! Nüüd läheb mul hästi!»

14

Direktori kabinet polnud suur. Siia mahtusid ainult vanamoeline raske kirjutuslaud tooliga, kahe poolega aktikapp ja kaks tugitooli, milles istusid harilikult need, kes tahtsid direktoriga kõnelda. Just — kes tahtsid direktoriga kõnelda, sest kui ta ise soovis kellegagi rääkida, siis tegi ta seda seal, kus inimest kohtas: õpetajatetoas, all kantseleis, kaarsillal, õues või koolimaja trepil. Seepärast vaatasid kõik õpetajatetoas olijad tähendusrikkalt üksteise näkku, kui direktor Kõnnussaarele ütles:

«Seltsimees Kõnnussaar, kui teil on aega, tulge minu kabinetti.»

Kõnnussaar teadis, et tal pidi aega olema. Ta läks kohe direktoriga ühes.

See juhtus mõned päevad pärast seda häbiväärset sündmust internaadis, mida Kõnnussaar endale ei suutnud andeks anda ega seletada. Miks oli ta seekord tasakaalu kaotanud, tema, kes ikka oli püüdnud end vaos hoida ja sellega harilikult ka toime oli tulnud. Mis võis ta direktorile vastata või millega end vabandada?

Kuid direktor ei alustanud hoopiski sellest. Ta viipas laua lähedal olevale toolile ja istus ka ise. Kõnnussaar istus vastumeelselt. Ta surus sõrmed süles risti, nii et need tõmbusid valgeks. Ootas.

«Viimasel parteikoosolekul rääkisid sa praktika suu- rendamise vajadusest,» alustas Harak, öeldes Kõnnussaarele esmakordselt «sina». See «sina» ja jutu algus lubasid Kõnnussaarele, et ta ei tarvitse enam oma pöidlaid vahutada, vaid võib pilgu üle laua tõsta.

Direktori põsed olid tugevasti lohku vajunud, tema oimuluud nagu kõrgemale kerkinud, silmaalused aga üsna kollaseks tõmbunud. «Töötab üle jõu,» mõtles Kõnnussaar. «Nii vanal mehel pole kerge töö kõrval akadeemiat lõpetada.»

«Ma olen nüüd seda asja uurinud ja kaalunud,» jätkas Harak, «olen kõnelnud nendega, kes meilt tegelikule tööle on läinud, ja arutanud ministeeriumis. On arvamisi seda- ja teistpidi. Aga... kui me tahame, võime proovida, meid ei keelata. Kui me ainult oskame oma tööd nii korraldada, et midagi tegemata ei jää.»

Ta tegi pausi, võttis rinnataskust prillitoosi, avas selle ja pani prillid ette. Siis tõmbas ta lähemale paberid, mis lauanurgal ootasid.

«Ma rääkisin Lille ja Kiivriga, kuid nemad leidsid, et meil pole põhjust teiste ees tormata ja kippuda nii- öelda «üle piiri». Kui tuleb vastav seadus, siis. Nüüd aga — kes vastutab, et kõik läheb kavatsust mööda ja me ei lenda kogu täiega kraavi.»

Kõnnussaar tundis direktori tungivast pilgust, et ta ei või enam jääda vaikivaks kuulajaks. Ta ütles:

«Vastutate muidugi teie. Kui meist keegi tahakski võtta seda vastutust endale...»

«Jah, vastutan mina,» sõnas Harak. «Seda ma ei karda. Kui ma ainult oleksin päris kindel, et sellest tulevastele agronoomidele tõepoolest kasu on. Kui me hakkame ka talvel praktilistele töödele aega raiskama, kas ei või siis juhtuda, et me kahe kärbse asemel jääme ühestki ilma? Eks ole? Kas me ei kaldu teise äärmusse?»

«Kes ohtu näeb, see oskab sellest ka hoiduda,» lausus

Kõnnussaar ikka veel rahulikult, kuigi ta sisemiselt oli pingul.

Direktor liigutas pabereid enda ees, võttis sulepea, hojdis seda käes, nagu tahaks otsekohe midagi kirjutama hakata, kuid käsi jäi liikumatuks. Vahtinud mõne aja sõnatult sinna, kus sulg puudutas paberit, tõstis Harak äkilise nõksatusega pea ja küsis:

«Sina ei kahtleks?»

«Ei!» vastas Kõnnussaar kiiresti. «Mina ei kahtleks ja ma ei kardaks, et me kraavi lendame.»

«Sa seaksid praktikapäevad sisse ka nüüd, talvel?» usutles direktor nagu ähvardades.

«Jah, ka talvel — paralleelselt sellega, mis toimub klassides ja kabinetides. Kuid see ei tohiks olla ainult aja raiskamine, see peaks olema tõeline õppepraktika — õpetajate juhendamisel. Ja mitte ainult kirja järgi, vaid ka tegelikult. See esiteks. Teiseks...»

«Teiseks?» nõudis Harak.

«Teiseks hoolitseksin ma selle eest, et õpilaste töö nii suvel kui talvel ei läheks mitte majandi kasumi suurendamiseks, vaid selleks, mis hiljem tuhandekordselt kasumit annaks.»

«Nimelt?»

«Õppemajandi väljakujundamiseks.»

«Kas need nõuded annavad ühendada?»

«Hea tahtmise juures — jaa.»

«Peame silmas,» lubas direktor ja ta käsi sulepeaga hakkas nüüd liikuma. «Oletame, et me alustame uuendustega järgmisest semestrist. Räägi, kuidas sa meie tööd kujutleksid.»

«Mina kujutlen seda nii,» lausus Kõnnussaar, hingas sügavalt, ja tõmmanud tooli lauale lähemale, hakkas õhinal rääkima sellest, mis tal juba põhjalikult läbi oli mõeldud.

Pärast seda kui direktor Harak mitu täiskriipsutatud ja igapidi täiskirjutatud paberilehte kõrvale oli tõstnud, sirutasid mehed selga, tõmbasid hinge ja vaatasid pikalt teineteise otsa. Mõlemal oli tunne, et üks tähtis küsimus on lahendatud. Kuid Kõnnussaar ei võinud veel lahkumiseks tõusta. Direktor ei öelnud, et ta võib minna, ja ta ootas.

Harak võttis prillid eest, pani lauale, hoidis natuke aega kätt silmade ees ja torkas siis prillid toosi. Seda tehes küsis ta nagu muuseas:

«Kas sa oled rahul, et vahetasid elukutset?»

«Ma ei tea,» vastas Kõnnussaar mõtlikult. «Ma ei tunne, et ma oleksin seda vahetanud... Mul on kogu aja põld silme ees.»

«Hm!» tegi Harak ja sirutas end tooli seljatoe vastu. «Võib-olla on see päris õige ja hea, aga ometi on see ka halb.»

Kõnnussaar tundis, et nüüd tuleb see, mida ta kartis. Seades end seda võimalikult rahulikult vastu võtma, küsis ta:

«Miks?»

«Miks?» kordas direktor. «Mul on raske seda kohe seletada. Kuid — õpilased... ei ole sinuga rahul.»

Kõnnussaare keha, nägu ja käed hakkasid kuumama.

«Missugused õpilased?» küsis ta kõlatult.

«Sinu oma kursuse õpilased. Nad kaebavad sinu peale. Mis sa selle kohta ütled?»

Jälle vahtis Kõnnussaar oma põidraid, mille küüned ta hommikul taskunoaga lühikeseks oli lõiganud.

«Kas Vana-Võhmal pole seda varem juhtunud?» tahtis ta teada. «Ma arvan, et õpilased pole kunagi õpetajatega rahul, ehk olgu siis, kui neid täiesti rahule jäetakse...»

«Vastupidi,» naeratas Harak, «nad just tahavad, et neid rahule ei jäetaks, üksi ja omapead ei jäetaks, nagu sa oma kursuse oled jätnud.»

«Üksi ja omapead? Ma olen olnud nendega nii palju, kui mulle selleks võimalusi on antud.»

«Vale, seltsimees! Sa mõtled ikka veel, et kui sa kord nädalas klassijuhatajatunnis neile epistleid loed, oled oma võimalused jäägitult kasutanud.»

«Ma olen käinud ka internaadis,» tahtis Kõnnussaar end kaitsta, kuid punastas kohe. «Ka vahetundide ajal...» jätkas ta kiiresti.

«Ikkagi vähe,» ei rahuldunud direktor. «Vaata Ränk-leppa! Õpilased on valmis teda kätel kandma.»

«See tuleb tema alast,» lausus Kõnnussaar lootusetult. «Sport vaimustab noori.»

«Ei, see tuleb sellest, et ta ise on oma alast vaimustuses.»

Direktor peatus, nagu oleks talle midagi meelde tulnud. Ta naeratas ja jätkas:

«Vanemate kursuste õpilased ei kaeba sinu peale. Kas see ei tõesta, et õpilasi ei vaimusta mitte ainult sport, vaid ka töö, teadus, kirjandus, kunst — kõik, mis meid, õpetajaid, vaimustab. Leia midagi, millest sa võiksid koos oma kursusega vaimustuda, ja rohkem polegi vaja.»

Kõnnussaar vaatas direktorist mööda, kaugele. Ta teadis, et kõik on õige, et pole mõtet vastu vaielda. Ta ei tahtnudki seda; mõtles ainult, kust leiaks tema, lihtne maamees, praktiliste kalduvustega inimene, selle imelille, mis ühendaks teda õpilastega. Tal polnud mingeid erilisi võimeid, ja kui neid olekski olnud, polnud kohta, kus neid näidata: sportlasi juhtis Ränklepp, näitlejaid ja deklamaatoreid Söödi, rahvatantsijaid Anne Laks, pillimehi Liivak. Võib ju olla, et kui poleks olnud Liivakut, oleks ta võinud proovida oma laulu- ja muusikameheoskust. Ema laulud, meister Ráni pillilood ja klaver Vainu kambris olid põhjuseks, et teda koolipoisina ja ka hiljem kiskus sinna, kus oli kuulda laulu ja pillihääli. Niipalju kui kunagi võimalusi oli, püüdis ta sellealaseid teadmisi ja oskusi saada. Kuuldud viisid tungisid nagu iseenesest sõrmedesse, kui ta klaveri ette sai, ja mõnikord hakkasid helisema ka sääraised lood, mida ta polnud kuulnud mujal kui Kurisoo tuultes või Isamaasõja kahurimürinas. Aga seda, mis oli vaja nende lugude viimistlemiseks ja kirjapanekuks, tal ei olnud.

Kõnnussaar ohkas.

Direktor tõusis, sirutas käe ja ütles:

«Ära ohka. Ja ära unusta, et igal õpilasel on kodu, kus oodatakse teateid Vana-Võhmalt.»

See lause ei trööstinud Kõnnussaart. Direktori juurest lahkudes mõtles ta murelikult, et õpetajalt nõutakse hoopis rohkem, kui ta sügisel oli arvanud.

Lahtine komsomolikoosolek, kus I b oli kriitikatules, süvendas veelgi Kõnnussaare muremõtteid.

Kui õppealajuhataja Lill süüdistas Anne Laksi, et I b-s on nii vähe kommunistlikke noori, mõistis Kõnnussaar, et see süüdistus käib tema pihta. Ta püüdis end küll mõttes vabandada, et oli tahtnud lasta oma kursusel koduneda, vanemate õpilastega ja kommunistlike noorte tegevusega tutvuda, kuid see ei kustutanud süütunnet. Ja kui õppealajuhataja koosolekul teatas, et klassijuhataja on kohustatud kirjutama nõrgalt edasijõudvate ja distsiplineerimatute õpilaste vanematele, seati Kõnnussaar konkreetse ülesande ette. Ta pidi kirjutama mitu kirja, mitu kurba kirja, ja need ära saatma.

Semester lähenes lõpule, tööd oli palju ja selle taha pugedes püüdis Kõnnussaar kirjade kirjutamist edasi lükata. Ta mõistis ise hästi, et põhjuseks pole ajapuudus, vaid hoopis midagi muud, midagi, mille suhtes ta ei jõudnud täiele selgusele. Lõpuks sundis end mõned kirjad valmis kirjutama. Ta pidi need juba postkasti viima, aga tundis nii suurt vaeva, et viskas kirjad lauale, pani mütsi pähe ja läks ning koputas kõige vanema kolleegi uksele.

Sonja Tuulik elas tütarlaste internaadi alumisel korral. Kõnnussaar polnud veel kordagi tema pool käinud, kuigi lahke naine alles hiljuti õpetajatetoas ütles:

«Kelle kord on täna minuga teed juua? Kas mitte teie, seltsimees Kõnnussaar?»

Õpetaja Tuulik elas üksi. Ta oli suureks kasvatanud mitu last ja saatnud need sinna, kus neid vajati. Suvel olid tema kaks väikest tuba lapselapsi täis, talvel olid need tühjad. Ent Sonja Tuulik ei armastanud tühjust, mis tekitas üksindustunde. Seepärast oli tema üks alati külalistele avatud, olgu need siis vanad või noored. Õpilased teadsid seda hästi ja koputasid kartmatult vana õpetaja uksele:

«Õpetaja Tuulik, kas te võiksite anda mulle triikrauda?»

«Õpetaja Tuulik, ma paluksin kraadiklaasi.»

«Vabandage, kas ma tohin paluda teilt kääre...»

Kedagi ei saadetud tühjalt tagasi, aga kõige südamlikumalt võeti vastu need, kes seisid ukse taga märgade silmadega.

«Noh, lapsuke, mis teiega on juhtunud? Tulge ja rääkige kõik ilusasti ära.»

Nüüd, nähes oma ukse taga Kõnnussaart, lõi Sonja Tuulik kaht kätt kokku, naeris noore tüdrukuna ja hüüdis selja taha:

«Näed, kus hundist räägid, seal ta on!»

Kõnnussaar nägi: diivanil istub Ingel Kask ja hoiab teetassi käes.

«Mis sellest hundist siis räägiti?» küsis Kõnnussaar ja istus talle näidatud kohale Ingel Kase vastu.

«Palun!» ulatas perenaine talle teetassi säärase kiirusega, nagu oleks see teda juba oodanud, istus ka ise külaliste juurde ja naeratas:

«Räägiti seda, et kolleeg Kõnnussaar on parandamatu individualist. Peidab ennast jumal teab kuhu, meie kollektiivi ei tunnista.»

«Päris kuri jutt,» muigas Kõnnussaar ja tundis korraga säärast hubast kodusust, millist ta Vana-Võhmal veel polnud tundnud. Ta surus end mugavasti pehmesse tooli, tõstis jala üle põlve ja mõtles tulist lõhnavat teed rüübates, kui erinevad võivad olla head inimesed. Siin nad istusid, need kaks naist, mõlemad vanad pensioniealised pedagoogid, üks suur, paindumatu ja tõsine, teine väike, hall ja elav nagu tulesäde. Nad olid mõlemad tublid õpetajad, tegid oma tööd hästi, neid austati — kuid ei armastatud ühtemoodi. Miks? Kõnnussaar arvas seda juba teadvat ja lootis, et saab täna lõpliku vastuse.

Jutt kaldus iseenesest sinna, kuhu vaja: koolile, õpetööle, õpilastele, I b kursusele.

See oli Kõnnussaarele väga kasulik jutt. Seda kuulates märkas ta imelikku vahet kahe vana pedagoogi vahel: Ingel Kask rääkis rohkem oma ainstest kui õpilastest, rohkem keemiast, laboratooriumist ja katseaiast kui Annukist, Avarmaast ja Laanest; Sonja Tuulik aga rohkem õpilastest kui vene keelest, rohkem Liivist ja Olevist, Otust ja Urvest kui 4-st ja 11-st, 11-st ja 11-st. Ja kui ta viimastest rääkiski, siis sellest, kui ilusasti Liivi neid hääldab ja kui suures hädas on nendega Olev.

Kui jutt jõudis õpetaja ja õpilaste vahekorra, selle

ülitundliku teemani, mille tõttu ühed õpetajad ei jõua pensioniiga ära oodata, teised aga kohkuvad, kui neile teatatakse, et see aeg on juba käes, siis lausus Ingel Kask kurvalt:

«Õpilane ei tohi iialgi teada, et ta sulle meeldib, et sa teda armastad — ta kasutab seda kohe kurjasti!»

«Eksid, kallid Ingel,» vaidles Sonja Tuulik oma halle lühikesi lokke raputades. «Iga õpilane peab tundma ja teadma, et õpetaja teda armastab. See armastus saatku teda ka hiljem, elus, — ükskõik kui palju on kooliajast möödunud.»

«Aga kui õpilane pole seda väärt?» küsis Kõnnussaar. «Kui ta on halb, kui ta teid petab, kui ta teie lootusi ei täida.»

Vana õpetaja naeratas:

«On näha, et teil endal pole lapsi. Selle aga, kui hästi te ise oma vanemate lootusi täitsite, olete juba unustanud.»

Kõnnussaar vaikis. Tema mõtted kõndisid kurbi radu. Sonja Tuulik aga jätkas rõhutades:

«Kui ta on halb, peame me küsima, miks ta on halb; kui ta meid petab, peame uurima, miks ta petab. Meie kohus on muuta ta heaks, tubliks ja tugevaks.»

«Meie kohus? Aga vanemad?» nõudis Kõnnussaar.

«Kallis sõber,» lausus hallipäine naine tõsiselt. «Kui mina saatsin oma poja Tartusse ja teise Tallinna, siis usaldasid ma nad nende eneste ja õpetajate kätte. Minu võim nende juurde enam ei ulatunud. Te olete sirvinud oma õpilaste toimikuid, te teate, et nad pole pärit Vana-Võhmalt. Kuidas saaksid vanemad — kellel nad olemas on — kümnete ja sadade kilomeetrite tagant teile appi tulla? Ei, te peate üksi toime tulema.»

«Tähendab, teie arvate, et side kooli ja kodu vahel pole tarvilik?»

«Kuidas nii? Missugune ema või isa ei tahaks oma lapsest teateid, häid teateid?!»

Kõnnussaar tõusis ja astus mõned sammud. Ei sobinud hakata marssima põrandal, mis oli kaetud ilusate tikitud vaipadega. Ta pöördus väikese töölaua juurde, kus oli mitu virna hallikaanelisi vihikuid. Ta silme ees olid need hallides ümbrikkudes kirjad, mis ta oli

visanud oma lauale. «Häid teateid, häid teateid...» kordas ta endamisi. «Jah, häid teateid...»

Oma ukse taga kohtas Kõnnussaar Olev Ráni. Poiss nagu kohkus, tõmbus tagasi ja tahtis ära minna. Kuid Kõnnussaar viis ta tuppa.

«Noh?» Ta oli ise peaaegu samasuguses hämmingus kui tema ees seisev poisike. «Mis siis oli?»

«Ma... ma sain kodunt kirja.»

Olevi hääl reetis allasurutud ärevust. Ta nägu oli kahvatu. Kõnnussaarele tundus, nagu hoiaks ta nuuksumist tagasi. Ja järsku ilmusid Kõnnussaare silme ette need inimesed, kes olid nii temale kui ka sellele poisikesele kõige lähedasemad maailmas. Mis nendega on juhtunud?! Mõtlemata, mis ta teeb, sirutas ta käe ja ütles:

«Näita mulle!»

Kõhklemata tõmbas Olev taskust kirja ja ulatas õpetajale. Kiiresti luges Kõnnussaar selle läbi.

«Kõik on ju korras,» ütles ta nagu imestades.

«Jah,» nuuksatas Olev õhku sissepoole tõmmates. Ta huuled tõmblesid. Kõnnussaar ei mõistnud selle põhjust. Ta oleks tahtnud kirja veel kord pikkamööda lugeda, kuid poisi ärevus sundis teda uuesti küsima:

«Aga ikkagi — mis siis õieti on?»

«Ma palun,» sosistas Olev ja hakkas nüüd tõepoolest nutma, «et te ei kirjutaks koju... sellest koosolekust... ja kõigest.» Ta nuuksus päris lapse kombel, varjates nägu määrdunud kuuevarrukaga.

«Kiri on mul tõesti valmis,» lausus Kõnnussaar laua juurde minnes. «Aga kui sa arvad, et seda pole vaja ära saata...»

«Ma annan sõna!» kinnitas Olev.

«Noh, siis...»

Kõnnussaar võttis laualt halli kinnikleebitud ümbriku ja tõmbas selle koos seesoleva kirjaga pooleks ning siis veel kord pooleks.

Vana-Võhmal oli ligi nelikümmend hobust, kuid üksainus saan. Majandijuhataja Leo Kiiver ehk — nagu ta oma nime viimasel ajal kirjutas — Lev Kiiver oli veendunud, et saan ja saanisõit kuuluvad kahjulike igandite hulka. Anna töölisele küllasõiduks saan, küllap siis tahab kuljuseidki, ja kui on kuljused, võib juhtuda, et kihutab kirikussegi. Et säärast asja ei juhtuks, seisis saan väikeses kuuris luku taga. Töölistele ei keelatud asjaajamiseks hobuseid, nad võisid need rakendada sõnnikuveoree ette, kui läksid endale kütust vedama; kui aga tahtsid sugulaste juurde külla sõita, võisid võtta laia palgiveoree: palgiveopak sobis toredasti istumise alla.

Saanikuuri uks avati siis, kui oli vaja mõnele rajoonikomitee või ministeeriumi mehele vastu sõita, mõnikord ka siis, kui direktoril tuli kiiresti kuhugi minna. Seda viimast juhtus aga üsna harva — harilikult oli direktoril ikka nii palju aega, et ta jaama minekuks ei lasknudki hobust rakendada. Rahvas rääkis, et direktor Harakal on tõelise haraka harjumused: minna, peatuda, enda ümber vahtida, jälle minna, peatuda ja vahtida... Võib-olla nende harjumuste pärast ta ei saanudki kasutada Vana-Võhma helerohelist saani ega noort ruuna Vilgast. Ja nii pidi majandijuhataja Kiiver ise muude tööde ja toimetuste kõrval hoolitsema ka selle eest, et Vana-Võhma ainukese saani jalaserauad rooste ei läheks ja Vilgas jalust kangeks ei muutuks. Seda, et igandid juhatajale kahju oleksid võinud teha, polnud karta:

Kiiver kuljuseid ei nõudnud, temale aitas laiast lambanahksest tekist, mille alla ta tallimehe abiga kohendas oma üle põlve ulatuvad vildid.

Olgugi et saan on reest märksa väiksem, on ta ühele inimesele ikkagi liiga suur: halva teega võib sõitjat kahele poole loopida ja rikkuda kõik saanisõidu võlud. Seepärast juhtus tihti, et Kiiver ei andnud enne tallimehele korraldust saani kuurist välja tõmmata, kui oli helistanud koolimajja ja kutsunud telefoni juurde selt-simees Lille. Öppealajuhataja Lill oli just nii lai, et kiilus Kiiври ja saanikorju vahe ilusasti täis, nii täis, et korralikkudes ümbristes püssid ei mahtunud mujale kui lambanahkse saaniteki alla.

Kuhupoole pöörata kärsitu Vilgase pea? Häid teid läks Vana-Võhmalt mitmesse kanti, mõnigi neist viis läbi suure metsa, nii et iga kord võis valida eri suuna. Ent õige peremees hindab kõrgeimalt oma maid ja õpib tundma oma metsade rikkusi. Seepärast lasti Vilgast lennata tuttavat teed pidi läbi Töölisküla Umbvõhma poole. Sinna võeti suund ka sel ilusal veebruari-hommikul, millest on jutt.

Öösel oli sadanud jahimeestele sobival määral värsket lund. Üksikud puud Tööliskülla viiva tee ääres, väikesed aiad küla pikkade küüruvajunud majade ees ja nende majade lapitud pilpakatused olid kergest pudenevast lumest valged. Põlise männimetsa foonil ei paistnud lumme mattunud majad eemaletõukavaina, vastu pidi — pilt neist oli omamoodi romantilinegi ja möödasõitjaile meeldiv vaadata. Seepärast oli täiesti mõisteta, miks Kiiver ütles sõbrale:

«Kas sulle ei tundu, et siin mändide varjus on hoopis toredam elada kui meil seal allikate vahel?»

«Muidugi,» oli Lill nõus, «omaette ja vaikne nagu sanatooriumis.»

«Just. Kuid inimesed ei mõista hinnata — vägisi kipuvad majandi juurde, et seal paremad korterid. Sa ju tead, mis head nad meil sealgi on — ja seda püüan ma ka neile selgeks teha. Aga nemad: on, mis on, ikkagi paremad kui Tööliskülas. Üks hädaldab, et pole õiget ust, teine, et aknaraamid on mädanenud, kolmas kurdab, et lagi kukub kaela. «Kas ma olen teid keelanud

parandada?» küsin mina. «Sanitaarremont on iga töölise enda asi — nii on seadusega määratud.» — «Sanitaar . . .» venitavad nemad, «aga kapitaal?» — «Kapitaalmahutusi pole meil sel aastal ette nähtud,» seletan mina. Kuid neile seleta, mis tahad, nemad ajavad ikka oma joru.»

«Tõsi ta on — inimesed muutuvad meil iga päevaga nõudlikumaks: mida parem elu, seda paremat tahavad!»

«Ja ametiühing annab veel hoogu takka . . .»

«Kas just ametiühing,» lausus Lill ja tõmbas enda kiiresti kühmu: nad sõitsid juba kitsal metsateel, kus tuli hoida nägu teele paindunud okste ja raagude eest. «Kas just ametiühing, aga mõned sinna sattunud mehed küll.»

«Nagu see teie Kõnussaar,» torkas Kiiver.

Lill ei öelnud midagi. Kuid endamisi mõtles ta:

«Tõsi. Mitte ei mõista, kuidas mõni inimene oskab olla niisugune läbipaistmatu: kui sügisel tuli, oli vaikne ja süütu, nüüd aga — pole kohta, kuhu oma nina ei topiks.»

Kiivril polnud vastust vajagi. Ta teadis niigi, et Kõnussaar käib Lillele närvidele. Ja kuigi ta oma närvid olid tugeva rasvakorra all ega olnud nii hellad nagu Lillel, ei võinud ta unustada, et Kõnussaar kippus üha sagedamini ka tema varvastele astuma. See pärast jätkas ta nüüd õrritades:

«Omateada taotleb ta uuendusi, võitleb edu eest, kaitseb tööliste ning õpilaste huve . . .» Ta muigas endamisi ja lõpetas: «Ju vist säärane see õige kommunist olema peabki.»

«Arvad?» küsis Lill säärasel toonil, mis sundis teist ettevaatusele.

Kohe tegi Kiiver tagasikäigu:

«Ei. Ma mõtlen, et Kõnussaar on lihtsalt selline viriseja vaim, kes ei ela ise ega lase teistel elada.»

«Jah,» nõustus nüüd ka Lill. «Küsi, kas ta isegi teab, mida ta õieti tahab.»

«Ei ole see mees nii süütu tallekene,» pahandas Kiiver, kui nägi, et teinegi kipub kavaldama. Ta ei saanud unustada hiljutist jutuajamist Kõnussaarega. Jutt oli alanud viisakalt — õpilaste praktika korraldamisest, töödest ja töötasudest õppemajandis. Kiiver oli ainult

paar sõna poetanud sellest, et üha vahetuvate töölistega on raske majapidamist vajalikule kõrgusele tõsta. Kuid sellest oli Kõnnussaarele küll, et hakata loengut pidama tööliste elutingimuste parandamisest, korterite remontimisest, koguni uutest majadest nende jaoks. «Ma ei saa eneseigi jaoks uut maja,» püüdis Kiiver asja naljaks pöörata, kuid Kõnnussaar ei tahtnud naljast aru saada. «Ka minul polnud sovhoosis uut maja,» ütles ta, «aga kõik paremad töölisel elavad meil juba uutes ilusates majades. Vana-Võhmal pole sääraseid ühtki. Miks? Kas te pole kunagi tulnud mõttele premeerida mõnd töolist korraliku korteriga?» — «Meie tööliste korterid pole sugugi nii viletsad, et oleks vaja hädakisa tõsta. Elatakse palju viletsamates,» tahtis Kiiver Kõnnussaare silmi avada. Kuid asjata. Nad vaidlesid, väitsid ja tõestasid, nad ägestusid — ja siis ütles Kõnnussaar midagi, mida Kiiver ei suutnud andestada: «Teil on kulaklik mõttelaad,» ütles Kõnnussaar. Kas see polnud äärmine julmus öelda midagi säärast suu sisse inimesele, kellega tahetakse koos töötada, ühiselt asju ajada?! See oli hullem kui näkku sülitamine, see oli näpuga näitamine: sina ei kõlba meie sekka! Kiiver mõtles oma elu läbi. Ta alustas vanematest. Tema isa polnud kulak. Ta oli tubli põllumees, kes enda ja oma pere jõul tegi lagedast põllulapist korraliku asunikutalu. Ehtas hooned, koolitas lapsigi. Tõsi — kaugemale algkoolist Leo ei pääsenud: temast pidi saama talu pärija, peremees. Ei see vanamees küsinud, kas poeg seda soovib või mitte. Ja mis imet ta oleks mõistnudki seekord soovida? Pere-mehe elu korralikus keskmiktalus näis küllalt meeldiv. Kuid siis muutusid ajad. Leo polnud enam laps, kui pääses põllunduskooli. Tänu nõukogude korrale, mis tegi lõpu üksiktaludele ja nende orjamisele! Leo — nüüd Lev Kiiver — oli oma eluga väga rahul. Ta oli rahul Vana-Võhmal, ta ei kippunud kuhugi kõrgemale ega kaugemale. Talle oli räägitud, et võiks parteissegi astuda. Kuid ei — Kiiver ei armastanud... tülikaid kohustusi. Kiiver nägi ju oma sõbrast Lillest — see mõistlik mees oli käsist ja jalust seotud. Milleks seda vaja? Kiiver oskas oma seljatagust teisitigi kindlustada. Ja kindlustaski, kindlustas, nagu tark majandus-

mees seda teeb. Ta elas rahulikult mitu aastat. Aga nüüd tuli keegi, keda ta seni ei tundnud, kelle olemasolust seni aimugi polnud, tuli ja ütles: «Teil on kulalik mõttelaad!» Kas seda saab unustada? Ei saa! Kas seda tohib unustada? Ei tohi!

«Nii jah,» rõhutas Kiiver, juhtides hobust suurest metsast välja: tee läks nüüd üle kitsa raiesmiku ja pöördus siis madalate soomändide vahele. «Ei see mees ole nii süütu talleke, kui näib. Sellel mehel on omad plaanid ja küllap üsna kaugele ulatuvad plaanid. Pane tähele — need puudutavad nii sind kui mind ja võib-olla vana Harakatki.»

Lill vaikis jälle kiusakalt. Kiiver oma laia kehaga vajus tugevasti talle peale ja see tegi Lille tusaseks nagu teise õrritav juttki. Tee siin soos oli vähe sõidetud ja vasakule längu. Kiiver ei viitsinud hobust korralikult juhtida ega end vajumast hoida. Säärane lohakus vihas- tas õppealajuhatajat, sest seniajani oli Kiiver temasse viisakamalt suhtunud. Lill oli harjunud, et teda aupak- likult koheldi, et kõik kohtlesid: õpilased, õpetajad, õppemajandi töötajad. Tema oli Vana-Võhma autoriteet. Mis tema ütles, see pidi nii olema, käis see siis kooli või majandi kohta. Seni oli see alati õige ja hea olnud, kuid nüüd . . . Nüüd mõistis Lill Kiiivritagi, et tema jalge- alust tahetakse uuristada. Pagana Kõnnussaar! Mis asja oli ühel algajal õpetajal praktika korraldamisega või õppemajandi olukorraga!? Kas tema käest keegi nende kohta aru pärima tuli!?

«Ma pole just eilne,» heietas Kiiver edasi oma pehme õla ja küljega Lille müksides, «ja ma imestan, kuidas parteilased endi seas säärast isikut sallivad.»

«Partei jäta rahule!» sähvas Lill, kuid Kiiver ei tei- nud sellest nüüd väljagi.

«See on ju kõigile teada, et parteisse püüab pääseda igasugust elementi,» jätkas ta.

Lill pomises midagi endamisi. Ta oli juba ammugi mõelnud, et kui Kõnnussaar oleks parteitu, kutsuks ta tema kiiresti korrале. Nüüd aga, kus neil nii tihti tuli istuda ühise laua juures, kus neid pidid ühendama samad ideed ja veendumused, nüüd . . . Ja et ta end ka nii osavasti vanamehe ümber on osanud mässida!

«Ma ei tahaks korrata kuulujutte, kuid mulle on räägitud midagi ta isast...» pistis Kiiver nagu kogemata ja viis kohe jutu teisale, hakates kiruma seda soolarakat, kust nad üle sõitsid. «Siin ongi see Vana-Võhma õnnetus,» tegi ta käega kaare. «Hektarid on heinamaa kirjas ja peavad andma tulu; aga sa tead ju väga hästi, mis me siit saame: ubalehte. Aga need seal,» ta tegi peaga nõksu pealinna suunas, «ei taha seda mõista. Kuivendage! Nagu oleks see Umbvõhma mõni laste mängulomp, et tõmba varbaga vagu ja lase kuivaks. Siin on vaja kogu ümbruskonda loodida, mõõta ja mäsata, siis projekti, masinaid, tööjõudu ja raha, raha, raha...»

«Kõigepealt oleks siia vaja meest, kes ei karda vaeva,» mõtles Lill endamisi. Ta teadis, et kui tema saaks direktoriks — mitte ajutiseks kohusetäitjaks—, oleks Umbvõhma kuivendamine tema esimeseks suuremaks tööks. Senistest direktoritest pole keegi mõistnud, kuidas õieti oma positsiooni kindlustada. Nad on uskunud Kiivrit, seda vana rebast. Direktoriks ei tohi olla aga säärane poolpime, keda teised peavad lükkama ja tõmbama, kellele teised peavad sõrmega näitama: vennas, see oleks sul kasulik lasta ära teha. Ent ometi pakuti Vana-Võhmale sääraseid direktoreid, pakuti üksteise järel ega tahetud mõista, et pole vaja kedagi pakuda, sest õige kandidaat on juba ammugi olemas.

Kiiver võttis ohjad kindlamini pihku: Vilgas lähenes lagunenu ojasillale. Jutt vaibus, meeste silmad sihtisid nüüd kahele poole, nagu peaks just siin näha olema neid jälgi, mida nad tahtsid taga ajama hakata.

Vilgas auras kergelt, kui ta lasti Umbvõhma metsavahi rehe alla, mille ees hüppas ja haukus rõomust meeletu hurt.

2

Hommiikul kell kaheksa, kui algasid tunnid, ajas Olev endale tööriided selga, tõmbas kummikud villaste sokkide peale, pani vana mütsi pähe ja läks talli juurde. Täna oli tema praktikapäev ehk — nagu klassis räägiti — dressuur. Umbes nädal tagasi oli ta olnud ühe

päeva laudas ja enne seda töötanud päeva sepikojas; seekord tuli tal minna hobusetalli.

Dressuurpraktika õppetöö ajal oli Vana-Võhmal uus asi, sisse seatud semestri algul. Samal ajal kui õppetöö klassides jätkus, käisid igalt kursuselt paar õpilast majandis tööl. Oli neid, kellele see uuendus hästi meeldis. Nad ei nurisenud, et pidid laudapäeva hommikul tõusma enne viit ja õhtul pärast üsna pikka tööpäeva järele õppima kõik selle, mis klassis oli edasi võetud; nad leidsid, et füüsiline töö on tore vaheldus klassis istumisele ja õppemajandi tundmaõppimine huvitav. Ent oli ka neid, kes mõtlesid teisiti. Need väitsid, et nad pole Vana-Võhmale tulnud tööle, vaid õppima, ja et on seadusevastane saata õpilasi tundide ajal lauta, sigalasse või metsa. Oli isegi neid, kes hommikul punnisid vastu, protesteerisid endamisi ja teiste ees, aga õhtul tulid töölt heatujuliselt, rääkisid mõnuga kõigest, mis päeva jooksul nähtud ja tehtud, ning hooplesid oma mehisusega.

Olev kuulus esimeste hulka. Temal oli töötamine veres, ta ei mõistnud pidada seda üleliigseks ega raskeks.

Üle silla majandi poole minnes mõtles Olev sellele, kui kiiresti olid möödunud viimased nädalad ja kuud. Talve selgroog oli ammugi murtud ja juba hakkas päikegi end õige tihti näitama. Tehnikumide-vaheline talisparkiaad oli möödas ja palju muidki tähtsaid sündmusi seljataga. Jah, möödas oli ka seda, mida enam ei tahtnud meenutadaagi, kuid mis ometi ei ununenud.

Kõigepealt eksamid.

Kahe nädala jooksul kaheksa eksamit — see polnud naljaasi. See oli sport, mis nõudis kõigi jõudude koondamist. Vana-Võhma õhk oli neil talvapäevil nii tuline, et särtsus. All jalutusruumis seinatahveli ees toimus vahetpidamatu «rahvaste rändamine»: järjest muutuvad eksamigraafikud huvitasid ühteviisi esimese kui ka viimase kursuse õpilasi. Neil graafikuil oli võim panna inimesi rõõmu pärast tantsima või ka kurvastusest nutma.

Väikesel Liivil ja Otu Kauril oli põhjust tantsida: nende eksamitulemusi tähistav joon oli sirge ja seisis nii

kõrgel kui võimalik; Marika joon jooksis esimese kolme eksami ajal üks aste madalamal, kuid keemia kohal hüppas üles ja jäi sinna pidama kuni lõpuni; Urve joon tantsis kolmel ülemisel kõrgusel; Tiidu oma tegi siksakke kolmanda ja neljanda vahel; Olevi joon algas aga vene keelega päris alt, ent viskus siis üles ja jäigi sinna. Kõik need jooned, nii sakilised kui sirged, olid omamoodi jutukad ja kõnelesid igast õpilasest varjamatult tõtt.

See tõde oli, nii nagu tõde pahatihti, mõnelegi üsna kibe. Olevile ütles see, et ta pole stipendiumi väärt.

Kui Olev oleks hakanud mõtlema, kuidas ta ilma stipendiumita saab koolis käia, võib-olla oleks siis tema eksamijoon lõppenudki sinna kõige alumisele astmele. Kuid Olev ei mõelnud eksamite ajal sellele. Ta oli veendunud, et õpib ka järgmisel semestril Vana-Võhmal ja sellepärast peab ta tegema kõik eksamid nii hästi kui suudab.

Enne vaheajale sõitmist oli tal jutuajamine klassi-juhatajaga.

«Nii et sul vene keelega ikkagi ei õnnestunud,» lausus Kõnnussaar.

«Hakkasin pabistama,» püüdis Olev vabandada.

«Stipendium läheb sul nüüd ära. Seda sa tead?»

«Jah,» vastas Olev, mõeldes rohkem sellele, kui halb on seda kodus teatada, kui sellele, kuidas ta järgmisel semestril hakkama saab. Tal oli koguni plaan, et kodus oma läbikukkumisest ei kõssagi: hinneteraamatus oli kõik korras, kahtesid sinna ei pandud.

Kuid õe silmade eest ei saanud ta midagi varjata. Linda nägi ka seda, mis hinneteraamatus puudus. Oli õnn, et ta sellest vanaema kuuldes ei hakanud kõnelema.

«Kuidas sa hakkama saad?» muretses Linda ja muutus nii kurvaks, et Olev õieti alles nüüd taipas, mis see «kaks» talle tähendab. Tal oli häbi õe ees, kes juba kuu aega tagasi oli õiendanud rea eksameid, ilma et teda keegi oleks aidanud.

«Ma ei tea,» lausus ta süüdlasena. «Kõnnussaar käskis tagasi tulla — kuidagi peab saama. Või arvad sa...?»

«Ei,» vastas Linda kiiresti. «Kõnnussaarel on õigus: kuidagi peab saama... selle ühe semestri.»

Nagu ikka, võttis Linda venna mure endale ja Olev võis üsna rahuliku meelega vaheaega veeta. Kõigepealt tuli tal vanaema tooli juures istuda ja kõik uudised ära rääkida.

Olev rääkis hea meelega, jutustas õpetajatest ja õpilastest, klassidest ja internaatidest, tundidest ja vahetundidest, pargist ja järvest. Kui ta vahetevahel peatus, mõeldes, kas sellest või teisest maksab kõnelda, mõistis vanaema kohe ja ergutas: «Räägi aga, räägi kõik vigurid ära. Ei ole te seal nii kanapojukesed ühti!» Ja Olev rääkiski. Rääkis sellest, kuidas kontrolltööde ajal püütakse spikerdada, kuidas õhtuti patjadega sõda peetakse, tütarlaste akende taga luusimas käiakse, rääkis isegi sellest, kuidas Tiit Otut «treenib», lastes sel kõiksugu vigureid teha. Kõige vähem kõneles ta endast, otsekuul oleks ta terve semestri kõrval seisnud ja teiste tempe registreerinud.

Vanaisale pidi Olev jutustama, missugune on Vana-Võhma lehmalaud, kui suured on selle aknad ja kui palju mahutab sõnnikuhoidla. Olev püüdis kõnelda, mis teadis, kuid vanaisa ei jäänud temaga sugugi rahule. Ka Linda oli pettunud, kui Olev ei teadnud talle öelda, kuidas õppemajandi lehmi toidetakse ja palju nad lüpsavad. «Meil pole veel olnud praktikat,» püüdis Olev end vabandada, kuid vanaisa vastas: «Mis praktikat!? Silmad sul ometi on!» Silmad Olevil olid, ja et ta nendega midagi ka näha tahtis, tõestas seegi, et ta kohe esimesel kodus olemise päeval läks koos vanaisaga saekaatri juurde, mis oli üles seatud küla ja Ellikmäe vahelisele niidule. Sinna lähedale pidi tulema «Tuleviku» uus karjalaud ja sügisest saadik olid siin suurenenud nii puidu- kui kivihunnikud. Vanaisa aga kinnitas, et kõike on veel vähe, ja seepärast käis Kurisoo saartel iga päev metsalõikus. Ka seda tahtis Olev näha. Aga kui ta raie-langil suitsevaid oksahunnikuid nägi ja saagide vihinat kuulis, ei saanud ta käsi taskus hoida. Proovinud kord siin, kord seal, jäi ta lõpuks Uuetoa Elli asemel Salu Artu paariliseks. Algul, esimesel ja teisel tööpäeval, püüdis Artu teda küll nõgada, nimetades agronoomiks

ja brigadiiriks, aga kui Olevi käed varsti niisama tõrvased olid nagu tal endal, hakkas ta temaga rääkima tõsisemat juttu. Ja ühel päeval küsis koguni:

«Kas teie kooli juures neid brigadiiri-kursusi ei ole ka? Esimees nimetas korra...»

Ei, Vana-Võhmal neid polnud, kuid kuulnud oli neist Olevgi. Ta võis koolist järele pärida ja sellest siis Artule kirjutada.

Nii sobis jutt ja päevad läksid lennul. Kuid ühel öhtul hakkas Olevil hirmus kahju, et ta metsas oli olnud. Sel korral tuli Linda talle koduüksel hiilgavate silmadega vastu ja ütles:

«Kõnnussaar käis meil!»

«Käis... meil?» kokkus Olev ja uuris ärevuses Linda nägu. Ent seal polnud näha muud kui vaimustust ja rõõmu.

«Tal oli asja esimehe juurde ja mööda minnes tuli ka... vanaisa vaatama,» seletas ta vennale.

Esimehe juurde? Mis asja võis Kõnnussaarel olla esimehe juurde? Tuli ta ehk uurima, kas ollakse nõus sellega, mis nad olid otsustanud, et sügisesed šefid tulevad maipühiks kogu kursusega külla.

Mõne päeva pärast sai Olev teada, mis asju Kõnnussaar oli «Tulevikus» ajanud. Ühel hommikul ütles talle vanaisa:

«Nüüd, poiss, pead tõmbama sapsud sirgeks ja näitama, mis sa võid. Eile öhtul oli juhatuse koosolek ja seal otsustati hakata sulle õppimise eest normipäevi andma. Vaatame, palju sa neid välja vead!»

«Mis normipäevi?» ei mõistnud Olev algul midagi vanaisa jutust. Kuid varsti hakkas taipama. Ja kui oli lipanud kontoris ja kõnelnud esimehega, teadis ta, et kolhoos on võtnud tema koolitamise kulud enda kanda.

Rõõmu pärast hüpatas tõttas Olev tol korral kodu poole. Kuid äkki jäi ta tõsiseks. Talle tundus, nagu vaataksid igast õuest arvustavad silmad. Ei sobinud enam ülemeelikult keksida: ta oli tulevane kodukolhoosi agroom. See teadmine oli uhke, aga ka ränk. Olev ei mõistnud kohe, mis teda õieti rusub. Ta raputas end nagu see, kellelt vabadus on järsku ära võetud.

Ent niipea kui ta jõudis Vana-Võhmale, kadus tulevaste kohustuste raskus ja järele jäi ainult rõõm, et ta võib edasi õppida. Algasid jälle tunnid klassides ja — otsekui oleks vanaisa rahulolematust Vana-Võhmal kuulnud — ka praktikapäevad õppemajandis.

Kui Olev nüüd hobusetalli jõudis, leidis ta Liivi juba eest. Liivil olid nagu temalgi tööpüksid ja kummikud jalas, oma pikad patsid oli ta peitnud jaki ja rätiku alla. Tema kahvatu nägu oli kergelt roosakas, nagu tunneks ta ärevust tundmatu töö pärast.

Olev tervitas pinginaabrit ja tallimeest, kes toimetas liikus mööda kivisillutisega vahekäiku.

Vana-Võhma Talli-Mihkel oli madalatkätt tugeva turjaga natuke vimmas mees, kelle mustjashalli nokatsi alt paistis hõbedaste juuste rant. Kael selle randi all oli täis sügavaid kortse, mis jooksid kõrvade taha ja pugesis kuuekrae vahele. Ent Mihkli nägu ei tundunud hoopiski vanana; see oli habemest puhas ja sõbralikult muhelev.

«Ärge te kurjust talli tooge,» hoiatas ta abilisi. «Hobune on tark loom, tema tunneb kohe, kes on kuri, kes hea. Halba inimest ta ei armasta.»

«Mina olen kuulnud seda ikka koera kohta,» naeris Olev.

«Koer, hobune ja väike laps — need on puhta südamega,» kinnitas tallimees lohkisalakalist täkku patsutades. «Tigeda inimese juures hakkab laps nutma, koer urisema, hobune aga takka üles raiuma.»

Liivi vaatas võimsat täkku halvasti varjatud hirmuga. Ta ei julgenud latrile päris lähedale tulla. Olev oli küll hobustega harjunud, kuid võõrad loomad sundisid teda ettevaatusele.

Koos tallimehega käidi kõigepealt ruumid läbi, uuriti hobuseid, nende nimesid ja vanust. Mihkel oli jutukas mees, ta rääkis igast loomast mõne iseloomustava loo, naljaka, hoiatava või kiitva. Lõpuks jäi ta seisma ühe väikese kõrvi juurde ja küsis Olevilt:

«Hobust rakendada mõistad?»

«Peaksin ikka mõistma,» vastas Olev muiates.

«Sina muidugi mitte,» pöördus tallimees Liivi poole. Punastades raputas Liivi pead,

«Pole viga, küll õpid,» trööstis Mihkel. «Aitate mul nüüd hobused ära joota, siis pistame Tinna ree ette ja sõidate saeveski juurest puru tooma. Nõus?»

Nii algas töö, milles Olevile polnud suuri üllatusi. Väikesele Liivile oli aga kõik uus ja tundmatu. Temale oli õppemajandi hobusetall mingi võõras maailm, kus ta ei mõistnud algul midagi teha. Nüüd oli tema see, keda teine pidi õpetama, ja Olev tegi seda hea meelega.

Marika oli tihti jutustanud, kui toredad, armsad ja targad loomad on hobused. «Vaadake ainult, missugused silmad neil on,» tavatses ta öelda. «Ausamad kui ühelgi inimesel.» Liivi oleks tahtnud nüüd kõigepealt neid ausaid silmi näha, kuid nägi esialgu siiski ainult sabasid. Tal polnud julgust kõndida sõimede ees, ta kartis, et kõik hobused hammustavad. Kui aga tuli minna latrisse, et hobust ketist lahti teha, ei saanud Liivi sellega üldse hakkama. Olev laskis hobused jooma, Liivi seisis kõrval ja imestas, kuidas need üksteise järel tõttasid joogikohale ja tulid jälle tagasi oma latrisse. «Tõepoolest targad,» mõtles ta vaimustusega. Ja samas haaras teda soov minna nagu Olev hobuse ette, tõsta käed ja panna need hobusele ümber kaela. Kartust maha surudes läks ta Olevi järel sõime juurde ja ütles:

«Luba, las ma proovin!»

«Võta, siin on kett,» nõustus Olev ja näitas, kuidas seda hobuse kaela ümber panna ja kinni torgata.

Liivi võttis ketiotsad ja sirutas käed ümber halli pehme sooja kaela. Hobune seisis rahulikult, otsekui ootaks, et teda sõime külge kinni pannakse. Kui see oli tehtud, pööras loom pead ja Liivi nägi tema silmi: need olid suured, mustad ja läikivad.

«Mis selle hobuse nimi on?» küsis Liivi.

«Vaatame kohe.»

Latri kõrval oli väike tahvel hobuse nime ja sünniajaga.

«Urmas,» luges Olev. «Sündinud tuhande üheksasaja neljakümne viiendal aastal.»

«Urmas,» kordas Liivi hellitlevalt hobust patsutades. «Sina oled nüüd minu hobu!»

«Miks just see?» küsis tuttav hääl. «Siin on ju palju ilusamaid ja nooremaid.»

Kõnnussaar, kes märkamatu talli oli tulnud, seisis Liivi selja taga. Õpilased teadsid, et ta on võtnud talvise praktika «šefluse alla», et ta ilmus ootamatult lauta, töötuppa või aita, vaatas, kuidas õpilased töötavad, rääkis juhendajatega ja kadus jälle. Seepärast ei viinud õpetaja tulek Liivit segadusse — vastupidi, tal oli miskipärast hea meel, et Kõnnussaar teda hobuse juures nägi, ja ta vastas energiliselt:

«Olgu! Aga niisugust tarkade silmadega ei ole!»

«Hobusele vaadatakse kõigepealt suhu!» ütles Kõnnussaar muiates.

«Misjaoks — vanus tal ju siin kirja pandud,» naeris Olev nimetahvlile viidates.

«Haa! Siis on iseasi,» nõustus õpetaja, ning libistanud käega üle hobuse laudja, lisas: «Ega halvasti valitud pole — puhas tõug.»

«Tori?» küsis Olev.

«Jaa — raskeveo.»

Liivile oli nende sõnade mõte udune, kuid ta ei hakanud praegu midagi pärima.

Kui Kõnnussaar oli tallist ära läinud, läks Olev Tinna juurde, tõi selle latrist välja, pani talle rangid kaela, sedelga selga ning ütles Liivile:

«Võta look ja ohjad!»

Tallimees juhatas, millise ree ette hobune rakendada. Aga kui Olev oli lõpetanud ja tahtis kuuri alt välja sõita, keelas Mihkel:

«Ei! Tee nüüd hobune uuesti rakkest lahti ja siis las proovib tema!»

See oli öeldud Liivi kohta, kes seisis, selg vastu uksepiita, ja vahtis regede vahel kõndivaid tuvisid.

Liivi kohkus. Ta polnud üldse jälginud, kuidas Olev rakendas. Ruttu astus ta Olevi kõrvale ja vaatas, kuidas rihmu lahti kisti.

Tallimees võttis Tinnal päitseist kinni, talutas ta aiste vahelt välja, tegi temaga kuuri all ringi ja jäi Liivi ette seisma:

«Noh, tütar, vaatame nüüd, kuidas see kunst käib!»

See «kunst» oli Liivile täiesti võõras, ometi võttis ta julgesti hobuse suu kõrvalt kinni ja viis Tinna uuesti ree juurde. Ta lootis, et hobune astub aiste vahele, nagu

vaja. Kuid Tinna oli väike kaval saatan. Ta pööras end põigiti üle aiste ja Liivi ei mõistnud teda kuidagi õigele kohale saada.

«Tinnakene, kuule, palun...» meelitas ta hobust, patutades teda kaelale, rinnale ja kõhulegi. Ent kõrb ei liikunud paigast.

«Näita talle!» käskis tallimees Olevit.

Olev tõmbas hobuse aiste ette. Hoides ühes käes looka, lükkas ta teisega hobust päitseist ja hüüdis käskivalt:

«Tagasi!»

Hobune astus sõnakuulelikult kahe aisa vahele.

«Nägid!?» muheles Mihkel kiitvalt. «Loom peab tundma, et sa temast üle oled. Palumisest ta suurt ei hooli. Pane talle nüüd look peale!»

Olev ei oodanud enam luba, ta näitas, kustpoolt ja mispidi look peale pannakse, kuidas roomad parajaks keeratakse ja rinnuserihm kinni tõmmatakse. Kuid Liivile ei jäänud sellest midagi meelde, ja kui tallimees oleks käskinud veel kord hobune lahti teha ja uuesti rakendada, oleks Liivi jälle hädas olnud. Ent tallimees ei käskinud. Ta ootas, kuni Liivi Olevi abil ohjadki peale oli pannud, ja kiitis siis:

«Soo, nüüd on täkk trois ja võite sõita!»

Liivi ainult naeratas. Aga kui ta Olevi kõrval saepurukastis püsti seistes lauaveski poole sõitis, ohkas ta südame põhjast:

«Mina ei saanud sellest küll midagi aru...»

«Mis asjast?» küsis Olev.

«Rakendamisest. See on ju hullem kui...»

«Vene keel!» viskas Olev vahele. «Eks?»

«Sada korda!» kinnitas Liivi.

Aga sõita oli tore. Eriti veel sellepärast, et ilm oli imeilus ja tee läks mööda koolimaja eest, kus teised parajasti lumesõda pidasid.

«Anna ohjad minu kätte!» palus Liivi.

Olev andis.

Pikkamööda kõndis Urve varemete taga edasi-tagasi. Päike oli juba Töölisküla männiku taha veeremas ja punakalt helkivale lumele tekkisid õhtueelsed varjud. Päril lume ligi vihisesid väikesed tuulehood, mis polnud eriti külmad, aga ka mitte soojad. Urve toksis saapaninaga kõvaks tallatud lund ja mõtles pahaselt:

«Lähene ära. Kui ei oska täpselt tulla, oodaku ise!»

Aga just siis nägi ta läbi varemete tõttavat tehnikumi kõige toredamat poissi. Endel Välja astus üle kokkuvõrinenud kivide, tuli Urve juurde ja ütles vabandades:

«Ei saanud kohe tulla. Kõnnu oli liikvel, pidin vähe jälgi segama.»

«Mis sul temast on,» ei tahtnud Urve nii kergelt vabandust vastu võtta.

«Ta kipub viimasel ajal urisema, et ma «sotsorgi» ei võtvat tõsiselt. Pinnib iga tund...»

Ta heitis kergelt käega, lõi oma ilusa, naiselikult väikese pea uhkelt püsti, kohendas kõrge põhjaga suusamütsi nii, et lokid hästi nähtavale jäid, võttis Urvel käe alt kinni ja küsis:

«Kuhu kanti me nüüd läheme? Mäele? Või Leetjärve poole?»

«Istume siinsamas,» ütles Urve ikka veel tujutult. «Ma pean varsti ära minema, kell kuus algab meil koosolek.»

«Jälle koosolek!» imestas Endel. «Mis asja te seal nii palju arutate?»

«Ikka tähtsaid asju,» vastas Urve, mõeldes endamisi, et tusatsemisest vist juba aitab. «Peame aru, millal teha klassiõhtu ja missugust eeskava hakata õppima kolhoosi jaoks. Meil on suured plaanid...»

«Seda on näha,» tunnistas Endel. «Hiljandi läheb tähtsusest lõhki.»

«Mis nüüd Hiljandi — aga Marika!»

«Marika!? See turts!»

«Ära sa teda puutu! Tema ju nüüd Kõnnu parem käsi!»

«Ja-jah!»

Nad istusidki varemete taha kivihunnikule, üsna tei-

neteise ligi. Endel mängis Urve kindas käega ja küsis miskipärast saladusliku sosinaga:

«Kui nüüd jälle klassiõhtu tuleb, kas sa tantsid kogu õhtu minuga?»

Urve mõtles endamisi, et maailmas pole midagi põnevamat, kui kogu õhtu tantsida kooli kõige ilusama poisiga, aga ometi vastas ta õlgu kehitades:

«Eks näe. Meie poisid on muidugi vihased, et me neist ei hooli. Tiit ja Jaan lubasid teid juba duellile kutsuda.»

«Seda toredam,» naeris Endel. «Siis ma tantsin nimelt sinuga...»

Sel silmapilgul kuulsid mõlemad müüri taga mingit kolksatust. Nad hüppasid püsti ja nägid Kõnnussaart, kes oli roninud varemete keskel olevale kivihunnikule ja sihtis üles vana korstna poole, nagu oleks seal midagi erilist näha.

«Sst!» pani Endel kinda suu ette ja lidus pikkade kergete sammudega müürinurga taha. Urve tahtis teisele poole kaduda, kuid Kõnnussaar tuli läbi varemete talle vastu.

«Mis te arvate, Urve,» küsis ta nii, nagu poleks kedagi teist siin märganud ega imestaks, et tütarlaps üksi varemete juures jalutab, «kui me täna teeksime otsuse need vanad müürid siit ära koristada?»

Vastust ootamata võttis ta taskust kella, heitis sellele pilgu ja lisas:

«Ongi mõne minuti pärast kuus. Peame ruttama, et mitte hilineda.»

Urve ei julgenud üles vaadata. Ta tundis, kuidas nägu hõõgub. Sõnakuulelikult kõndis ta klassijuhataja kõrval koolimaja poole. Kõnnussaar rääkis kogu tee varemetest ja sellest, et pole mingit mõtet neid hoida; sellest, misuguse toreda puhkeplatsi lilleväljakuga nad võiksid sinna rusuhunniku asemele teha.

«Jah! Jah!» kinnitas Urve, ise aga mõtles ärevalt: «Kas ta nägi? Või ei näinud? Kindlasti nägi... Ei, ta ei näinud!»

Õieti polnud ju mingit põhjust nii muretseda. Nad jalutasid igal vahetunnil koolivendade kõrval ja paha polnud sellest midagi. Aga ometi tundis Urve, et ta süda pole seekord puhas. Ja see, et Endel niisugune

jänes oli ning minema lippas, solvas teda. Talle meenusid need kolm kirja, mis ta oli saanud Marika vennalt. Kas Peeter oleks? . . .

Klassiruum oli juba õpilasi täis. Hiljandi, Annuk ja Marika istusid ühe laua ümber ja kummardusid mingi paberi kohale. Nende pead olid nii ligistikku, et Marika punakad tukad puudutasid Hiljandi tuhmpruune ja Annuki musti juukseid. Nad kõik olid tähtsad ja kadedustäratavad. Marika kirjutas, kriipsutas alla ja tõmbas maha. Hiljandi ja Annuk sosistasid talle ette, nõudsid midagi, vaidlesid omavahel ja nõustusid taas. Aga niipea kui nad Kõnnussaart märkasid, lõpetasid nõupidamise ja Hiljandi teatas:

«Kõik on korras! Võime alustada.»

Urve pugese klassikaaslaste sekka. Kõnnussaar istus esimese laua lähedale, toetas küünarnuki lauale ja jäi ootama.

Hiljandi astus kateedrisse, tõstis käe korraks juustele, nagu tahaks katsuda, kas ta üle pea vasakule kammitud soeng on korras, andis sobiva ooteaja ja ütles:

«Avan klassi üldkoosoleku!»

Tema hääl oli paraja tugevuse ja meeldiva tämbriga, kuid selles kõlas mingi rõhutatud tähtsuse kõrvalheli. Hiljandi ei kõnelnud õpilase moodi, areldi, vaid nii nagu see, kes peab teisi endast vähemaiks. Ja võib-olla oligi just see põhjuseks, miks teda ei valitud koosoleku juhatajaks. Koosolekut hakkas juhatama Jaan Annuk.

Annuk vaatas üle klassi, naeratas oma sõbralikku, alati käepärast olevat naeratust, võttis paberilehe kateedrilt ja teatas:

«Päevakorras on üksainus küsimus: Mis teha, et saada tehnikumi parima kursuse nime. Kes on päevakorra poolt?»

«Palun sõna!» hüüti tagumistest ridadest ja Tiit Leikop vinnas enda püsti. «Teen ettepaneku sõnastada päevakord järgmiselt: Mis teha, et saada lahti halvima kursuse nimest.»

Kostis paar naeruturtsatust, samal ajal aga ka häbitavaid häáli, mis nõudsid Tiidu vaikimist. Kõikide näod pöördusid klassijuhataja poole ja Kõnnussaar tundis, et ta peab midagi ütleva. Teda häiris juba ammugi Tiidu

eriline kraadepoisilik käitumine, mis ometi ei läinud kunagi nii kaugemale, et oleks olnud põhjust teda karistada. «Tiit juba vahele ei jää,» öeldi tema kohta, ja seda pidi tunnistama ka Kõnnussaar. Ometi oli poisis midagi, mis hakkas vastu.

Kõnnussaar tõusis ja ütles sealsamas seina ääres seistes:

«Seltsimehed!»

Ta tundis, et see sõna polnud millegipärast praegu omal kohal, ja lisas tavalisest kiiremini:

«See on teie koosolek ja te võite päevakorda sõnastada, nagu ise tahate. Kuid mina arvan, et Tiit Leikopi ettepanek on juba aegunud. Meie kursus pole enam kõige halvem.»

Rohkem ta ei öelnud. Ja polnud tarviski. Heakskiitev, rahunev sumin ütles Kõnnussaarele, kui väga õpilased vajasisid kasvõi väikestki tunnustust. Kõnnussaar teadis, et ta ei rääkinud praegu päris tõtt: ikka veel pidasid mõned õpetajad ja eriti õppealajuhataja I b-d kõige nõrgemaks. Kuid tema, Kõnnussaar, ei tahtnud seda tunnustada ja uskus meeleldi Ränkleppa, kes tema kursust alati kiitis. Sellest päevast peale, millal suure vaimustusega oli vastu võetud teade, et neid «Tulevikku» oodatakse, tundis ta end jälle oma kursusega tugevasti seotud olevat. Ja näis, nagu oleksid õpilased sedasama tundnud: nad ei läinud klassiõhtuks valitud näidendiga Söödi juurde, vaid tulid teda appi paluma. Ta polnud kunagi näidendis mänginud ega midagi säärast ka õpetanud, aga kui ta nüüd Laanele näitas, kuidas see Mogri Märdina peab räuskama, tuli kõik nii toredasti välja, et ta ise oli üllatatud, õpilased aga lausa vaimustuses. Ja oli uskumatu, kuidas see laste vaimustus teda innustas: ta palus Liivakult lauliku ja õhtul hilja, kui kogu maja oli tühi ning vaikne, istus ta vana «Beckeri» taga ja otsis selle klahvidelt «Taastajate marsi» helisid.

Seda meenutades jälgis Kõnnussaar koosoleku käiku. Ta vaatles Annukit, seda lõbusa naeratusega poissi, kes ladusalt juhatas koosolekut. «Tuleb tubli agronoom — isa vääriline,» mõtles ta, märgates, kui kergelt vaigistas Annuk hääled, mis aeg-ajalt tõusid ja tahtsid teda segada. Kordamööda käisid kõnepuldis need, kes pidid

rääkima õppimisest, distsipliinist, klassiõhtu ettevalmistamisest ja spordist. Aga kui hakati rääkima klassikollektiivist kui tervikust, ajas Marika käe püsti ja hüüdis:

«Palun sõna!»

Ja enne veel kui Annuk teda lubas, hakkas ta rääkima süüdistava, pealetungiva häälega:

«Mis kollektiiv see on, kus on sääraseid mehi, nagu Leikop, Laane ja Räni! Üks ütleb, et temal pole häält, tema ei saa laulda, teine ei viitsi sporditreeningul käia, kolmas aga poeb vene keele raamatu taha ja arvab, et see on kõik.» Ta raputas oma punakaid, elektrivalgusel helkivaid tukki ja heitis pea selga: «Mina arvan, et kui me midagi teha tahame, siis peame olema nagu üks mees!»

«Soo!» hüüdis Leikop luba küsimata. «Teie vist olete need õiged kollektiivi loojad — viimase kursuse pois-
tega!»

Kõnnussaar muigas. Ta märkas, kuidas Urve Niitla end punastades teiste selja taha varjas.

Rein Hiljandi sai sõna ja ütles:

«Marikal on õigus. Meie seas on veel palju neid, kellel pole mingisuguseid ülesandeid peale õppimise ja kes sellegagi hakkama ei saa. Nii ei lähe. Kui me tahame teistele järele jõuda ja neist ette minna, peame tõepoolest olema nagu üks mees. Kõik. Ka sina, Marika!»

«Mina!?» hüüatas Marika puudutatult, «Kas mina siis pole?»

«Oled — ja ei ole ka,» jätkas Hiljandi. «Sa oled, võiks öelda, meie kursuse hing. Sind kiidetakse tundide ajal ja pärast tunde. Sa mõistad kõike, kuid . . . miks pole sa kommunistlik noor?!»

Hiljandi rääkis rutakalt. Võib-olla ta ei märganudki, kuidas ta sõnad mõjusid. Kuid Kõnnussaar märkas. Ta oli Marikaga juba varem samal teemal kõnelnud ja nüüd nägi ta, kuidas tüdruku huuled kahvatasid, kuidas tema trotslik, talvelgi päevitunud nägu veretuks valgus. Marika tegi liigutuse, nagu tahaks püsti hüpata, midagi vastu hüüda või välja joosta, kuid jäi ometi istuma.

«Eile esitasid Otu ja Liivi avalduse, Olevi saame vastu võtta siis, kui tal vene keel on korras. Aga sina?» nõudis Hiljandi.

«Teen seda siis, kui heaks arvan,» ütles Marika püsti tõusmata, tumeda vaenuliku häälega.

Kõnnussaar tundis, et ta peab vahele segama. Ta tõusis ja pöördus Annuki poole:

«Kas annate nüüd mulle ka sõna?» küsis ta ja astus kateedrisse. Ta ei teadnud isegi, millest peaks alustama. Tähele pannes, kuidas õpilased end liigutasid, kaelu sirutades ootele jäid, ei tahtnud ta korrata seda, millest juba oli räägitud. Talle ei meeldinud õpilaste sõnu üle libistada. Tuli öelda midagi uut.

«Mul oli hea . . . kuulata teid kõiki,» alustas ta kobamisi, märkas aga siis teiste varju hoiduvat Urve Niitlat ja talle meenus, mida ta oli kavatsenud öelda. «Teil on palju häid ja õigeid mõtteid,» jätkas ta kindlalt, «kuid ühe asja olete unustanud. Kooli ümbrus! Meie kodu ümbrus — kas me ei saaks siin midagi teha?»

Oli vaja ainult väike kivi vette visata, kohe tekkis seal keeris. Ja see keeris ei leppinud üksnes allikaäärse platsi puhastamisega, vaid leidis endale tegevust pargis, mäel ja järve ääres.

4

Vana-Võhma uus võimla polnud veel päris valmis, tema lagi ja seinad olid krohvimata, kuid see ei häirinud treenijaid, võistlejaid ega pealtvaatajaid. Võimla kasutajaid oli alati rohkesti, sest vanemate kursuste kõrval võistlesid siin ka esimesed kursused.

Juba sügisest saadik oli I b võimlas üsna heas kirjas. Õpetaja Ränklepa veendumus, et see kursus hakkab varsti edukalt kaitsma Vana-Võhma spordiau, polnud saladuseks. See ergutas asjaosalisi pingutama, ja nii kujunes olukord, et sport polnud I b-s enam üksikute eralõbu, vaid kursuse ühiskohustus. Seda suurem oli nõrdimus ja üldine pahameel, kui Leo Laane keeldus maadlustreeningule minemast.

Õigupoolest oli Laane kogu talve teistest nagu eemal seisnud. Oma vanuse kohta liiga suur ja kohmakas, ei mõistnud ta igakord käsi ja jalgu vajalikult valitseda. Seetõttu sattus ta kord kooli pilkelehtegi.

«Jõumees Toores» — niisugune oli pilkepildi allkiri.

Keset pilti oli joonistatud karukäppadega poiss, kelle eest tütarlapsed ja vähemad poisid hirmuga põgenevad. Leo sai teada, et selle oli joonistanud Marika. Teda puudutas see valusasti. Mis oli ta Marikale teinud, mis oli ta ühelegi tütarlapsele teinud, et teda ei sallitud? Ta ei tohtinud neid sõrmeotsagagi puutada, õieti mitte lähenedagi, kui nad juba laiali jooksid. «Toores!» ja «Met-sik!» olid nimed, mille vääriliseks teda peeti.

Klassis oli kombeks hommikuti kättpidi teretada, aga Leole ei tahtnud tütarlapsed kätt anda. Ja kui ta ise-tegevusõhtul mõnd klassiõde valsile palus, tõusis see niisüguse aeglusega, et Leol kogu rõõm tantsimisest kadus.

Leo Laanet märgati õieti alles siis, kui oli vaja Mogri Märti, kes Marika arvates pidi tingimata olema suur ja paks. Leo mängis oma osa hästi, aga keegi ei aimanud, et kui ta Mogri Märdina räuskas, siis oli selles õige palju protestivaimu, mida ta muidu väljendada ei tihanud.

Ometi tõi näidend Leo olukorda suure muutuse. Tütarlapsed vaatasid tema peale hoopis lahkema pilguga, poisid aga hakkasid üksteise võidu klanima, et ta astuks maadlussektiiooni liikmeks. Leo tõrkus ja rapsis vastu. Võimla suhtes oli tal juba algkoolist mingi omalaadi kartus. Ta tundis oma keha olevat selleks liiga suure ja paindumatu, et teha kõiki neid vigureid, mis võimlemis-õpetaja nõudis. Ta ei suutnud kuidagi seista ühel jalal ja hoida keha rõhtloodis. Pallimängul ei tabanud ta naljalt palli. Tõkkejooksul aga komistas tingimata ja sai üldise naeru objektiks. Ei, võimlast on kõige õigem eemale hoida!

Aga pärast seda, kui I b maadlejad olid saanud hiilgava võidu paralleelkursuse meeste üle, uskusid kõik, et saadakse jagu ka teisest kursusest. Vaja oli ainult täiendada meeskonda ühe kaaluga. Selleks sobis Laane.

Ei, ta polnud nõus. Ta polnud nõus isegi pärast seda koosolekut, kus Marika jälle teda ründas.

Leo mõistis väga hästi, et Marika ründas nimelt teda — Tiitu ja Olevit nimetas ta ainult moepärast. Tiit polnud tõepoolest mingi laulumees, mis puutus aga Olevisse ja sellesse, nagu peidaks ta end vene keele õpiku taha, siis oli see ju lausa vale. Leo teadis väga hästi, kui-

das Olev pidi ennast sundima, et vene keele õpikut nii kaua käes hoida, kui õpetaja ja Liivi nõudsid. Et sellest natukegi rutem vabaneda, muretses ta endale taskusse mingi salapärase toosi, mille sisu aeg-ajalt vahetas. Ta nimetas seda «kümne sõna karbiks», aga mõnikord ka «päevanormi karbiks». Nähtavasti oli toosil maagiline mõju, sest viimasel ajal hakkas õpetaja Tuulik Olevi vastamise ajal üha sagedamini peaga noogutama.

Võib-olla oleks Leogi pidanud endale säärase taskutoosi muretsema — ehk oleks siis teda rahule jäetud. Nüüd ei kuulnud ta muud kui «klassi au» ja «klassi au». Sai ta mõnes aines juhusliku kahe või kolme «rööbastel», ikka hurjutati teda «klassi au» nimel; ei tahtnud ta võimlasse minna, jälle: «Kas sa siis ei mõista — kaalul on klassi au! Mõttele järele, kui palju me võidu korral punkte juurde saame! Isegi viik poleks paha... Ära streigi!»

Päris väevõimuga tiriti ta füüsikakabinetti ja tõugati kaalule.

«Seitsekümmend seitse!» teatas Hiljandi võidukalt.

Leo tahtis ära joosta, kuid Kõnnussaar tuli kabinetti, ja nähes teda teiste seas, hakkas kiitma:

«Tubli, Laane, olete lõpuks leidnud oma ala!»

Leo kehtas õlgu ja naeratas süüdlaslikult. Tal ei sobinud klassijuhatajaga vaielda ega öelda, et maadlus pole rohkem tema ala kui üle «kitse» hüppamine või köiel kõndimine.

Hiljandi kaebas:

«Ta ajab meil vastu. Ei taha klassi au kaitsta. Teist sama kaalu meest meil aga pole.»

Kõnnussaar silmitses Leod ülevalt alla, nagu mõõdaks tema pikkust, astus siis kaalule, nii nagu oli, riides ja saabastes, ning ütles:

«Mis siis ikka — sport on vabatahtlik asi... Aga oma mehi ei sobi hädasse jätta. Kui Laane ei taha — võtke mind!»

Kõik trügisid lähemale, et kaalunumbreid näha, ainult Leo jäi sinna, kus seisis.

«Ei lähe läbi,» teatas Olev. «Kaal ei anna välja!»

«Palju vajaka on?» nõudis Kõnnussaar kaalult ära tulemata.

«Kolm kilo!» naeris Annuk.

«Mis te nüüd!» protesteeris Könnuusaar, astus kaalult maha ja lausus Laanele kergelt õlale lüües: «Ei aita midagi, seekord tuleb ikka teil võistelda. Mina pean veel sööma ja kasvama.»

Poistele tegi klassijuhataja jutt nalja ja Leogi muutus järeleandlikumaks. Hea küll, ta võib ju treeningule minna, siis nad näevad, et kaalust üksi on vähe ja mõne päevaga ei saa kellestki maadlejat.

Kui ta õhtul koos Oleviga võimlasse läks, käis seal juba treening. Olev sattus kohe vaimustusse. Ta tõmbas Leo mati lähedale ja imestas:

«Vaata... vaata, kui osavasti ta end kaitseb! Oh sa...»

Mati ümber oli trobikond poisse — asjahuvilisi igalt kursuselt. Leod need pealtvaatajad ei rõõmustanud, parema meelega oleks ta proovinud arvustava publikuta.

Kohe kui tuli Ränklepp, pidi Leo matile asuma. Ta partneriks hakkas Hiljandi ise, keskaalumees.

Näidati põhiasendit ja esimäsi võtteid. Seletati, mis on keelatud ja mille eest karistatakse. Leo vaevalt kuulas — ta silmad luurasid laubale langenud juuksepahmaka alt vastast. Tal oli oma salajane mõte.

Neid lükati kokku. Nad pidid korduvalt sooritama samu võtteid. See tüütas. Iga kord kui Leo tahtis Reinu üle rinna visata, libises see nagu luts ta haardest välja. Äkki aga, enne kui Leo mõistis aimatagi, tegi Hiljandi kiire nupuvõtte ja Leo langes selili.

Kõlas lõbus naer. Solvunult hüppas Leo üles, ja unustades kõik õpetused, haaras Reinul jalust, tõstis ta õhku ning heitis matile. Ja ootamata teiste otsust, astus matilt, et ära minna.

«Braavo!» kisati ümberringi. «Vabamaadluse tšempion!»

«Jõumees «Toores»!» tabas Leo kõrv kellegi hüüde.

Ta hammustas huulde. Jäi silmapilguks seisatama poiste vahel, kus otsis teed äraminekuks, pöördus — ja läks matile tagasi.

Kõik algas uuesti. Leo pusis, kramplikult hoidudes tegemast mõnd lubamatut võtet. Ja kui ta lõpuks vaba-

nes, ei valutanud niivõrd ta lihased kui hing. Kuulmata neid, kes kiitsid ta sitkust, läks ta oma tuppa. Otsus oli kindel: ta ei jäta enne, kui on maha pannud Hiljandi, selle kiidukuke, selle «mina-mina». Seljali pannud päris ausalt, kõigi reeglite kohaselt.

Leo Laane läks ka teisel õhtul treeningule, samuti kolmandal ja neljandal. Hiljandi ei saanud teda enam üllatada. Leo õppis kiiresti teist läbi nägema ja ennast kaitsma. Ja siis jõudis kätte see õhtu, kus Rein oli jälle selili matil, kuid keegi ei hüüdnud Leole: «Toores!»

Nüüd oleks võinud Leo matilt lahkuda, kuid — imeplik küll — ta ei mõelnud enam sellele. Ta otsis endale uusi partnereid. Poisid kiitsid, Ränklepp aga kinnitas, viidates eelolevale matšile:

«Kui mitte rohkem, siis viik kindlasti.»

Kohates internaadi koridoris teise kursuse Raudmäed, oma vastast, mõõtis Leo teda hindavalt. Kas on lootust, et vähemalt viik?

... Võimla oli rahvast täis. Mitte ainult poisse, vaid ka tütarlapsi huvitas kursustevaheline kohtumine. Urve, Liivi, Marika... Jah, ka Marika — ja sugugi mitte ninakas, trotsiv, vaid rahutute, ärevate silmadega.

Avadefilee... Seitse paari võistlejaid... Esimene vile.

«Leo, ma hoian sulle pöialt!»

Kes seda sosistas? Ta ei näinud. Teda oli haaranud jälle kummaline ärevus, vastumeelsus. Kui oleks veel võimalik ümber mõelda, ära minna, kõik jätta... Ei, liiga hilja.

Ta nägi, kuidas nende helveskaal sirutas käe naerata-vale, veidi rangisjalgsele partnerile, ja haaranud tal hetke pärast käsivarrest, viis vastase parterisse ja sealt silda. Kahe minuti pärast naeratas teise kursuse mees võimla lakke — ta oli selili.

Leo rõõmustas klassivenna võidu üle, kuid ei suutnud kaasa plaksutada — ta pigistas käed tugevasti kokku, et maha suruda ebaloomulikku võpatust, mis läbis ta õlgu. Vargsi piilus ta oma vastast. See seisis kergelt ühele jalale toetudes ja muigas ebamääraselt.

Ka järgmine matš tõi I b-le võidu. Siis aga pidid nad vastu võtma kaotuse.

Matile läks Olev. Tema vastaseks oli lühike härjakaelaga poiss, kes kuulus tehnikumi meeskonda. Polnud lootust, et Olev sellele tšempionile midagi teha suudaks.

Võimla oli ärevust ja huvi seinast seinani täis. Leo nägi, kuidas Marika vabastas endale teed, et matile lähemale pääseda. Tema kõrval oli Liivi, käed lõua alla kokku surutud, nagu hoiaks ta nende vahel Olevi õnne. Õpetajate poolel oli näha Kõnnussaare nägu.

Tšempion ründas, ründas pidevalt. Leo pöördus ära, mõeldes, et peaks hakkama sooja tegema: varsti tuleb ka temal minna oma kaotust vastu võtma.

Tõusis äkiline vaimustusekisa: «Olev! Olev! Olev!»

Oo, tšempion oli silda viidud. Kuidas see juhtus?

Ei, Olev ei suutnud talle rohkem midagi teha: teise kael oli nagu terasest.

Minuti pärast oli Olev parteris. Nüüd oli teise kursuse vägilasel kerge teda matile suruda. Seda ei tahtnud Leo näha; ta tõmbas riietusruumi ukse kinni.

Vile. Saal rõkkas kisast.

«Haruldane visadus,» lausus Annuk, kes riietusruumi ukselt võistluste käiku jälgis.

«Viimane lõpp-püsti?» küsis keegi järjekorda ootajate seast.

«Jah!»

Leo ei uskunud oma kõrvu. Ta pidi uuesti saali vaatama. Uskumatu. Olev pidas vastu. Ei, ta koguni ründas. Tšempion näis muutuvat tähelepanematuks. Leo tundis äkki meeletut rõõmu. «Näita talle! Näita seda esimest b-d, seda kõige kehvemat! Las õpib tundma! Tore! Nii!»

Tõusis torm, mis tahtis võimla lae pealt ära tõsta: tšempion oli selili.

Kolmas võit! Ei, see oli uskumatu! See ei võinud nii jääda. Ei jäänudki. Teine kursus sai kaks võitu järjest. Niisiis — viik.

«Leo,» kuulis Laane palavat sosinat, «nüüd oleneb sinust, kas esimene b võidab või kaotab.»

Nagu unes sammus Leo mati juurde, nagu unes sidus ta lindi ümber jala, nagu unes astus matile. Aga nii-

pea kui puudutas oma vastase tugevat kätt, sündis ta nagu ümber. Unustades liialdatud ettevaatuse, mis pidurdab vabadust, võttis ta Raudmäe tugevasse haardesse ning paiskas maha. Välkkiirelt taipas teine olukorda ja päästis end sillaga. Järgmisel hetkel oli ta jälle püsti. Leo ründas uuesti. Teda ergutasid vaimustatud hüüded. Asjata. Ta proovis mitmesuguseid võtteid. Tulemuseta. Nagu mõtteist luges vastane kõik kavatsused ja muutis need oma kasuks. Ja siis — ja siis — äärepealt oleks Leo selili olnud. Ainult see, et ta matilt libises, päästis ta.

Vile. Esimene algpüsti oli läbi. Leo pidi parterisse asuma. Ta tegi seda vastumeelselt. Kõike oma jõudu, oskust ja tähelepanu koondades jõudis ta hoida end selili kukkumast. Viimane lõpp-püsti. Vaatajad hingeldasid. Leo kuulis ja tundis oma kursusekaaslaste südametukseid. Ta pidi võitma, pidi. Kuid ta mõistis, et ei suuda.

«Leo! Leo!»

Nii innukat, nii südamest tulevat ergutust polnud temale kunagi varem hüütud. «Leo, õpi!» Ei, see oli midagi muud. Talle tundus, nagu tungiksid kõik klassikaaslased tema poole, tõstaksid teda, toetaksid ja paluksid: «Võida, Leo! Võida!» Nad pakkusid talle oma jõudu, oma värsket indu. Nad nõudsid temalt võitu.

«Leo! Leo!»

Jah, see on Marika. Marika hääl, eriline, kirjeldamatu hääl. — Nii... Kas me võitleme nüüd nagu üks mees? Kas me kaitseme klassi au? Kas nii on hea? Kas nii?

Vile. Mürisev aplaus. Leo tuikus riietusruumi. Tina-raske kurbus langes ta peale.

Hiljandi oli esimene, kes surus ta kätt. Siis tuli Kõnussaar: «Tubli poiss!» ütles ta. Siis Ränklepp: «Ma ütlesin — vähemalt viik! Soovin edu!» Tuba valgus rahvast täis. «Oh, Leo! Ma poleks uskunud!» — See oli Marika, ja Olev, ja Liivi, ja Jaan...

Leo lükkas tagasi juuksepahmaka, mis kippus silmi varjama. Ta tundis, kui hea on olla — nagu üks mees.

Pehmed, sula töotavad tuuled puhusid üle Leetjärve ja panid Linnumäe rinnakul kohisema mändide ning kuuskede ladvad. Pudenevad okkad tegid lume mustriliseks; nad kuulutasid talve lõpu lähenemist.

Tehnikum elas kevade ootuses, I b kursus võitles oma koha pärast tehnikumis. Aga mis tegi kümnes tuba internaadis ja kolm poissi selles toas?

Olev oli kiiresti kasvanud. Tema pruuniruudulise särgi nööp ei ulatunud kurgu all enam kinni ja jakikäised olid jäänud lühikeseks. Talla alla tõmmatud kummi-paelaga pikemaks venitatud dressipüksid liibusid tiheidalt sääрте ümber ja nii kõndis ta ringi nagu pikakoivaline kurg. Ta näolt hakkas kaduma lapselik ümarus ja lõug võttis nurgelisema, mehelikuma kuju. Ta juuksed ei tõusnud enam tumedate harjastena pealael püsti, vaid kooldusid sõnakuulelikult riidest rumm-mütsi all. Ta sõrmed olid aga muutunud valgemaks ja nagu peenemakski, küüneääred polnud enam lõhenenud ega ajanud valusaid veritsevaid pinde.

Juba mitu nädalat tagasi võis ta Lindale teatada, et tal pole enam päevaraamatus kahte, ja hiljuti sai ta vene keeles sõnatesti eest nelja. Matemaatikatunni eel piirasid klassiõed ta sisse, viisid tahvli juurde ja lasksid tal seletada seda, mis neile tundus raske või millest nad polnud aru saanud. Praktikapäevadel leidis ta sõpru õppemajandi rahva seast. Ta võis oma eluga rahul olla.

Kuid ei. Olukord kümnendas toas oli muutunud keerukaks. Kolm poissi elasid igaüks oma elu. Nad olid loomult liiga erinevad, et sõpradeks saada.

Otu Kauri oli kasvanud üles onu juures. Sellest, mis Otu rääkis, järeldas Olev, et onu on külm ja karm mees. Otu ei teadnud, mis on lahke sõna või rõõmus pilk; ta ei teadnud, mis tähendab pihlaka otsas kiikuda, muinasjutte kuulata ja värsket petipiima juua. Keegi polnud teda ukssel oodanud, keegi polnud talle ütelnud: «Otuke, taldrik kookidega on praeahjus, söö kõht täis!» Otu oli harjunud vähesega leppima, tal polnud soove ega unistusi, tal oli ainult üks suur mõte: õppida! «Kui ma ka ainsatki kopikat kuskilt ei saa, ikka lõpetan Vana-

Võhma!» ütles ta kord, kui Tiit ähvardas koolist lahkuda, sest «rahalaev» emalt ei tulnud õigel ajal. Viimasel ajal ei käinud Otu hommikuti söömas; ta hoidis stipendiumist kokku, et endale kevadeks uusi kingi osta. Tal oli juba viiskümmend rubla, ja seda peitis ta suurima hoolega.

Otu ei käinud võimlemas. Tal oli mingisugune paber, mis vabastas ta pallimängust, jooksmisest ja ujumisest. Kuid ei Olev ega Tiit tahtnud seda paberit tunnistada. Alati, kui Olev suusatama läks, kutsus ta Otut kaasa. Ent ainult paaril korral suutis ta teda mägedele meelitada. Kõik suusad tundusid Otule liiga rasked. Ta jalad olid kooli suusasaabastes nagu kammitsais. Ta kukkus, kui proovis mõnest kingust alla lasta, ja vihastas siis Olevi peale, nagu oleks see teda lumme tõuganud.

Tiit ei kutsunud Otut mägedele ega võimlasse, ta treenis teda teisiti. Hommikul ajas ta teda võimlema, päeval laskis enda lõbuks vigureid teha, ööselgi kiskus tal teki pealt ja käsutas ümber internaadi jooksma. Kui Olev seda keelata püüdis, ütles Tiit: «Ma teen tast mehe. Sina ära sega treeningut!»

Olev ei seganudki niikaua, kuni ta ei tundnud kõiki Tiidu treenimisviise. Ta märkas küll, et Otul oli mõnikord nägu kriim, nagu oleks ta nutnud. Ent Otu ei kaevanud ja Olev ei uurinud.

Kord võimlasse minnes unustas Olev sussid tупpa. Kui ta neile järele tuli, kuulis ta juba ukse taga nuuksumist ning hädaldamist. Ta tõukas ukse lahti ja nägi: Otu oli heidetud seljali üle raudvoodi otsa ja Tiit pressis tema pead põranda poole.

«Metslane!» hüüatas Olev ja tõukas Tiidu vastu seina.

Piinapingilt pääsenud Otu sööstis uksest välja. Tiit hakkas laia suuga naerma.

«Metslane!» kordas Olev. «Sa võid teise niimoodi tappa!»

«Ära karda, Otul on visa hing!» irvitas Tiit ja laskus röötsakile sama voodiotsa najale, kus ta teist oli väänanud.

«Sa ei tohi nii,» ütles Olev ägedalt. «Pea meeles, ma...»

«Mis sa teed?»

«Ma ei luba!»

«Sina?» imestas Tiit end püsti ajades. «Oh-hoo!»

Olev ei taganenud, kuid ta ei öelnud enam midagi. Ta teadis, et kui Tiit tahaks kakelda, jääks tema kaotajaks. Kuid Tiit ei mõtelnudki kakelda. Ta ütles ainult irooniliselt:

«On see plekitükk sinu aga tähtsaks teinud!»

Põlglik-kadedat pilku Olevi rinnale heites läks ta toast välja.

Olev ei tormanud talle järele. Aga ta tundis, et Tiit muutus järsku võõraks.

Päevad möödusid. Tiit oli endine. Ta nokkis Otut ja kutsus Olevit oma sõbraks; ta laiutas end koridoris ja tegi tähtsaks tunnis. Kuid Olev ei muianud enam tema vigurite peale, tal oli raske ja paha tema lähedal olla. Tiit näis seda mõistvat ja kord koolimajast internaadi poole minnes lõi käe ümber Olevi kaela, langes keha-gagi tema najale ja ütles:

«Kuule, küll oled sina imelik! Mis sa mossitad!»

«Ma ei mossita,» tõrjus Olev, kuigi teadis, et valetab.

Pärast seda püüdis ta Tiiduga leppida. Ta meenutas, et Tiit oli esimene, kes talle oma abi ja sõprust pakkus. Tiit oli olnud nõus temaga koos tehnikumist lahkumagi. Tema polnud Tiidu sõprust mitte millegagi teeninud ega tasunud. Ta pidi vähemalt näitama, et oskab unustada ja andestada.

Aga siis ühel päeval juhtus midagi, mida ta enam andestada ei suutnud: Tiit tuli praktikalt ja heitis ahju äärele märjad pruunitäpilised kindad.

«Minu uued kindad!» karjatas Olev ja haaras need pihku. Vanaema kootud kindad, mida ta oli hoidnud, mida ta veel kordagi käes polnud pidanud, oli Tiit tööle kätte pannud! Nüüd olid need märjad, nende peopesad olid kokku vanunud ja otsad pikaks ning inetuks veninud. Ahastaval pilgul vaatas Olev neid vormituid lupakaid.

«Kuidas sa tohtisid!» pressis ta kokkupigistatud kurgust. «Kuidas sa tohtisid...»

Ta pööras pea vastu krohvitud seinale ja hakkas nutma.

Nendest pisaratest ei saanud Tiit ega ta ise enam üle astuda. Ja nagu oleks Tiit seni olnud takistuseks, hak-

kasid nüüd teised klassivennad Olevile kiiresti lähene-
nema. Kõigepealt Jaan Annuk.

Annuk elas Leo Laanega number seitsmendas. Pärast seda, kui Laane oli astunud maadlusseksiooni, oli Olevil tihti sellesse tuppa asja. Annuk ei maadelnud, ta naeris, et vastane väänaks ta kohe sõlme: ta kasvas ikka veel pikkust ja oli peenike nagu sukavarras. Korvpalli oli tal hea mängida ja see oligi ta hing. Ta tahtis kõik oma kursuse poisid korvpalluriteks teha. Sellest algaski Olevi ning Jaani lähenemine.

Annuk ei kulutanud palju aega õppimiseks — ta oli rahul keskmiste hinnetega. Matemaatika oli ainus aine, millega ta õhtuti maadles. Kõik teised pidid tunnis pähe jääma. Ja jäidki — kolme ja mõnikord ka nelja eest. Selle aja aga, mis tal õppimisest, spordist ja rahvantsuringist üle jäi, kulutas ta lugemiseks. Ta luges romaane, seiklusjutte, igasuguseid brošüüre, ajakirju ja ajalehti. Ta luges raamatukogus, punanurgas, toas ja vahetevahel ka klassis. Tema oli I b-s esimene, kes tellis endale «Sotsialistliku Põllumajanduse» ja uuris selle põhjalikult läbi, «et mitte ajast maha jääda».

Kord andis Kõnnussaar klassijuhatajatunniks ette valmistada vaidlusteema «Kas väike- või suurpõllumajapidamine?». Kursus jagati pooleks, Annuk jäi sellele poolele, kes pidi väikepõllupidamist kaitsma. Ta polnud nõus. «Kuidas ma kaitsen seda, mida ma kaitsta ei saa?» küsis ta ja nõudis, et teda teise rühma arvataks. Hiljandi oli nõus teda välja vahetama. Hiljandi oli kuldsuu, ta võis veenvalt rääkida ka sellest, millesse ta ei uskunud. Kuid vaidlusepäeval jäi ta hädasse. Annuki argumendid suurpõllumajanduse kaitseks olid nii selged, põhjendused läbi mõeldud; oma väiteid tõestas ta andmete, arvude, faktide ja nimedega. Kõike seda tegi ta kergelt, naeratades, nagu seisaks ta üksi korvpalliväljakul ja heidaks takistuseta palli läbi rõnga.

Ja ometi oli Jaan Annuk see, kes oli kolhoosipõllul koos teistega laiselnud. Ta laiskles ju praegugi ega viitsinud õppida rohkem kui hädasti vaja. Kuid Olev ei hakanud selle üle pead murdma. Tal oli vaja sõpra, keda usaldada.

Jaan Annuk oli esimene, kellele ta rääkis Tiidust ja

sellest, et Tiit terroriseerib Otut. Annuk pidas nõu Hiljandiga ja koos võtsid nad Tiidu käsile:

«Kui veel midagi niisugust juhtub, kutsume sind aru andma!»

«Kuhu? Kellele?» naeris Tiit. «Ma pole komnoor! Kutsuge neid!»

«Sa oled meie klassi õpilane — pea seda meeles!»

«Olen, kui tahan, ja ei ole, kui ei taha,» vastas Tiit ja lisis selga pöörates: «Mind te ei hirmuta!»

Olev kahetses, et oli Annukile Tiidust rääkinud, sest Tiit muutus nüüd järsku hoopis imelikuks. Kõigepealt hakkas ta tundidest puuduma. Ta lonkis mägedel või istus toas ja suitsetas. Tihti liikus ta koos Kaino Lutsuga, nagu oleks see ta sõber.

Otusse ta enam ei puutunud, vaatas temast nagu putukast üle. Otu hoidus endiselt Tiiduga üksijäämisest. Ja nii, nagu ta omal ajal ei valutanud südant Olevi vene keele pärast, oli talle nüüd ükskõik, kas Tiit istus klassis või ei. Tundus koguni, et tal oli hea meel, kui tool tema kõrval jäi tühjaks — nii puutus ta sagedamini õpetajaile silma ja sai hiilata oma tarkusega. Tiit näis seda taipavat ja kord tabas Olev ta pilgu, mis oli suunatud Otule: selles oli pilget, põlgust ja ähvardustki.

Just neil päevil sai Tiit oodatava «rahalaeva» asemel teate, et ema on haiglas. Ta oli kukkunud ning väänanud käe, ja polnud teada, millal ta uuesti tööle saab minna.

Olev püüdis nüüd Tiidu vastu hea olla. Ta lootis, et Tiit raputab end Kainost lahti ja tuleb jälle tundi. Kuid ta eksis. Mõne päeva pärast hakkas Tiit müüma oma raamatuid ja konspekte. Nüüd polnud kahtlust, et tal on mingid kurjad kavatsused.

Tahtmatult pidi Olev mõtlema sõnadele, mis Tiit kord ütles tema lohutuseks: «Lähme kasvõi rändama — kodumaa on suur ja lai...» Ta tundis, et peaks minema ja kõnelema sellest klassijuhatajale. Kartis aga, et teeb kiirustamisega jälle vea, ja lootis ikka veel, et Tiit võtab ise aru pähe. Ta ei osanud näha, et nüüd oli Tiit muutunud selleks kiviks, mis takistamatult mäest alla tormab.

Ja tõepoolest...

Veel enne kui nädal jõudis lõpule, juhtus midagi, mis viis kogu tehnikumi ärevusse: Otu Kauril kadus tema hoolega hoitud raha.

Kahvatuna, äranutetud silmadega seisis Otu õpetajatetoas. Ta veretud huuled vabisesid nii, et tal oli raske rääkida, kus ta raha oli hoidnud ja millal vargust märganud.

Järgnes selle kooliaasta kõige süngem aeg. Tume kahtlusevari oli langenud õpilaste kohale. Kes oli varas? Kes? Kas sina või sina? Kas sina sirutasid käe ja võtsid võõra oma, võtsid vaese Otu kõhu kõrvalt kokkuhoitud kopikad? Miks sa seda tegid? Mis sa sellega tegid? Kuhu sa raha panid? Häbi! Häbi!

Möödus kaks päeva. Varast ei leitud.

Olev ei saanud öösel magada. Ta kuulis, kuidas Otu läbi une nuuksatab. Ta tundis, kuidas Tiit lahtisi silmi liikumatult lakke vahib. Ta aimas, ta teadis, kes on varas.

Hommikul, kui Otu oli raamatutega koolimajja läinud, kohmitses Tiit oma süngi juures. Olev pani kaenlas olevad kladed uuesti lauale ja astus Tiidu ette.

«Pane raha tagasi!» ütles ta peaaegu paluvalt.

Tiit pöördus pikkamööda. Tema nägu oli nagu mask, elutu ja liikumatu.

«Pane kohe Otu raha tagasi!» kordas Olev nüüd juba kindlalt, käskivalt. «Kohe! Muidu lähen Kõnnussaare juurde.»

Nüüd liikusid Tiidu suunurgad pilkavalt.

«Mina pole varas,» ütles ta rõhutades. «Mul pole kellegi raha vaja — ma olen seda juba öelnud.»

Olev ei teadnud, mis Tiidult õpetajatetoas küsiti või mis ta vastas. Nad käisid seal eraldi. Temalt päriti, keda ta kahtlustab. Kuid siis ei julgenud ta kedagi kahtlustada. Nüüd aga . . . Nähes, millise ükskõiksusega Tiit oma raamatuid virna laob, ei suutnud Olev end pidada, vaid pahvatas:

«Sa valetad! Ma tean — sina võtsid raha!»

Tiit kordas oma tegevust katkestamata:

«Ütlesin juba: mina pole varas — küll sa näed.»

Olev ei saanud teda uskuda. Rõhutades uuesti, et läheb klassijuhataja juurde, tuli ta toast välja. Kõnnus-

saare ukse taga jäi ta aga peatuma. «Mida ma tahtsin teha?» küsis ta endalt. «Ma ei tea ju midagi, mitte kui midagi! Et Tiit öösel magada ei saa — sellest ei või veel midagi järeldada. Ka mina ise ei saa magada... Ei! Ei tohi, ei tohi nii...»

Ingel Kask tuli oma toast, märkas Olevit ja küsis:

«Kas minu juurde?»

«Ei!» vastas Olev ja koputas Kõnnussaare uksele.

Kui Olev oli klassijuhatajale oma kahtlused ära rääkinud, mitu korda kinnitades, et ta midagi ei tea, et ta ainult arvab, kinnaste ja muu tõttu kahtlustab, lausus Kõnnussaar:

«Hea küll. Vaatame järele.»

Nad läksid koos number kümnenkasse. Esimene tund oli juba möödas. Tiit seisis ikka veel toas ja lappas raamatuid ühest virnast teise, nagu otsiks ta seda, mis kadunud. Tema suur kohver oli avatult voodi peal.

«Miks te tunnis ei ole?» küsis Kõnnussaar.

Tiit ei vastanud midagi, ta heitis pilgu Olevile ja ta suu moodustas iroonilise grimassi.

«Leikop, ma küsin teilt, miks te tunnis ei ole?» kordas Kõnnussaar. Olev imestas tema rahu üle.

«Ma söidan ära,» lausus Tiit tumedalt.

Kõnnussaare ilme muutus.

«Mis!» hüüdis ta ähvardavalt. «Kes on andnud teile loa ära sõita?»

Tiit vaikis. Järsku raputas ta pead, lükkas salkus juuksed tahapoole ja ütles trotsivalt:

«Ma ei taha, et mind vargaks peetakse.»

Olevil oli piinlik ja häbi. Jälle meenusid esimesed koolipäevad, see, kuidas Tiit teda oma tuppä kutsus, kuidas ta talle kõike tutvustas, kuidas andis oma harjutused... Nüüd seisis ta siin ja näitas Tiidule näpuga: «Tema on meie seast kõige halvem. Tema!» Olev tundis, et ta ei või enam nii seista, et ta peab minema Tiidu juurde, käe talle ümber kaela panema, nagu Tiit temale kord, ja paluma: «Anna andeks, sõber, see kõik on eksitus!...»

Kuid Kõnnussaare pilk takistas teda. Kõnnussaar silmitses Tiitu kummaliselt, põletav-külmalt, pealetungi-

valt. Tiit ei kannatanud seda välja. Ta tammus jalalt jalale, ta käed hakkasid tühjalt liikuma.

«Pange oma rahakott lauale!» käskis Kõnnussaar järsult.

Kiiresti täitis Tiit käsu.

Kõnnussaar võttis rahatasku, silmitses seda pealiskaudselt ja ütles:

«Pöörake nüüd taskud välja!»

Ka seda tegi Tiit sõnakuulelikult. Kuid Olev märkas ta silmis väikest, õige väikest pilkesädet.

Kõnnussaar andis veel mõned kiired käsud, kogu aeg Tiitu raske, halastamatu pilguga jälgides. Ja äkki ütles ta:

«Võtke jalad lahti!»

Tiidu silmad vajusid kokkumisest laiaks. Ta taganes vastu sängi.

«Võtke... jalad... lahti!» kordas Kõnnussaar sõnahaaval.

Tiit laskus sängi servale ja nagu mingi sugestiooni all hakkas kingapaelu lahti näppima. Ta tõmbas kinga jalast, siis ka soki. Enne kui ta käed teise kinga juurde läksid, kergitas ta pead, kuid ei vaadanud kummalegi juuresseisjale näkku. Ta võttis kinga jalast, pistis käe selle sisse ja tõmbas kinganinast välja kaks kahekümne viielist. Enne kui ta need Kõnnussaare ette lauale pani, ütles ta tumedalt:

«Ma tahtsin teda ainult... narrida. Ma oleksin kõik enne äraminemist endisele kohale tagasi pannud.»

6

Lumi oli juba pehme ja tee kohati päris paljas. Raske autorattad olid pressinud sügavaid rööpaid, mille põhjas lirtsus vesi. Kuid Olev ei pannud seda tähele. Ta tõttas jaamast koolimaja poole. Tal oli kiire, sest ta tahtis lahtise komsomolikoosoleku alguseks kohale jõuda.

«Mis küll Tiidust saab?» mõtles Olev ühest tee äärest teise põigeldes. «Kas tõesti saadetakse minema? Kuhu ta läheb? Kuhu? — «Kodumaa on suur ja lai!» —

Jah... Aga kus oodatakse seda, kes on koolist varguse pärast ära aetud?»

Pealinna poolt tulev rong oli jõudnud jaama just selleks ajaks, kui Olev poodi läks. Nüüd tõttasid Olevi ees mõned rongilt tulnud inimesed. Noor mees kaabu ja säärikutega kaugenes kiiresti: tal oli pikk samm ja tal polnud vaja vaadata, kuhu astuda. Võõras vanaema jäi Olevist maha, sest ta valis hoolega kuivemaid teeveeri. Olev jõudis järele naisele, kelle käe otsas rippus täistuubitud kandekott. Naine sammus kahele poole vaadates, aga ometi tõtates. Selja tagant tundus ta Olevile üsna noorena. Tema sinine mantel oli lühikesevõitu ja tal olid tumepunane kübar ning kindad. Naisest möödudes tahtis Olev miskipärast ka tema nägu näha. Ta kallutas veidi pead. Naine märkas seda kohe, sest ka tema vaatas tunnistades Olevi poole. Ja Olev ei saanud teisiti, kui pidi mütsi kergitama, kuigi ta naist ei tundnud.

«Tere-tere!» ütles võõras ja naeratas sõbralik-nukralt. Samal ajal astus ta ettevaatamatult sügavasse rööpasse, nii et vesi pritsis üle tema väikeste kingade.

«Maal on veel nii palju lund... ja vett!» ütles ta nagu vabandades ja vaatas üle laia põllu. «Künkadki ei ole veel paljad...»

«Varsti muutuvad paljaks...» vastas Olev ja tasan-das tahtmatult sammu.

«Kas seal ongi Vana-Võhma?» küsis naine, näidates alla oru poole, kust raagus puude vahelt paistsid majade katused ja lossi kõrge torn.

«Jah, seal on tehnikum,» kinnitas Olev. «Kas tulete meile?»

Naine noogutas ja vahetas kandami teise kätte.

«Palun andke kott minule,» ütles Olev ja kohkus ise oma julgusest. Kuid naine ulatas koti nähtava heameelega:

«Mul väsib see käsi ruttu — pole veel päris terve,» seletas ta paremat kätt raputades. «Kukkusin hiljuti...»

Olev ei küsinud midagi, sest kohe, kui naine seda ütles, teadis ta: see on Tiidu ema! Ta käsi polnud veel terve, aga juba tassis ta rasket pakki. Kellele ta seda

kandis? Oma pojale! Tiidule tõi ta kõige paremad palad, mis ta võis osta.

Olevi süda hakkas värisema. Ta mõtles koosolekule ja sellele, mis seal pidi otsustatama. «Kas ta teab?» küsis Olev endalt. «Kas ema teab, et Tiit...?» Ta ei julgenud lõpuni mõelda.

«Kui hea on maal!» ütles naine järsku ja jäi seisma. «Ma olen alati armastanud maad. Kohe, kui mu poeg lõpetab tehnikumi ja saab agronoomiks, tulen ma linnast ära. Me hakkame elama koos!»

Ta naeratas õrna, õnnelikku naeratust, vaatas uuesti üle kaugete lumiste põldude, mille kohal heljus läheneva kevade pehmet niiskust, ja ohkas.

«Kui kahju, et lõokesed veel ei laula! Ma armastan nende laulu üle kõige...»

Aga järsku muutus ta näoilme ja ta küsis:

«Kas te tunnete Tiit Leikoppi?»

«Jah! Me elame ühes toas!»

«Mis temaga juhtus?» küsis ta kiiresti, hirmunult. «Ega ta haige pole? Mind kutsuti... kästi kohe tulla.»

«Ei,» lausus Olev maha vaadates. «Ta on terve.»

«Taevale tänu! Ma ei saanud terve öö magada.»

Nad sammusid natuke aega vaikides. Olev tundis, et Tiidu ema silmitseb teda uurivalt. Ja siis ta ütleski:

«Teie olete vist Olev Räni, eks? Ma tunnen teid Tiidu jutu järgi. Ta kiitis teid. Te olete tema sõber, jah?»

Olev ei vastanud midagi, ta tundis, kuidas veri tungib talle näkku. Naine rääkis edasi:

«Ma tean — te olete tubli poiss. Ka Tiit on tubli. Tema isa langes Sinimägedel. Me oleme kogu aja elanud kahekesi. Ta hoiab mind väga, ta on hea poeg.»

Nad jõudsid juba esimeste majade juurde. Ja nii, nagu peaks kõik südameelt ära rääkima, jätkas Tiidu ema kiirustades:

«Te vist teate, Tiit heideti keskkoolist välja ulakuse pärast. Kuid ta pole ulakas. Mul polnud tema jaoks aega ja ta sattus halbade sõprade hulka...»

Ta ohkas jälle ja see kõlas nagu nuuksatus.

«Ma uskusin, et teil on... tublid poisid. Ma lootsin... Ma nii väga lootsin...»

Ja äkki muutus ta nägu karmiks, ta lausus nagu mingit kokkuvõtet tehes:

«Ta pole ju enam laps. Ta saab varsti kaheksateistkümne-aastaseks.»

Enam ei öelnud ta midagi, kuni nad olid jõudnud koolimaja ette. Seal võttis ta Olevilt oma koti ja palus pehme väriseva häälega:

«Olge hea laps ja juhatage mulle, kus elab õpetaja Kõnnussaar.»

Olevil oli raske tuppä minna. Ta teadis, et seal on Tiit, kes istub akna juures teistest eraldi ja vahib raamatusse, ilma et ta lehte pööraks. Kas ta juhtus aknast välja vaatama? Kas ta nägi seda naist, kes komistades, oma märgi kingi häbenedes läks trepist üles? Kas ta tundis seda sinise, lühikeseks jäänud mantliga naist, kelle vasakus käes rippus täistopitud turukott?

Olev läks saali. Seal toimetasid juba Hiljandi ja Anne Laks. Peagi hakkasid kogunema ka teised õpilased. Aga nad ei tulnud täna nagu harilikult, rõõmu ja lärmiga. Nad tulid vaikselt, tõsiste, kurbade või rangete nägudega, nagu minnakse kohtusaali. Olev pugest teiste taha, kõige kaugemale punasega kaetud puldist, istus toolile, pani käed sülle ja jäi ootama.

Hakkasid ilmuma õpetajad. Tulid õppealajuhataja ja direktor Harak. Nad istusid oma tavalistele kohtadele, vaatasid küsivalt ringi ja jäid ootama nagu Olevgi.

Kõik olid kohal. Puudusid veel ainult kaks inimest: Kõnnussaar ja Leikop. Õpetaja Kõnnussaar ja õpilane Leikop. Ei, kolm inimest. Olev teadis, et neid on kolm, kes võivad veel tulla. «Jah, ka tema tuleb,» mõtles Olev ja tundis, kuidas värin ta õlgu liigutas. «Ka tema tuleb... ja näeb... ja kuuleb... Ei, ei, ei!»

Olev tõusis üles, nagu peaks ta kiiresti kuhugi mine-ma. Aga just siis astus Kõnnussaar saali ja tema järel Tiit. Kohe tõusis Anne Laks, rääkis mõne sõna direktori ja õppealajuhatajaga, siis Kõnnussaarega, ja astus pulti.

... Koosolek venis pikaks.

Rääkisid Harak, Lill ja Kõnnussaar, rääkisid teised õpetajad, rääkisid kõikide kursuste õpilased, pidi rääkima ka Tiit. Ei, tema ei rääkinud ta vastas ainult küsimustele, vastas ühesõnaliselt, lühidalt, nagu oleks ta

hirmus väsinud. Ta tundis õhust, kõigist sõnavõttudest, süüdistuste ägedusest, et tal pole midagi loota, et teda ei usuta, et tema peale ei halastata.

Enne lõppu sai veel kord sõna klassijuhataja. Ta ütles:

«Tiit Leikopi eksimus on ränk ja suureks häbiks kogu koolile, eriti aga meie kursusele, I b kursusele. Nüüd, kus meist juba hakati paremat lootma, hävitas Tiit Leikop jälle kõik. Ma ei tohiks paluda talle halastust ega kergemat karistust. Aga kuna ta kahetseb ja lubab...»

Saalis tõusis rahulolematuse sumin. See sumin näitas, kui suur oli solvatud õpilaste meelepaha. Kõnnussaar ootas, kuni hääled raugesid, ja jätkas siis:

«Seltsimehed — teie ehk ei tea: minu toas istub praegu Tiidu ema ja ootab teie otsust. Ta on üksik naine. Ta saatis oma poja meie juurde Vana-Võhmale lootusega, et temast saab agronoom, hea agronoom. Kas meil on õigust...»

Olev seisis jälle püsti. Üle teiste peade nägi ta, kuidas õppealajuhataja kummardus direktori poole, nad rääkisid midagi sosinal. Ka õpilased sosistasid omavahel. Tiit pööras saali poole külje ja tõstis käe näo varjuks.

Kõnnussaar jätkas:

«Ma tean, et ka mina olen süüdi. Aga niipalju kui oleneb minust... Ma rääkisin Tiiduga. Ta tahaks edasi õppida, kui teda lastaks. Ta lubab muutuda korrallikuks poisiks.»

Võtnud käe silmade eest, pöördus Tiit saalisolijate poole. Tundus, nagu tahaks ta midagi öelda. Kuid... pea vajus alla.

Õppealajuhataja hüüdis püsti tõusmata:

«Kes vastutab, et...»

Nagu mingi ristuvate tunnete lainetus käis üle saali.

«Mina vastutan!» hüüatas Olev midagi mõtlemata.

Kõikide pead pöördusid vaatama sinna, kust tuli see ootamatu hüüe. Olev tegi endale teed. Kiirete sammudega läks ta toolide rea ja seinavahele, kus olid vaba käiku mööda saali ette, jäi seisma Tiidu kõrvale ja kordas:

«Mina vastutan!»

Linumäe põhjapoolne kallak oli veel lumine, kuid lõunapoolsel rinnakul õitsesid sinililled. Päike paistis seal nii soojalt, et toomingate pungad hakkasid paisuma ja sarapuude urvad venisid pikaks ning muutusid kollakaks.

Marika põskedele ilmusid esimesed tumedad täpikesed, sest ta ei saanud oma nägu kinni katta süljega niisutatud paberitükiga, nagu kattis Urve oma ninaotsa, kui ta istus kännule ja pööras näo päikese poole. Urve ilus nägu oli kaetud juba ühtlase õrn-õrna päevitusega, tema juuksed olid näonahast heledamad ja helkisid kevadiselt. Marika, kes oli kitsi igasuguse kiitusega, ei saanud Urvele ühel päeval ütlemata jätta:

«Mulle tundub, et sa oled päris kena tüdruk!»

Urve punastas heast meelest, ja et seda varjata, kummardus ning katkus maast paar rohelist pohlavart. Marika hoidis ta käe alt kinni; nad läksid üle mäe Leetjärve poole. Seljas oli neil treeningülikond, kuid jakihõlmad lipendasid lahtiselt, ja kuigi palja peaga käia oli veel vara, polnud kummalgi midagi peas. Marika keerutas sõrme ümber Urve siidpehmet juuksetukka ning jätkas nokkides:

«Tõepoolest — oled kena. Aga ma siiski kahtlen, kas sa Peetrile meeldid. Endlile küll — seda ma tean. Aga Endel on tuulelipp — ma võin ta sul iga minut üle võtta.»

«Kuhu sa siis Leo jätab?»

«Mogri Märti ära puutu! Mogri Märt on minu kallis papa. Aga sinu Endlile mängin ma veel ühe vingerpussi, küll sa näed! Mulle säärased kergatsid ei meeldi.»

«Sulle meeldib ainult su Peeter,» ütles Urve, et juttu uuesti selle juurde viia, kes teda huvitas.

Urvel oli juba mitu kirja Peetrilt, ja need olid põnevad kirjad. Algul oli Peeter saatnud ainult tervitusi oma õe toakaaslastele, siis kurtnud, et tal on igav, ja palunud tütarlapsi kirjutada. Urve kirjutas. Peeter vastas kiiresti. Urve kirjutas uuesti. Ja nüüd tulid alati kaks ühesuguse käekirjaga margita kirja — üks Marikale ja teine Urvele. Marika oleks muutunud kadedaks,

kui ta oleks märganud, et venna kirjad temale on jäänud lühemaks või külmemaks. Kuid need olid endised, kord sügavalt südamlikud, kord hellalt hellitavad, kord kelmilt kiusavad. Urvele kirjutas Peeter seda, mis Marika kirja ei mahtunud. Ja ka seda oli nii palju, et andis päris lugeda ja imestada.

Marika ei olnud kade, kuid ta hakkas Urvet Peetri silmadega vaatama. Ja nii ta nüüd vastaski:

«Jah, mulle meeldib Peeter ja Peetrile meeldivad ainult säärased tütarlapsed nagu mina.»

Urve muigas:

«Kust sa seda tead?»

«Aga miks ma siis ei tea! Ta on mulle mitu korda kinnitanud, et mina olen talle maailmas kõige kallim, ja kui ta kunagi peaks abielluma, siis võtab ta ainult niisuguse naise nagu mina.»

«Väga põnev,» naeris Urve õrritades.

Marika laskis Urve juukseloki lahti. Ta nägu tõmbus tõsiseks.

«Sa naerad, kuid see on tõsi. Ka isale meeldisid ainult säärased nagu mina. Ma olen just ema moodi!»

Urve kergitas imestades kulme. Marika ei lubanud kunagi küsida oma vanematest, nüüd hakkas ta ise neist kõnelema. Urve oli küllalt kaval, et teist mitte mõne järsu küsimusega ära hirmutada. Ta vaidles:

«Keegi pole täpselt oma vanemate moodi!»

«Mina olen,» kinnitas Marika. «Ainult iseloom on mul teistsugune.»

«Missugune?»

«Kurjem. Ema oli... hea.»

«Ja nüüd?» küsis Urve nagu muuseas.

Marika jäi seisma. Tema silmad läikisid kurvalt.

«Teda ei ole enam,» ütles ta põgeneva rutuga.

Nad olid jõudnud sinna, kus helendasid kolm suurt kändu. Nendel kändudel käisid Urve, Marika ja Liivi kevadet ootamas. Ajaviiteks olid nad kooreüraskitele kaasa aidanud ja nüüd olid kõik kolm kändu musta mullani kooritud ja päike paitas paljaid kuivi juurikaid, mille vahel sinasid sinililletupsukesed.

Marika laskus oma kannule. Ja surudes lõuga vastu rusikaid, kordas karedal, kõlatul häälel:

«Teda ei ole enam.»

Urve istus tema vastu. Nende põlved puutusid kokku, Marika pea koos lõua alla surutud rusikatega vajus Urve põlvedele. Urve pani oma põse tema sassis juuste vastu. Talle tundus, nagu liiguksid Marika õlad ära-andlikult. Kuid ta eksis. Marika sirgus. Tema silmad olid endiselt kuivad, läikivad. Ta tõstis lõua trotsivalt püsti, ja vaadates peaaegu päikesele vastu, rääkis ühe-tonilise, tundetu häälega:

«Ema jättis meid Peetriga tädi juurde ja läks isa otsima. Meile teatati, et isa sai haavata ja viidi Saksa-maale. Ema tahtis tema juurde minna. See laev läks põhja.»

Ta tõusis üles, pani käed silmade peale ja ütles:

«Päike on hirmus hele.»

«Ja isa?» küsis Urve, tähele panemata Marika viimaseid sõnu.

«Tädi sai teada, et teda on nähtud... läänetsoonis,» lausus Marika endiselt käsi silme ees hoides. «Ma ei mõista, miks ta pole veel koju tulnud...»

«Küll ta tuleb,» püüdis Urve lohutada.

«Ma tean seda isegi!» hüüatas Marika ja hakkas kiirel sammul, otsekui oleks Urve midagi lubamatut öelnud, tee poole tagasi minema.

Puude varjus oli jahe. Teerajal, mis lookles mäeharjal, läikis jäälobjakat ja veelombikesi. Varesed lendasid kraaksudes üle mäe Leetjärve poole...

Marika jäi teele seisma. Mitte selleks, et oodata Urvet ja temal jälle käe alt kinni võtta. Ta kuulatas Käärjõe poolt kostvaid hääli, lärmakat ja lõbusat poiste menumist.

«Tiit, Leo ja Jaan,» arvas Urve tema kõrvale jõudes.

«Kaino ja Endel ka,» ütles Marika, kui poisid juba nähtavale ilmusid. «Ja Olev...»

Kolmnurkne meetripuu kaelas, sammus Leo Laane poistesalga ees. Tema kannul tuli Tiit Leikop kirvega. Teistel poistel polnud tööriistu, kuid seda rohkem hoogu, sõnu ja sagimist. Kaino Luts seletas valju häälega:

«Ei, loosi võtame, loosi! Muidu ei saa!»

«Kuhu te lähete?» küsis Marika teelt kõrvale astumata.

«Kalevipoeg läheb sood sirgeldama!» hõiskas Endel Välja.

«Mogri Märt läheb maad mõõtma!» naeris Kaino Luts.

«Ei sood ega maad, vaid mäge ja teed!» seletas Olev asjalikult.

«Mis ajast kirvega teed mõõdetakse?» imestas Urve.

«Kirvega teeme piirikupitsad, et paharetid omavahel tülli ei läheks.»

Tiit ainult kohendas tööriista, nagu võiks ta just sel viisil kõige paremini Olevi sõnu kinnitada.

Marika hakkas naerma. Ta oli unustanud kõik, mis kolme kännu juures juhtus. Ta oli kohe nõus poistega kaasa minema, sest tähtis töö oli teoksil.

«Kust te alustate?» küsis ta Urvet kaasa tõmmates.

«Linnumäe tipust,» teatas Olev ja lisas uhkelt: «Selle saab meie kursus endale. Meil on eesõigus valida, sest meie oleme ju asja algatajad. Teised tõmmaku liisku.»

Kaino ja Endel polnud sellega nõus. Nad vaidlesid vastu. Kuidas siis nii, et kõige noorem kursus saab kõige tähtsama koha? Teid korrastada ja treppi kohendada on ometi lihtsam kui peoplatsi teha.

«Eks me vaata,» rahustas Leo vaidlejaid. «Kui hästi kenad mehed olete, lubame talgutele tulla.»

«See on iseasi,» nõustus Olevgi.

Roniti järsakust üles, poeti põõsaste vahelt läbi ja jõutigi lagendikule. Marika hingeldas jooksu ja ronimise, aga ka niisama moepärast. Urve jäi järsaku äärele seisma ja hüüdis alla vaadates:

«Kõigepealt tuleb siia trepp teha.»

«Ei,» arvas Marika. «Nii on toredam — ja kindlam: vaenlased ei pääse kallale!»

«Trepp peab olema,» naeris Kaino Luts. «Kuidas meie kallid koolmeistrid muidu siia üles pääsevad...»

Kainole vastati mitmesuguste naljadega. Samal ajal liiguti ümber platsi ja takseeriti seda põhjalikult. Lõpuks tegi Annuk kokkuvõtte:

«Nii et siia tuleb lava, siia pingid, siia lõkkekoht.»

«Ja siia laud,» lisas Olev kahe kuuse juurde seisma jäädes.

«Mis laud?»

Olev astus paar sammu edasi sinna, kust vaade oli vaba nii heinamaale kui järvele. Heinamaariba mäe all oli praegu tuhm, värvita, kuid järv selle taga helkis siniselt ja valgelt. Jäätükkide vahel ja peal virvendas vesi. Pikkamööda, nagu mõnd kaua kantud saladust avaldades ütles Olev:

«Selle kivi, mis sügisel järve lasksime, võtame välja ja toome siia üles. Paneme talle jala alla ja teeme tast laua. Las ta siis olla siin ja vaadata, kuidas me pidutseme.»

Kaino Luts hakkas naerma:

«Mõte pole laita — kui te aga säärase võlusõna leiате, mis kivi järvest välja tõstab.»

«Küllap leiame!» oli Olev julge.

«Kindlasti leiame!» kinnitas Marikagi. Ta kujutles, kuidas vesikivi võlusõna jõul hakkab end järvemudas pöörama, kõntsast ja vesikasvudest vabastama, kuidas vesi tema kohal hakkab pöörisena keerlema, üha kiiremini ja kiiremini liikuma, kuni ta raske kivi üles viskab. See oli nii tore, et Marika oleks kasvõi kohe seda võlusõna otsima läinud.

Ent ei Olev ega Marikagi võinud kuigi kaua mõelda kivist, mis alles jää ja mudakorra all magas. Töö ootas. Mägi oli vaja risti-põiki läbi käia, teed mõõta ja mitmeks jagada, Leetjärvele viiva trepi astmed ära lugeda ja uutele treppidele kohad leida. Suuri ja toredaid plaane tuli pidada sillast, mis võiks ühendada kahte mäge, mille vahelt läks tee, ja kaua vaielda selle tulevikusilla nime üle. Mõõtmiste ja vaiade tegemise juures oli tarvis üksteist õpetada ja tülitseda, riidu minna ja leppida, naerda ja tusatseda. Päike paistis juba Töölisküla poolt, kui jõuti nii kaugele, et kogu Linnumägi oli mõõdetud ja vaiad sisse taotud. Oli vaja veel ainult loosi võtta, ja siis võis võistlust alustada. Mai-pühad polnud enam kaugel, selleks ajaks pidi kõik korras olema.

Uhkusetunne südames, sammuti koolimaja poole. Aga kas siis niisama, vaikselt ja väsinult võis mäest alla minna?

«Mats!» lõi Marika tagakätt ja hakkas mäerinnaku

serva pidi jooksuma. Keegi pistis talle järele. Ta põikas sarapuupõõsa taha. Endel Välja jooksis temast hooga mööda. Marika pahvatas valju häälega naerma ja hüppas teisele poole teed. Endel tormas teda püüdma. Kalas oli jäätusest libe — Marika ei saanud jooksuhoogu takistada ja kukkus. Ta veeres tükk maad edasi...

Kõlas naer. Marika ajas end üles. Ta tahtis verist peopesa püksisääre külge puhtaks pühkida, kuid nägi, et kogu külg on märg ja porine. Valutavat kätt raputades, Urve taskurätti ja poiste lohutust vastu võtmata läks ta teiste ees mäest alla. Isegi Käärjõe sillale ei jäänud ta peatuma ega pesnud end jões, vaid sammus, lõug püsti, edasi, otsekui oleksid teised ta õnnetuses süüdi.

Koolimaja ees jooksis Liivi talle vastu:

«Kus sa ometi olid nii kaua?»

Marika ei teinud küsimusest väljagi, vaid pöördus internaadi poole. Liivi läks talle järele:

«Kuuled, sind otsiti ju...»

«Kes otsis?» küsis Marika üle öla.

«Kõnnussaar ja...»

Liivi ei lõpetanud, sest ta märkas teise verist kätt ja poriseid riideid. Aga enne kui ta jõudis selle kohta midagi öelda või oma abi pakkuda, nägid mõlemad tüdrukud kahte meest, kes koolimaja laiast trepist alla tulid. Lühemat tundsid mõlemad hästi: see oli nende klassijuhataja. Teine oli võõras.

«Avarmaa!» hõikas Kõnnussaar.

Marika lõi katkise käe kiiresti selja taha ja pööras puhtama külje tulijate poole.

«Jah?»

Ta seisis paigal. Ja äkki kiljatas ta kõike unustades:

«Isa!»

8

Oli teada, et õppenõukogu koosolek algab õhtul kell kaheksa. Selleks ajaks pidi ettekanne valmis olema. Kuid Kõnnussaar polnud veel ainsatki sõna paberile pannud. Juba hulk aega marssis ta toas edasi-tagasi, seisatas mõnikord ka laua juures, kus valged paberi-

poognad teda ootasid. Aga istuda ja kirjutama hakata — sellest ei tulnud ikka veel midagi välja.

Õieti polnud ju selles midagi erilist, et ta pidi täna õhtul oma tööst ja kursusest õppenõukogule aru andma. Kõikidel õpetajatel tuli seda aeg-ajalt teha. Kuid Kõnnussaar teadis, et seekord pole tegemist tavalise aruande-koosolekuga: ees on paljude põhimõtteliste küsimuste lahendamine. Tal tuli valmistuda löökide vastuvõtmiseks ja teatavat laadi võitlusekski.

Juba kauemat aega märkas Kõnnussaar, et õppealajuhataja nagu boikoteerib teda. Ta ei alustanud temaga juttu, ei küsinud ega pärinud midagi, ei andnud talle korraldusi ega käske. Tundide kontrollimisel ei näidanud ta protokolle, ei öelnud, mis oli hästi, mis halvasti. Kui Kõnnussaar talle meelde tuletas, et tema teada peaks õpetaja tunni analüüsi lugema ja selle lugemist oma allkirjaga kinnitama, vastas Lill teravalt, et võib nii ja võib naa — ja tema eelistab naa. Sellest oli Kõnnussaarel kahju. Ta oleks meeeldi tahtnud, et keegi oleks tema tunde asjalikult analüüsinud, talle ta puudused ja nõrgad kohad kätte näidanud. Direktor Haraka arvustus puudutas peamiselt tunni ülesehitust, meetoodikat; sisu kohta ei osanud ta öelda head ega halba. «See on agronoom Lille asi,» vabandas ta ennast. Kuid agronoom Lill vaikis nagu õppealajuhataja Lillgi. Kõnnussaar tundis, et see pole hea vaikimine. See vaikimine kuulutas tormi.

Võib-olla puhkeb see torm just täna õhtul. Igatahes oli vaja end korkvestiga varustada.

Kõigepealt tuli koostada aruanne; üksikasjaline aruanne sellest, mis talve jooksul tehtud, kui mitu klassijuhatajatundi antud, millest seal kõneldud, kui mitu korda internaadis käidud, kui mitu korda individuaalselt vesteldud... Ptüi! Statistikaga oli ta hädas isegi sovhoosis. Õppe edukuse keskmise ja puudumiste protsendi võiks ju välja arvutada — matemaatikat ta nii palju mõistab —, kuid siis tuleks arvutada ka teisi keskmisi ja protsente, terve rida mitmesuguseid keskmisi ja protsente. Kas see on kõige tähtsam? Kas need keskmised ja protsendid näitavad, kes on Olev Räni, Tiit Leikop, Marika Avarmaa ning kõik teised hinge ja

kehaga olendid, kes kokku moodustavad I b kursuse? Kas näitavad, missugused olid need lapsed sügisel ja missugused on nad nüüd? Kas näitavad, mis neist võib loota kolme aasta pärast? Kes nad on kümne aasta pärast?

Näitavad või ei?

Aga kui ei näita, milleks neid siis vaja on?! Milleks korrutada, jagada, liita ja lahutada, kirjutada, kum-miga kustutada või maha kriipsutada; parandada, muuta, kõrvatagust kratsides keskmist tõsta või madalamaks teha; valetada, petta ennast ja neid, kes peaksid huviga kuulama.

Kõnnussaar astus akna juurde ja vaatas välja.

Puuri ümber, mis hiljuti oli pandud internaadi ees kasvava kase latva, riidlesid neli kuldnokka. Tuul liigutas kase oksid, nagu tahaks ta riidlejaid laiali ajada. Kuldnokad lendasid kokku ja laiali, tiirutasid ümber pesapuuri ja säutsusid vihaselt. Lõpuks istusid nad paariviisi pesakastist hoopis eemale ja alustasid vilevõistlust.

Kõnnussaar torkas tühjad paberilehed aktikaante vahele, nõõpis kuuehõlmad kinni, võttis varnast soni ja läks välja.

Pargialune oli veel kulukarva, kuigi lehed olid juba hunnikusse riisunud ja läätspuuhekid neljakandiliseks piiratud. I b poolt algatatud kodukaunistamise võistlusest võis varsti esimesi kokkuvõtteid teha.

Kõnnussaar ei hakanud aru pidama, kuhu minna. Tütarlaste internaadi poolt kostis õpilaste innukaid hääli. Need hääled tulid varemete juurest. Kõnnussaar teadis, mis seal toimub, ja võib-olla sellepärast ei saanudki mõtteid koondada ega õhtuks aruannet kirjutada. Ta kibeles olla seal, kus poisid kangutasid kive lahti ja tüdrukud loopisid krohvipuru traktorikelgule. Ta tahtis nagu poisidki lükata mütsi kuklasse, heita kuue puuoksale ja võtta kangi, et sellega mõnele jonnakale kivi-mürakale tuul alla teha. Seepärast läkski ta nüüd otse-tee sinna, kus õpilased käratsesid.

Tolm, kivikillud, tellisepuru — nii lõhutakse seda, mis on ees. Maha, puruks, ära! — et plats oleks puhas ja muru võiks tärgata.

Müürid olid jäänud juba üsna madalaks, aga korsten oli ikka veel püsti. Täna tuli see maha võtta — nii näisid arvavat ka poisid, kes olid kobaras koos ja vahetisid üles korstna poole.

«Jõudu, mehed!» tervitas Kõnnussaar ja astus juurde. «Peate kurja nõu?»

«Jah,» kinnitas Olev lõbusalt. «Kipume härrakese hinge kallale.»

«Maha, muud midagi! Kaua me teda siin ikka hoiame — vaata, et kukub veel kaela!»

See oli Tiit Leikop, kes nii ütles. Imekiiresti mõistis see poiss leida tee tagasi kollektiivi. Kõnnussaarel oli hästi teada, missuguse hooga ta varemete koristamisel töötab. Ikka on ta kõige raskemates ja hädaohtlikumates kohtades. Miks? Kas jälle mingi ajutine hoog, nagu sügisel kolhoosis? Kas varsti järgneb jälle logelemine ja tööpõlgus? Kõnnussaar mõistis, et teda ei tohi nüüd silmist lasta. Praegu tundus asi korras olevat. Tiit vehkis iga päev kirkaga, raius kangiga, kangutas kive ja aitas neid laudu mööda kelgule lükata. Kui keegi teda keelas, et ärgu end rebestagu, lõi ta ainult käega: «Pole viga, muskel peab kasvama, seda läheb kolhoosis vaja!» — «Lähed sa sinna siis kive veeretama?» naersid teised. «Aga mis teie siis mõtlete?» ajas ta rinna ette. Nüüdki sihtis nii, nagu peaks just tema olema see, kes korstna alla kisub.

«Kui õige roniks kuramusele kukile, kõigutaks teist natuke...» arvas ta mõne sammu müürile lähenedes.

«Tee, jah, proovi!» naeris Olev.

Kõnnussaar vaatles poisse, ja aruanne, õhtu ning koosolek — kõik kadusid kaugele.

«Tooge tross!» käsutas ta, heitis kuue seljast ja lükas kampsunivarrukad üles.

Traktor sõitis koormaga üle tee allika juurde, mille äärt kividega kindlustati. Kui ta varemete juurde tagasi jõudis, oli terastross kohal. Mõnusa lärmiga veeti see ümber korstna ja Tiidu kurvastuseks — ta ei saanudki oma vahvust korstna otsa ronimisega näidata — tõmbas traktor põlenud pudedad kivid laiali.

Õpilastega võidu kivipuru kelgule loopides mõtles Kõnnussaar sellest, milline veider pieteeditunne küll

keelas neid varemeid siit juba varem koristamast. Või oli see lihtsalt inimeste laiskus? Ei, — tal tuli ju mitu korda käia õppealajuhataja ja direktori vahet, et saada luba Vana-Võhma «romantika» hävitamiseks.

«Kas on kahju,» küsis ta tütarlapsi narritades, «et teie luuleline jalutamiskoht ära kaob?»

«Hirmus kahju on,» ohkas Marika vigurdades. «Ja mina just kavatsesin siin jalutama hakata...»

«Hiljaks jäite,» naeris Kõnnussaar.

Ta ei läinud varemete juurest ära enne õpilasi. Ta tegi siinsamas oma aruannet. Vaheldumisi samu tööriistu kasutades ja üheskoos kive veeretades kadus nagu iseenesest see külm õhukiht, mis klassis kippus õpilasi õpetajast eraldama. Krohvipuru määris ühtemoodi kõikide saapaid ning püksisääri, kivikillud kriimustasid käsi ja tolm puuderdas kulmusid ning põski — töö tegi kõik ühesugusteks inimesteks. Õpilased rääkisid oma igapäevastest muredest, kahtedest ja viitest, eksamitest ja suvepuhkusest, kodukolhoosist ja tulevikukavatsustest. Ehitati õhulosse ja kisti neid maha; naerdi, noriti, kiusati üksteist ja hullati. Kõike seda tehti varjamatult, Kõnnussaare nähes ja kuuldes, lasti tal kõigest osa saada, taheti kuulda tema arvamist, keeldu ja käsku, laitust ja kiitust. Ikka jälle pidi Kõnnussaar imetlema laste teravmeelsust, nende kriitikameelt, taibukust ja fantaasiat. Ta pidi endale tunnistama, et ta ei tunne neist õieti veel ühtegi, ja teda rõõmustas teadmine, et neil poistel ja tüdrukutel on tema jaoks veel palju üllatusi.

Õhtul, kui päevakorraga jõuti tema aruande juurde, võttis Kõnnussaar päevaraamatu ja lõi selle lahti.

«Seltsimehed,» lausus ta tõsiselt, «teie ootate minult kokkuvõtet selle kohta, mida sisaldab see tumedate kaantega raamat. Numbrid ja märkused, mis selles raamatus leiduvad, on teie pandud, ja te tunnete neid niisama hästi kui mina. Kas on mõtet neist enam rääkida? Aga kui te lubate ja kui teil on kannatust, siis ma räägiksin teile inimestest, kes on nende numbrite taga. Ma räägin teile noortest, keda ma olen püüdnud tundma õppida, keda ma küll kaugeltki veel ei tunne, aga kellesse kaljukindlalt usun. Alustame kasvõi kõige väik-

semast — Liivi Loidist. Ta sattus Vana-Võhmale juhuslikult, talle ei meeldinud siin sügisel sugugi, ma tean, et ta nuttis ja igatses siit ära. Maast ja kõigest sellest, mida agronoom peab armastama, ei teadnud ta kuigi palju. Aga täna pillas ta lause, mis mind rõõmustab. «Tuleval talvel võin igal ajal aknast välja vaadata — neid hirmsaid müüre pole siin enam,» ütles ta, kui me lõhkusime varemeid. Mõistate, mis see tähendab? Ta ei igatse enam meilt ära. Ta on õppinud Vana-Võhmat armastama ja ma olen kindel, et ta õpib ka põldu armastama, sest... sest...»

Juba ammugi imes õppealajuhataja oma õhukesti huuli, nüüd koputas ta pliiatsiga lauale:

«Ei maksa fantaseerida,» ütles ta rahulolematult. «Me ootame aruannet.»

«See on ju aruanne,» püüdis Kõnnussaar naeratada. «Ma kinnitan õppenõukogule, et kõik minu õpilased — nende seas ka väike Liivi Loit — jäävad truuks põllule ja põllumajandusele. Ma ei tea teile veel ainult öelda, mida keegi just tegema hakkab — maal on ju nii mitmesugust tööd —, kuid peaasi...»

Kõnnussaare pilk libises üle kolleegide, kes teda tõsiselt, heatahtliku või pilkava muigega kuulasid, ja ta lisas:

«Ja ma olen tänulik kõigile, kes minu lapsi õpetavad põllumehe elukutset armastama ja mind ennast...»

«Vähem lobisema!» pistis Lill vahele.

«Ka õige!» kinnitas Kõnnussaar lõbusalt. «Meie kõik lobiseme liiga palju, teeme tühje sõnu ja määrime pabereid, selle asemel et teha tõsist tööd.»

Nüüd oli direktori kord vahele segada.

«Jääge asja juurde!» nõudis ta kulmu kortsutades.

«Hea küll,» nõustus Kõnnussaar kiiresti. «Kõige parem oleks, kui kolleegid esitaksid mulle küsimusi.»

Ta jäi ootama. Kuid miskipärast vaikisid kõik. Kas oli I b kursusest juba tõepoolest nii palju kõneldud, et iga küsimus tundus ülealusena, või oli põhjus mujal, kuid Kõnnussaar ootas asjatult küsimusi. Lõpuks tõusis õppealajuhataja Lill ja pöördus direktori poole:

«Ehk lubate minul...»

«Palun,» lausus direktor vastumeelselt.

Lill võttis rõhutatult tähtsa poosi ja alustas üsna vaikse ning erapooletu tooniga, kuid muutus iga sõnaga tungivamaks:

«Mina tahaksin esitada seltsimees Kõnnussaarele ainult ühe küsimuse: millal ta kavatseb lõpetada kooli desorganiseeriva käitumisviisi? Millal tahab ta lõpetada direktiooni korralduste, ministeeriumi eeskirjade ja seaduste ignoreerimise? Ja samal ajal — millal jätab oma nina toppimise sinna, kus seda pole vaja?»

«Ma pole sellele veel mõelnud,» vastas Kõnnussaar kergelt muiates.

Ta oli kindel, et nüüd alustab Lill ettekavatsetud ja läbimõeldud pealetungi. Ta ei kartnud seda, ta ootas äikest, mis õhku puhastaks. Kuid äikest ei tulnud. Õppealajuhataja silmitses teda oma külma üleoleva pilguga, nihkus direktorile lähemale ja ütles sõnu rõhutatades:

«Niisugusel korral... niisugusel korral peame paratamatult küsima: kes teie õieti olete?»

Kui seda oleks küsinud direktor või mõni neist kolleegidest, keda Kõnnussaar austas, oleks ta solvunud. Nüüd aga tõusis ta kiiresti ja teatas:

«Sellele küsimusele võin ma kohe vastata: ma olen Vana-Võhma tehnikumi õpetaja ja tahan selleks ka jääda.»

9

Pärast pidulikku aktust valgusid kõik saalist välja: kohe pidi algama tõrvikutega jooks Linnumäele — maipidustuste kõige põnevam ja oodatum osa. Olev polnud varem midagi säärast näinud, aga nüüd pidi ta ise selle kaasa tegema. Ta süda peksles erutusest, kui ta külaliste seas endale teed tegi, et teatejooksjate kogumiskohale tõtata.

Oli võrdlemisi soe öö. Kevadine taevast kumas nõrgalt; niiske lõhnav hämarus mässis endasse majad, puud ja teed. Üksikud elektrilampide sähvatused ristlesid rahvahulga kohal ja kustusid kohe. Inimsumm lossi ees ootas põnevuses.

Pargis, põliste puude varjus, sähvas kutsuv valgus. Seal oli kuulda juba Ränklepa korraldavast häält. Kuid

enne sinna jooksmist jäi Olev hetkeks peatuma ja vaatas üles lossi torni poole. Jah, seal kõrgel, peaaegu mustana paistva lipu all, liikusid inimkogud. Kuigi oli võimatu näha, kes need just on, uskus Olev, et ka Linda on juba üles jõudnud. Ta oli saatnud õe koos Liivi ning Marikaga lossi torni, sest sealt pidi küll kõige paremini näha olema, kuidas poisid põlevate tõrvikutega pargist ilmuvad ja Linnumäe poole kihutama hakkavad. Nüüd tundus Olevile, nagu viipaks keegi tornist temale — viipas sõbralik käsi ja lehvis lipp, mis varsti pidi hakkama helkima tulede ja siis juba hommikupäikese valguses. Ja üheks silmapilguks meenus Olevile, kuidas seesama lipp oli talle lehvinud, kui ta sügisel, valu südames, lompas jaama poole. Aga nüüd oli see nagu kauge kustunud uni, mida pole vaja enam meelde tuletada.

Rahvahulk lainetas ja liikus. Noorterühmad hakkasid suunduma mägede poole. Mõned poisid jooksid vastasuunas. Keegi müksas Olevit ja hüüdis:

«Tule! Mis sa siin ootad!»

See oli Tiit. Ta oli käinud internaadis piduülikonda vanade treeningpükste vastu vahetamas ja kiirustas nüüd oma kohale. Olev taipas äkki, et ka tema oleks pidanud vahepeal toas käima, kuid enam polnud selleks mahti.

«Tee vabaks! Tee vabaks!» hüüdsid korrapidajad, tõrjudes rahvast puude alla.

Uut pintsakut seljast kiskudes jooksis Olev sinna, kus süüdati tõrvikuid. Ta kartis, et on hiljaks jäänud, et teda juba oodatakse — pidi ta ju olema oma rühmas esimene jooksjärg. Talle meenus nüüd, et I b-le ei ole see lihtne tõrvikutega lippamine, vaid hoopis midagi rohkemat. Seda tõendas seegi, et Kõnnussaar seisis poiste seas ja näis olevat niisama ärevil nagu needki.

Olev riputas kuue vana tamme oksa ja võttis tõrviku.

Noogutanud oma poistele nagu vandeseltslastele, hakkas Kõnnussaar kaskede allee poole minema. Aga enne kui ta jõudis Käärojani, pidi ta tee kõrvale astuma.

«Tulevad!» hüüatas keegi, ja juba kihutasidki jook-

jad, leegitsevad tulekeeled pea kohal, mäerinnakust üles ning kadusid teekäänakute ja puude taha. Ja siis lendasid kummalised sädemeid pilduvad tuled mäeharjal, tõusid ja langesid, kadusid ja ilmusid, ilmusid ja kadusid... Noorte juubeldavad hääled saatsid tulukeste teekonda, kuni need jõudsid Linnumäe kõrgeimale tipule, kus ühinesid üheks suureks, üle puude latvade paistvaks lõõmaks.

Koos teistega läks Kõnnussaar selle kuma poole. Korralikult puhtaks rehitsetud tee oli täis ühes suunas minevaid inimesi, noori ja vanu, tuttavaid ja võõraid, üksikult, paaristikku ja salgaviisi tõttavaid. Neid läks tema ees, jäi maha ning ruttas mööda. Aeg-ajalt viirastus Kõnnussaarele, nagu ei liiguks mitte ainult kõik need inimesed, vaid ka tumedad kuused, heledatüvelised kased, haavad ja pärnad, kõik puud ning põõsad, mis kasvasid kahelpool teed. Ja selles edasiruttavas vooluses kutsuva valguse poole minnes mõtles Kõnnussaar sellele, kui kiiresti oli möödunud talv, mida ta oli kartnud.

Kui ta lõpuks Linnumäe tipule jõudis, oli tule ümber juba palju rahvast. Ta märkas Hiljandit ja Marikat ning teisi oma kursuse õpilasi, kes olid kogunenud üsna lõkketule lähedale. Piduliste vahel endale teed otsides läks ta nende juurde.

«Õpetaja, tulge!» hüüdis Marika talle vastu. «Vaadake — see on meie tuli!»

«Jah,» seletati nüüd läbisegi. «Meie Tiit jõudis esimesena mäele. Tema tõrvik süütas lõkke! Tore — eks!»

«I b tuli esimeseks!» tegi Hiljandi kokkuvõtte.

«Nii peabki olema,» kiitis Kõnnussaar ja sirutas käed tule poole, nagu tahaks ta neid leegi paistel soojendada või liiga suurt kuumust tagasi tõrjuda.

«Aga kus siis see võidumees ise on?» päris ta Tiitu silmadega otsides.

«Lippas edasi — hoog oli liiga suur, ei saanud pidama,» seletas Annuk naerdes.

Kuid Tiit ei lasknud end kaua oodata. Varsti ilmus ta uuesti mäele. Ja kuigi ta lähenes klassikaaslastele nüüd päris rahulikul sammul oma korralikus piduülikonnas, lõõskas ta näost tublisti.

«Õnnitlen!» ütles Kõnnussaar tema poole pöördudes. «Kuulsin juba, et tõite meile võidu.»

«Kuidas mina?» puikles Tiit. «See oli ju teatejooks — Olev, Jaan... Nema...»

«Muidugi,» kinnitas Hiljandi. «Olev, Jaan ja teised. Aga võidu tõid ikkagi sina. Siinsamas platsil jooksid sa Kõivust mööda ja süütasid tule. Näete, kuidas leegitseb! Niisugust tuld pole küll Vana-Võhma mägedel enne olnud.»

«Meie tuli — sellepärast!» kordas Marika uhkusega.

Tiit ei vaielnud enam vastu: kiitus, olgu või säärase asja eest nagu tõrvikuga jooksmine piki mäge, on ikkagi midagi muud kui laitus. Pealegi — tema võit oli niisugune, et sellest sai osa kogu kursus! Tiit lõi pea püsti ja vaatas, kui kõrgele lendasid sädemed ja tulelondid. Jah, need tõusid päris kõrgele... Kaugele pidi paistma tema süüdatud tuli. Tiit tundis, nagu poleks tal enam põhjust pead norgu lasta. Päris püstipäi võis ta jälle teiste seas ringi liikuda. Ja seda ta tegigi, kuni hakkasid kostma pillihelid ning murul keerlema tantsijate paarid. Ta oli alati olnud üks esimesi tantsupõrandal, kuid nüüd ta kahtles. Kas ta tohib? Kas ikka on tal jälle õigus nagu teistel? Ta kohendas oma kuuekraed, näpпис taskuäärt ja põles kärsitusest. Siis suundus ta vesikivist laua juurde, kus Olevi kõrval istus üks heleda-pealine neiu.

«Kas ma tohin sinu õde valsile paluda?» küsis ta Olevilt natuke kõheldes.

Olev kavatses just ise Lindaga tantsima minna. Ta oli juba õega ühepikkune ja tüdrukud olid talle viimastel vahetundidel valssi õpetanud. Võõrastega poleks ta veel julgenud, kuid õega oleks võinud proovida. Nüüd aga — hea küll, Tiit tantsib hästi, ta ei astu Linda varbale. Tema ise aga võib nüüd ringi vaadata ja võib-olla ta siiski... proovib mõne klassiõega veidi keerutada.

Vana-Võhma tehnikumi pillimehed olid tublid: lood tulid rütmikad ja tantsida oli tore. Väljak oli hästi tasandatud, muld kinni tambitud ja iga keerlev paar aitas seda veel enam kinni tallata. Linda, kes viibis esimest korda niisugusel metsapeol, imestas, kui palju

oli neid keerlevaid paare. Ja kõik tantsijad olid noored, rõõmsate nägudega, nende pale õhetas selle tule paistest, mis leegitses platsil, ja veel rohkem sellest, mis põles neis endis. Linda tundis, kui hea oli teiste seas keerelda, kõik mured unustada ja ennast pillihelidest kanda lasta. Temast vilkus mööda tuttavaid nägusid; need noogutasid ja naeratasid temale ning tema naeratas neile . . .

Kõnnussaar seisis ikka üsna tule lähedal, suure varjuheitva kuuse all, ja jälgis tantsijaid. Käest kinni hoides möödusid paarid. Kõnnussaar vaatas naeratades neile järele. Kuid see naeratus polnud päris aus: selles oli natuke kadedust, kahjutunnet ja kibedustki. Niisugusel ööl polnud hea üksi olla. Et üksildustunne ei saaks tekkida, püüdis ta kinni Marika, siis Liivi ja siis Urve — ta keerutas kordamööda kõiki oma kursuse tütarlapsi. Tütarlapsed olid ujedad, kartlik-õnnelikkude nägudega, ent Kõnnussaar kippus arvama, et nad olid hoopis rõõmsamad, kui nad temast vabanesid ning omasugustega karglema pääsesid. Nii jäi ta jälle üksi, seisis taas oma kuuse all ja jälgis sealt pidutsejaid. Võib-olla otsis ta pilk kedagi, võib-olla ootas ta kedagi, võib-olla . . . kuid võib-olla ka mitte. Ta ei uskunud igatahes, et Lindal on nii palju julgust, et ta tuleb tema juurde, ulatab käe ja ütleb: «Tere õhtust!» Kuid Linda tuli ja ütles just nii. «Tere õhtust!» ütles ta, kuigi polnud enam õhtu, vaid juba öö. «Tere õhtust!» vastas Kõnnussaar ja mõtles samal ajal: «Mis sellest, et on juba kesköö, las lapsed pidutsevad veel . . . igal ööl nad ju ei tantsi tule ümber.» Õieti polnudki tema see, kes pidi peo lõpetama, — mäel olid peale õpilaste ja õpetajate ka õppealajuhataja ja direktor. Kõnnussaar võis Lindalt küsida:

«Kas te väga tahate veel tantsida või liigume veidi?»

Ei, Linda ei tahtnud enam tantsida. Tal polnud midagi selle vastu, et Kõnnussaarega Linnumäelt lahkuda ja tumedate puude vahel lookleval teel piki mäeselga jalutada — algul Leetjärve poole, siis lossi juurde, seal ringi pöörata ja jälle mäele tagasi tulla — pikkamööda . . . nagu jalutavad need, kellel on rohkesti aega ja kes kardavad, et tee lõpeb enne, kui kõik vajalik räägitud. Aga rääkida oli palju. Rääkida tuli Vana-Võhmast ja nen-

dest, kes praegu tule ümber hõiskasid; rääkida tuli «Tulevikust» ja sellest, mis seal kerkimas ja kasvamas; rääkida tuli koolidest ja tehtud ning tegemata eksami- test; rääkida tuli tuttavatest ja võõrastest inimestest, metsadest, soodest ja heinamaadest; põldudest ja kivi- dest nendel põldudel; maast, veest ja taevast, mis hak- kas juba helendama... Ja kuigi räägiti niisugustest tavalistest asjadest, ei märganud kumbki, millal kustus Linnumäel lõke ja vaibusid hääled.

Aga siis, kui lõpuks põldudevahelist teed mööda jaama poole sammuti, vaikisid mõlemad. Nad ei vaiki- nud mitte väsimusest ega sellepärast, et kõik oleks rää- gitud. Nad vaikisid selle pühalik-harda tunde mõjul, mida tekitas neis kevadine hommik, tõusva päikese kiir- test särav taeva laotus ja põldude kohal lõõritavate lõo- keste laul.

SISUKORD

ESIMENE OSA	7
TEINE OSA	81
KOLMAS OSA	184

Вера Саар
ЖАВОРОНКИ В ПОДНЕБЕСЬЕ

Роман

На эстонском языке

Оформление: Х. Иыэрюйт

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja E. Hiedel

Kunstiline toimetaja H. Vitsur

Tehniline toimetaja A. Tõnisson

Korrektorid L. Kukka ja

M. Järvekülg

Ladumisele antud 3. XII 1959. Trükkimisele antud 1. II 1960. Paber 54×84, ¹/₁₆. Trükipoognaid 14,0. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 11,48. Arvutuspoognaid 11,56. Trükiarv 28 000. MB-00635. Tellimise nr. 3881. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Hind rbl. 6.45

1 9 5 9.

AASTAL

ROMAANIVÕISTLUSEL
AUHINNATUD TEOSSED

II auhind

L. Metsar

UNISTUSED EI SURE

V. Saar

LÕOKESED TAEVA ALL

III auhind

L. Vaher

EMAJÕE JUTUSTUS

Rbl. 6.45